

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1977**

A TARTALOMBÓL

Vajda György Mihály: A biedermeier

Németh G. Béla: A magyar irodalomtörténetírás első iskolája

Szili József: Az esztétikai visszatükrözés öntudatszerűsége

Barta János: Vajda János szerelmi lírájáról II.

Vásárhelyi Judit: Molnár Albert és a Sátán szövetsége

Jékely Zoltán: Kuncz Aladár hét levele

Szemle

Bán Imre: Eszmék és stílusok (Sárközy Péter)

Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Tompa József)

Új színháztörténeti kiadványok (Kerényi Ferenc)

József Attila válogatott levelezése (Péter László)

Kabdebó Lóránt: Útkeresés és különbéke (Ferenczi László)

Sötér István: A sas és a serleg (Vajda György Mihály)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1977. LXXXI. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klaniczay Tibor
főszerkesztő
Komlós Tibor
felelős szerkesztő
Németh G. Béla
társzerkesztő
Bíró Ferenc
Kiss Ferenc
Tarnai Andor
Tverdota György
Varga József
Veres András

Vajda György Mihály: A biedermeier 301
Németh G. Béla: A magyar irodalomtörténetírás első iskolája 313
Szili József: Az esztétikai visszatükrözés öntudatos-szerűsége 327

Évforduló

Barta János: Vajda János szerelmi lírájáról II. 343

Kiseb közlemények

Dán Róbert: Források és adatok Bogáti Fazekas Messias-képzetéhez. 355 — *Kerényi Ferenc*: A budai Várszínház bérletes közönsége (1834–1835). 362 — *Fried István*: Vörösmarty Mihály „fekete hölgy”-e. 370 — *V. Szendrei Júlia*: A romantikus történelemszemlélet és Jósika Miklós II. Rákóczi Ferenc című regénye. 378 — *Taxner Ernő*: Babits Vörösmarty-tanulmányairól 383

Adattár

Tóth István: Balassi Bálint apácaozkötetése és a Fulvia-kérdés 389
Vásárhelyi Judit: Molnár Albert és a Sátán szövetsége 395
Jékely Zoltán: Kuncz Aladár hét levele 403
Sziklay László: Štefan Krčmery két magyar nyelvű levele 408

Szemle

Bán Imre: Eszmék és stílusok (*Sárközy Péter*) 413
Csokonai Vitéz Mihály összes művei (*Tompa József*) 417
Új színhéztörténeti kiadványok (*Kerényi Ferenc*) 419
József Attila válogatott levelezése (*Péter László*) 422
Kabdebó Lóránt: Útkeresés és különbke (*Ferenczi László*) 430
Sóter István: A sas és a serleg (*Vajda György Mihály*) 432

*

Pákozdy, Ladislaus Martin: Der siebenbürgische Sabbatismus. — Bartoniek Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. — Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról. — Berzsenyi Dániel versei Merényi Oszkár tanulmányaival. — Berzsenyi Emlékkönyv. Spira György: Petőfi napja. — Nagyvárad színikritikák A Holnap évtizedében. — Krúdy Zsuzsa: Apám, Szindbád. — Kiss Tamás: Árkádiában éltünk. — Írók könyvek közt. — (*Dán Róbert, Kulcsár Péter, Hopp Lajos, Fenyő István, Laczkó András, Kovács Magda, Varga József, Rónay László, Nagy Sz. Péter, Botka Ferenc*) 434

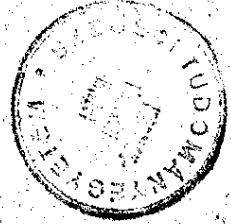
Krónika

Horváth János	(1911–1977) (<i>V. K. S.</i>)	447
Szalatnai Rezső	(1904–1977) (<i>Vargha Kálmán</i>)	448
Szenczi Miklós	(1904–1977) (<i>Kovács József</i>)	449

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
Ménási út 11–13.

A BIEDERMEIER

Kecsesen ívelt lábú asztalok, könnyed és vidám színekkel bevont kárpitozású székek, finom dió- és cseresznyefa csillogású szekrényajtók, amelyek keskeny, de szilárdan épített szekrényeket takarnak, fehér galambot csókolgató szép keblű asszonyok, leányok, akik e légi postással szerelmesüknek küldenek levelet, az „élet viharai” elől menedéket nyújtó kényelmes polgári otthonok, meghitt szalonok, ahol az összegyűlt teát vagy puncsot szörpölgetve a vidám társasélet örömeinek vagy a baráti kamarazene gyönyörűségeinek áldoznak – ilyen és hasonló tárgyak, képek és jelenetek válnak elevenné előttünk, ha a *biedermeier* szót halljuk. A relatív kicsinység és báj, az élet apró örömeinek élvezete és élvezni tudása, a „bensőség” képzele kapcsolódik e fogalomhoz, amellyel tekintélyes tudósok, történészek, írók egy széles és kiterjedt művészeti és irodalmi áramlatot vagy egy egész korszakot akartak jellemezni és akarnak egyesek még ma is. Az 1848. márciusi forradalmait *biedermeier* bútorok között tervezték az otthonokban, kávéházakban, cukrászdákban; s ki ne emlékeznék arra, mint látott Szerb Antal „*biedermeiert*” Petőfi szerelmi költészetében, az „ártatlan” és „angyal” lányok előtti hódolatában (Magyar irodalomtörténet, 1943. évi kiadás 346–349.) – és az ő nyomán véltük felfedezni egykor a forradalmiság és a *biedermeier* „összeötvöződését” az olyan közismert versszakaszokban, mint:

Egyik kezemben édes szendergőm
Szelídeden hullámzó kebele,
Másik kezemben imakönyvem: a
Szabadságháborúk története!
Minden betűje üstököcsillagként
Nyargal keresztül magas lelkeimen. . .
Keblemre hajtva fejecskejét, alszik
Kis feleségem, mélyen, csendesén.

Hogy mi volt a *biedermeier* és hogy mit kell tartanunk felőle: megkíséreljük feltárni a szó, a fogalom és a *biedermeier*-kutatás történetének felvázolása nyomán, amint az alábbiakban következik.

A biedermeier szemantikai meghatározása

Ezt a német szót a későbbi nagy és sokoldalú orvosprofesszor, Adolf Kussmaul (1822–1902) alkotta, akinek a nevét ma is minden orvostanhallgató megtanulja az acidosisban szenvedők „Kussmaul-féle” (mély) légzésével kapcsolatban. A szó két részből tevődik össze. A második része, „meier” – jelentése: majoros, intéző, kasznár, bérlő – régóta elterjedt családnév, általában kevéssé előkelő. (Írásformái: „Maier”, „Meier”, Mayer, „Meyer”.) Gyakorisága, elterjedtsége miatt az ironia vagy a komikum egy árnyalata tapadt a névhez már abban az időben, amikor a „*biedermeier*” szó keletkezett. A szó első fele, a „*bieder*” melléknév, amelynek a jelentése „derék”, „becsületes”, „jó”, „lojális”, a napóleoni háborúkat követő korban szintén pejoratív jelentésváltozáson ment keresztül és a köznapi használatban az „együgyű”, „korlátolt” jelentéshez közeledett. A „*biedermeier*” szó így alkalmas volt arra, hogy a szüklátóköri és előítéletekkel tele kispolgár neve legyen, hogy a félnék és hatalomtisztelő

nyárspolgárt nevezzék meg vele, amely mint embertípus a Szent Szövetség korában gyakori volt. Kussmaul ennek az embertípusnak adta a Gottlieb Biedermeier nevet.

A Biedermeier mint fiktív családnév először is egy embertípust jelölt meg tehát (der Biedermeier), később egy *stilus* megjelölésévé szélesedett, bútorstílust, majd életstílust jelentett, ezután, már századunk 30-as éveiben kísérelték meg általános művészeti és irodalmi áramlattá bővíteni (das Biedermeier), vagy kort jelölni meg vele, ahogy napjainkban tette Friedrich Sengle terjedelmes kor-szakmonográfiájával (Biedermeierzeit. I.köt. 1970; II.köt. 1971).

A szó és az embertípus

A biedermeierrel foglalkozó irodalom számos változatban beszéli el a biedermeier szó és a fogalom keletkezésének történetét, szerzők és lexikonok átvették egymás tévedéseit és újakkal toldták meg azokat. Hitelesen és az eredeti forrásokig leásva csak 1958-ban tárta fel a keletkezés valódi körülményeit Charles A. Williams (Notes on the Origin and History of the Earlier „Biedermeier”. Journal of English and Germanic Philology 57, 1958. 403–415.)

E szerint az akkor még ifjú Kussmaul doktornak 1853-ban egy kis verseskötet akadt a kezébe, amelynek szerzője Samuel Friedrich Sauter, svábföldi iskolamester volt és amely nyolc évvel korábban, 1845-ben látott nyomdafestéket. Kussmaul oly mulatságosnak találta e derék pedagógus-fűzfapoéta – egyébként legkomolyabb szándékkal írt – versikéit, hogy kiválasztott közülük néhányat, maga is fabrikált néhány hozzájuk hasonlót és összeállított belőlük egy kis füzetet, amelynek címéül ezt adta: „Biedermeiers und Schartenmeiers Gedichte”, azaz Biedermeier és Schartenmeier költeményei. A második fiktív szerző, Schartenmeier nevét a kiváló hegeliánus esztétikustól, Friedrich Theodor Vischertől (1807–1887) kölcsönözte, aki – mint Kussmaul emlékirataiban olvasható (Jugend-erinnerungen eines alten Arztes. Stuttgart 1899. 489. Idézi Williams i.m. 406.) – egyetemista korában használta már ezt az álnevet és egyik híres későbbi paródiáját az 1870/71. évi francia-porosz háborúra (Der deutsche Krieg 1870/71) „a megboldogult Philipp Ulrich Schartenmayer hagyatékából vett hősköltemény” címen tette közzé 1874-ben. A Biedermeierhez társított másik név komikumát a „Scharte” szó jelentése adja: „csorba”, „vágás” – a háborús hőskölteményhez meg különösen illet szerzőül a név, mert a „Scharte” többek között „lőrést” is jelent. De ne halmozzuk az adatokat tovább.

Lényeg, hogy Kussmaul doktor elküldte az általa összeszerkesztett és előszóval ellátott kéziratot barátjának, Ludwig Eichrodtnak (1827–1892), a későbbi neves jogásznak, aki – mellékesen – élete folyamán végig költő is maradt, mégpedig abban a szatirikus nemben, amelyben Wilhelm Busch vitte a legtöbbre; huszonhatéves korában pedig, amikor Kussmaultól megkapta a versesfüzetet, már ismert volt heidelbergi diákként szerzett groteszk verseiről. Ő is pompásnak találta „Biedermeier és Schartenmeier költeményeit”, rögtön gyártott maga is néhányat ebből a fajtából, sőt még egy harmadik fiktív szerzőt is társított a már meglevő kettőhöz, egy széplelkű könyvkötőmester személyében, akit Horatius Treuherznek, azaz Hűszívű Horatiusnak nevezett el. Az így elkészült kis kötet már 1853-tól kezdve kiadóra várt, de nem akadt kiadója, míg végül megtetszett a híres müncheni vicclap, a *Fliegende Blätter* szerkesztőségének, és 1855 és 1857 között a lap több részletben közölte a verseket Gottlieb Biedermeier nevében. Sőt Biedermeier úr a lap jóvoltából nemcsak hírnevet szerzett, hanem látható alakot is öltött a kiváló karikaturista, Eduard Ille (1823–1900) ceruzája révén: megszületett egy embertípuszimbóliuma írásban és képen.

Biedermeier úr alakjának további sorsa Ludwig Eichrodt nevével kapcsolódik össze. 1869-ben kiadott *Lyrische Karikaturen* c. verseskötetének második része, „Das Buch Biedermeier” címet viselte (és benne feltehetően annak a füzetnek a tartalmát közölte, amelyet még 1853-ban Kussmaullal együtt állított össze). 1882-ben a müncheni *Fliegende Blätter* ismét közzétett Gottlieb Biedermeier költészetének virágaiból egy csokorra valót; Eichrodt maga 1890-ben kiadott „Összegyűjtött versei” közé pedig felvette az 1869-ben már megjelent Biedermeier-dalokat; halála után, végül fia, Friedrich Eichrodt összegyűjtötte Biedermeier úr publikációit és Eduard Ille illusztrációival együtt kiadta egy kötetben „Biedermeier könyve” (Das Buch Biedermeier. Stuttgart 1911) címen.

Gottlieb Biedermeier nevének mai elterjedt formája, a biedermeier közben, 1904-ben szintén megszületett, mégpedig Fritz von Ostini (1861–1927) egy verseskötetének fedőlapján, mivel a kötet címe

„Biedermeier,” volt „e-vel” (*Biedermeier mit ei*). Fritz von Ostini abban az időben a müncheni *Die Jugend* című folyóiratot szerkesztette, e nevezetes lapot, amelytől a szecesszió kapta – *Jugendstil* – a német nevét. Versei, amelyeket előbb a folyóiratban közölt, megnövekedett érdeklődésről tanúskodtak a századforduló raffinnál és túldíszített stílusa közepette az iránt a kor iránt és a kor egyszerű stílusa iránt, amelyet a jámbor kispolgár, Gottlieb Biedermeier alakja jelképezett: lehet, hogy nosztalgia volt, lehet, hogy érintkezett azzal az áramlattal is, amely már a szecesszió belől megindult és Gauguin, Van Gogh és az avantgarde korai képviselői által csodált Henri Rousseau művészetén keresztül a primitív, a stílizáltan egyszerű lelkű szereplőire, vagy első regényére, e művészregényre, amelynek címszereplője, *Peter Camenzind* (1904) nem találja helyét a kor polgári művészetének túlkomplikált világában és végül a falusi egyszerűség tevékeny hétköznapijaiba tér vissza.

(A biedermeier kialakulásának kérdéséhez még mindig érdemes elolvasni R. Majut – egyébként adatait tekintve nem mindig pontos – tanulmányát: *Das literarische Biedermeier. Germanisch-Romanische Monatschrift* 20, 1932.)

A stílus

A biedermeiert mint stílust, az előbb mondottakkal logikus kapcsolatban, a századforduló körül fedezték fel, és pedig a lakásművészetben, a bútorokban. Karl Rosner a német „szobáról” írt egy kötetet (*Das deutsche Zimmer* im 19. Jahrhundert, München und Leipzig, 1898) „a klasszicizmus, a biedermeier idők, a visszapillantó törekvések és az új művészet” korában mutatva be a lakásművészetet; de nála a biedermeier még az irodalmi klasszikával párhuzamos bútorstílusként szerepelt. Goethe és Schiller lakószobáját tekintette biedermeiernek és a stílust mint az elszegényedett német polgárság lakásstílusát állította szembe a pompázatos empire franciával. Joseph Folnesics azonban – alig néhány évvel később (*Innenräume und Hausrat der Empire- und Biedermeierzeit in Österreich-Ungarn. Wien 1902/3.*) – már világosan bemutatta és számos példával illusztrálta, hogy az empire és a biedermeier időben egymást követő stílusok voltak, hogy a díszes, „fejedelmi” és arisztokratikus empire-t az 1820-as évek körül egyszerű és bensőséges polgári ízlés váltotta fel, szegényesebb ugyan az előbbinél, de kevésbé hivalkodó, sokkal meghittebb, megnyugtatóbb, családisabb. Sőt a biedermeierbútor „tartósabb” volt az empire-nál, kitűnő anyagból készült és ugyanakkor praktikusabb is, alkalmasabb a polgárcsalád mindennapi használatára.

A bútor- és lakásművészetből a festészetre került át először a biedermeier mint stílusfogalom. Az 1906. évi centenáris berlini kiállításon a közönség megcsodálhatta a biedermeier tárgyakat és festményeket, és ugyanakkor Joseph August Lux (*Von der Empire zur Biedermeier-Zeit*, 1906) felhívta a figyelmet a biedermeier festészet alkotásaira, majd Ludwig Hevesi a *Neue Freie Presse* hasábjain és összefoglaló könyvében (*Österreichische Kunst im 19. Jahrhundert*, 1913) meghonosította a biedermeier stílus fogalmát a festőművészet történetében, végül pedig a kiváló művészettörténész, Richard Hamann (*Die deutsche Malerei im 19. Jahrhundert*, 1914) máig ható érvényvel határozta meg, mit jelent a festői biedermeier. Az empire és a romantika idealizáló és heroikus vonásokat mutató festőivel ellentétben a biedermeier festők a genre-képeket kedvelték, a szelíd és természetes tájképeket, az egyszerű csendéletet. A biedermeier festészet nagy egyéniségekre nem hivatkozhatik: szolid kismesterek művészeti stílusa ez, a technikai tökéletesség, a tárgyak pontos megfigyelése és természetű ábrázolása jellemzi, érzékenység, amely nem egyszer a szentimentalizmushoz közeledik, de nem tragikus, inkább kecses és könnyed, kellemes és gyönyörködtető, nem megrázó, inkább andalító és megnyugtató. A Richard Hamann által felállított kategóriákra alapította a tárgy még mindig mérvadó monografikus feldolgozását Paul-Ferdinand Schmidt (*Biedermeier-Malerei. Zur Geschichte und Geistigkeit der deutschen Malerei. München 1922*), noha nála nem annyira stílusra szűkül, mint inkább időszakaszra, a Szent Szövetség korára terjed a biedermeier-festészet fogalma. Így azután magába öleli C. Spitzweg, A. Schrödter, a berlini F. Krüger, a drezdai G.F. Kersting, a bécsi F. Waldmüller képeinek legnagyobb részét, kiegészül F.v. Rayski, F.X. Winterhalter arisztokratikus munkáival, a Ludwig bajor király számára dolgozó Karl Rottmann „patetikus romantikájával”, olasz vedutáival és görög történeti fantáziaképeivel, Ed. Hildebrandt egzotizmusával, az idősebb Friedrich Preller idealizált tájképeivel, amelyeknek egy része ma Weimarban látható. Sőt Wilhelm von Kaulbach és Alfred Rethel sem maradt

ki a biedermeier korának festői közül, ami a stílusfogalom elmosásához vezetett és mintegy „előfutára” lett későbbi hasonló irodalomtörténeti kísérleteknek.

Az irodalomra a biedermeier fogalmát talán elsőknek – még tapogatózva – a George-körhöz tartozó Ernst Bertram alkalmazta (Studien zu Adalbert Stifters Novellentechnik. Bonn-Dortmund 1907), Julius Wiegand pedig, 1922-ben (Geschichte der deutschen Dichtung) teljes határozottsággal írta le az irodalmi biedermeier atmoszféráját: a nép családottságát a napóleoni háborúkat követő restauráció reakciós politikájának elnyomása alatt, a szegénységet, amelyet el kellett szenvednie, a titkosrendőrség és a besúgók rendszerét, az egész metternichi rendszert, amely Közép-Európára kiterjeszkedett. Wiegand ezután biedermeier vonásokat mutatott ki Franz Grillparzer drámáiban és egész gondolkodásmódjában, amely – állapítsuk meg Wiegandtól függetlenül – egyesítette a felvilágosodástól örökölt elemeket a német klasszikától, a romantikától vett hatásokkal és ezeket az osztrák állampatriotizmus, valamint, féltéken, a Vormarz szolgálatába állította. Grillparzer mellett kapcsolatba kerültek Wiegandnál a biedermeierrel Ferdinand Raimund, Anette Droste-Hülshoff, Eduard Mörike, Adalbert Chamisso, a késő-romantikus Friedrich Rückert a maga líraian-biedermeier családi költészetével, Ludwig Uhland, akit a svábföldi romantikusok vezéralakjaként tartunk számon, Joseph von Eichendorff népies-romantikus lírája, Adalbert Stifter, Wilhelm Raabe, Theodor Storm, Gottfried Keller – szóval a német nyelvterület jóformán valamennyi jelentős írója, Heinrich Heine és az Ifjú Németország költőcsoportja kivételével, a romantikát követő évtizedekből. Már ez az első névsor is jól megmutatja az irodalmi biedermeier körülírásának bizonytalanságát, hiszen ugyanezeknek a felsorolt íróknak és költőknek a művei stílusuk szerint részben a romantikához, részben a realizmushoz vagy méginkább annak sajátosan közép- és kelet-európai „átmeneti” változatához tartoznak, amelyet a német irodalomtörténészek korábban „költői realizmusnak” (poetischer Realismus) neveztek el, igen találóan.

Sokkal meggyőzőbb volt Wiegand első próbálkozásánál, hogy kiterjessze a biedermeier fogalmát az irodalomra, Georg Hermann korábbi dokumentumgyűjteménye (Das Biedermeier im Spiegel seiner Zeit. Berlin 1913), amelyet levelekből, naplórészletekből, emlékiratokból, a népeletből vett jelenetek leírásából állított össze. Ezek a biedermeiert mint „életformát” tükrözték a maga ünnepeiben és hétköznapjaiban, szokásaiban, erényeiben és hibáiban. A „hatalomvéde bensőség”, amelyről Lukács György a német nyelvű irodalommal kapcsolatban oly sokszor beszélt, főként a XIX. század első felére vonatkoztatva, alighanem éppen a biedermeier „életforma” alapeleme volt. A Georg Hermann által feltárt világban apolitikus kispolgárok éltek, jól berendezett lakásaikban, kényelmes bútoraik között, megbecsülték az élet kis gyönyörűségeit, a családot, a baráti társaságot, a zenélgépet, a festegetést. 1923-ban Max Ulrich Boehn adta közre szemléletes képmellékletekkel – még egyszer – a biedermeier kultúrdokumentumait. (Biedermeier. Deutschland von 1815–1847. Berlin 1923.)

A biedermeier mint a német nyelvterület irodalmi és művészeti áramlata

Az előbbieket logikus következményének kell tekinteni, ami 1927-ben bekövetkezett. Paul Kluckhohn, a nagytekintélyű germanista, egy ideig a bécsi egyetem tanára, a szellemtörténeti iskola egyik kiemelkedő képviselője és a még ma is vezető (nyugat) német irodalomtörténeti folyóirat, a *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte (DVLG)* alapítója azt javasolta egy előadásában, hogy a posztromantikus német nyelvű írók első generációját a biedermeier fogalmával kell összefoglalóan jellemezni. (Az előadás címe: Die Fortwirkung der deutschen Romantik in der Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts. Megjelenési helye: Zeitschrift für deutsche Bildung, 4, 1928.) A biedermeier tehát Kluckhohn megfogalmazásában mint a romantika „továbbélése” jelentkezett.

Javaslatának rendkívül hatása volt. Széles körű biedermeier-kutatásnak adott indítást a szellemtörténeti iskola tagjai között, és Kluckhohn maga is a kutatás rendelkezésére bocsátotta folyóiratát. Több tanulmányorozatot bocsátott közre a biedermeieréről, amelyek egyebütt vagy önállóan megjelenő további tanulmányokkal együtt úgy írták le a biedermeiert, mint az irodalomban, a képzőművészetekben, a zenében és az élet mindenfajta megnyilvánulásában egyaránt uralkodó művelődési, művészeti és irodalmi áramlatot, mégpedig német nyelvterületen 1815 és 1848 között. A szellem-

történeti iskola gondolkodásmódjának megfelelően a biedermeier-kutatók elsősorban azt a szellemi *attitűdöt, magatartást, a világnézetet* igyekeztek meghatározni, amely szerintük a biedermeier „emberét” jellemezte, ennek jegyeit keresték tehát. Kluckhohn maga a *rezignációt* emelte ki a biedermeier ember jegyei közül, tanítványa, Wilhelm Bietak a biedermeier világnézeti alapvonásának az egyensúly tartását, a *harmonikus középút* keresését tekintette a felvilágosodás valóságérzéke és a romantika sok képviselőjének idealizmusa között, a „reális” és az „ideális” között, — ami, hogy utaljunk erre, a szabadságharc utáni magyar írónemzedék, Gyulai, Szontágh, Csengery, sőt még Arany programjában is szerepelt, igaz, sajátos történelmi okoknál fogva, a forradalom utáni „kiábrándulás” következtében. Bietak mondta az osztrák biedermeierről: „Éppen az életérzésében jelentkező rezignáció következtében kapja meg sajátos értelmét* az osztrák biedermeier az össz-német szellem-történeten belül és áll önmagát értelmező korszakként a hibrid idealizmus és a mértéktelen valóság-vállalás között a maga őrhelyén”. (Das Lebensgefühl des Biedermeier in der österreichischen Dichtung. Wien 1931. 70.) Günter Weydt további jegyeket fedezett fel a biedermeier ember „gyűjtő” és „meg-őrző” tulajdonságaiban, abban, hogy a kispolgári áramlat embere nem ismerte a pazarlást, szerény volt, hogy etosza az alávettségben való megnyugvás és az alázatosság erényeit állította az emberi etika első renden pozitív jegyei közé; azt az életformát, amelyet Adalbert Stifter „nagyinak” tartott; az igazságos-ságot, az egyszerűséget, az önmegfékezést, az ésszerű alkalmazkodást a lehetőségekhez, a hasznos tevékenységét abban a körben, ahová az embert a sorsa állította.

Íme, a biedermeierből hiányzott a hősiesség, a nagyotakarás, a kitörni vágyás a megadott keretek közül. A felsorolt vonások jellegzetesen érvényesek arra az emberfajtára, aki tehetetlenül él az elnyomó hatalom súlya alatt és úgy látja, reménye sincs rá, hogy kiszabaduljon a nyomás alól: tehát erényi formái a tehetetlenségéből. Nemde hasonló társadalometikai alapokból táplálkozott a tolsztojánus elv is: légy alázatos és ne állj ellen a gonosznak! Társadalomlélektanilag a lelkiállapot logikus következménye a fordulat: a forradalom, amely az alázatosság tolsztoji etikáját éppúgy felváltotta, mint ahogyan a biedermeier alázatosságára a forradalmi 1848 elkövetkezett. Amivel korántsem óhajtunk arra célozni, mintha a törvényszerű társadalmi folyamatokat a pszichológiai folyamatokkal helyettesíteni lehetne, csak utalni szerettünk volna a társadalmi processzus pszichológiai párhuzamára.

A rezignáció, a harmonikus középserhez való vonzódás, a gyűjtögetés, a megőrzés, a belenyugvás mint biedermeier jegyek számbavétele vezette a fentebb emlegetett Günter Weydtet arra a meg-állapításra, hogy a biedermeier öregkori típusú költészet — nem annyira művelőinek életkora, mint inkább belső maguktartása szerint. Erős benne az öreg Goethe ihletése, nem utánzása, de annak az elvének az érvényesítése, hogy (mint Anette Droste-Hülshof megfogalmazta) a „természethű” ábrázolást költészet által kell megszépíteni, — ami, tegyük hozzá, nem éppen csak Goethe elve volt, hanem az egész XVIII. század végi neoklasszicizmusé. „Visszfénye” még a mi Arany Jánosunknál éppúgy felfedezhető, mint a német „költői realizmusban” a XIX. század közepén. Weydt továbbá a „feszültség” hiányával jellemezte az irodalmi biedermeiert, a tradíció tiszteletével és így tovább. (Literarisches Biedermeier. DVLG IX, 1931.) Hermann Pongs ezen a ponton kapcsolódott be és az „apolitikus”, azaz „tartós értékekhez” forduló polgári biedermeierben a *klasszicitás* vagy az a felé való főrekvés vonását emelte előtérbe: azt, hogy a biedermeier mintegy felteszi a kérdést, hogyan hozható létre klasszikus értékű és jellegű művészet későbbi korokban, másrészt viszont úgy találta, hogy a „démonaitól” megszabadított romantika is fellép benne a szentimentalizmusba és a történelemben való menekülés formájában. (Zur Bürgerkultur des Biedermeier. [Bürgerklassik.] Dichtung und Volkstum 36, 1935.)

Csak néhány, szerintünk legfontosabb tanulmányra utaltunk a biedermeier-szakirodalom „özőnéből”, amely az 1930-as években keletkezett. E tanulmányok a biedermeier felsorolt jellegzetességeit jelentős írók műveiben éppúgy fel vették (és fel is tudták) fedezni, mint a kevésbé fontosakéban, de egyre inkább kitűnt, ahogy ez irodalmi „divatok”, tendenciák esetében szükségszerű, hogy a „kicsinyek” tisztábban képviselik a „típust”, míg a „nagyoknak” több és jelentősebb az egyéni mondanivalójuk. Az „igazi” biedermeier írók a „szórakoztató”, „olvasmányos” irodalomba tartoztak, az almanachok szerzői közé, az ifjúsági irodalom képviselői körébe lehetett sorolni őket. Hasonlóképpen a zenében is, amelyre szintén megpróbálták kiterjeszteni a biedermeier fogalmát (pl. Heinz Funk: Musikalisches Biedermeier. DVLG 14, 1936), a már emlegetett „családi” muzsikálásra illető a fogalom, a zenészek közül pedig elsősorban „epigonokra” a nagy romantikus mesterek követőire, olyanokra, mint G.A. Lortzing, O. Nicolai, F. Flotow, R. Franz, T. Kirchner — míg a nagy mesterek

művei közül csak egyikre-másikra lehetett – Funk szerint – alkalmazni a biedermeier jelzőt: közülük Robert Schumann, Franz Schubert, Carl Maria Weber került szóba. (Amihez egyébként meg kell jegyeznünk, hogy „stílus kategóriák”, mint amilyen a biedermeier is lehetne, sohasem „életművekre”, még kevésbé „alkotókra” a maguk egészében, hanem mindig csak művekre érvényesek.)

A biedermeier kutatás hevében Karl Simon még egyszer végigjellemezte a biedermeier képzőművészeti vonatkozásait (Biedermeier in der bildenden Kunst. DVLG 13, 1935), leginkább a témákat, amelyeket az irány festői feldolgoztak. Gyengébben sikerült az a kísérlete, hogy az építészetben mutasson ki biedermeiert. Erről csak annyit tudott mondani, hogy a stílus ott a „magánszférán” belül maradt, tehát lakóház lehetett biedermeier és hogy ezen is érvényesült a tartózkodás és a díszítés kerülése. Építészeti példát azonban nem említett. Biedermeier szobrászatról határozottabban beszélt, itt az emberi alak kiemelt elszigetelését találta jellemzőnek, ami ellentmondana a szerénységnek és tartózkodásnak: példa viszont, Simon szerint, itt is alig akadt. Christian Rauch, aki a kor német (porosz) szobrászatában uralkodott, biedermeier szobrot talán csak egyet alkotott, azt, amely Goethét ábrázolja háziköntösben. (Lám, itt is a téma döntött!) Tehát „polgárosított” klasszicizmusról volt szó.

Ennyi előzmény után Paul Kluckhohn elérkezettnek látta az időt, hogy ismét beleszóljon az általa megindított eszmecserebe, – és azt javasolja, hogy a biedermeiert a német nyelvű művelődés körében mint kormegjelölést kell használni a művészeti és irodalmi megnyilvánulások terén: *Biedermeier als literarische Epochenbezeichnung* (DVLG 13, 1935). Noha el kellett ismernie, hogy magában a német kulturális körben is jelen volt egyidejűleg a *Junges Deutschland* éppen nem szerény és csöndes, nem rezignált és „gyűjtögető” világa, jelen volt az 1848 márciusát előkészítő és éppen nem apolitikus *Vormärz: fővárnak* Kluckhohn a biedermeiert tekintette és ezért ettől akarta kölcsönvenni a *korszak* nevét. Egyben magas rangra emelte a biedermeiert azzal a hírhedten híres mondatával: „A biedermeier a polgárvá lett német mozgalom” (deutsche Bewegung). A „német mozgalom” ugyanis a szellem-történet szótárában (ahová Wilhelm Dilthey megfogalmazásában került) azt a korszakot jelentette, amelyben a „német szellem” végre megszabadult az „idegen” befolyásoktól – mert a reneszánsz, humanizmus, barokk, klasszicizmus változataiban még alattuk nyögött – és végre a világ elé tárhatta saját „német lényegét”. Azaz a „német mozgalom” mint fogalom a klasszika és a romantika világraszóló teljesítményeit fedte – azonban azzal a nacionalista árnyalattal, amely a fogalmat a századfordulón megfogalmazó porosz filozófus gondolkodásából belekerült. Amit tehát a német szellem mint legnagyobbat létrehozott, annak „polgárvá lett” örökösét kívánta Kluckhohn a biedermeierben látni. Ami elég rossz fényt vet e szellem-történet szociológiai tájékozottságára, hiszen maga a német klasszika is polgári osztályalapról indult ki, sőt nyárspolgári vonásait már a romantika és a *Junges Deutschland* felfedezte. Ez utóbbit Kluckhohn nyilván tudta is, legfeljebb nem hitte el.

Az 1930-as évek közepén járunk, amikor a biedermeier áramlatként és stílusként való megfogalmazásának kísérlete a tetőpontjára jutott. Hamarosan belekerült a biedermeier „büvkörébe” Goethe is (vö. Rudolf Haller: *Goethe und die Welt des Biedermeier*. DVLG 14, 1936). Goethe és Samuel Friedrich Sauter svábföldi iskolamester egy kategóriában: ez soknak tűnt. Oscar Walzel is megszólalt, a korszak egyik legnagyobb tekintélye és az 1935. évi amszterdami nemzetközi összehasonlító irodalom-történeti kongresszuson kifejezte azt a véleményét, hogy ha biedermeierről esik szó, legalábbis kétféleképp kell megkülönböztetni, azaz differenciálni kell valamely „triviális” biedermeier és a „megnemesített” változat, Sauter és Stifter között. Majd egy rövid és elegáns cikkben (Biedermeier. Die Literatur. 1936) megismételte Walzel azt a véleményét, hogy különbséget kell tenni a biedermeier alsóbbrendű és magas művészi fokon álló változatai között, hogy amaz alsóbbrendű, amelyet az 1850-es években kigúnyoltak, egyúttal leszámolás volt a közelmúlttal és annak meghúzódo kispolgárával, hogy tehát nem valamely művészi módszert és stílust, hanem egy „lelki magatartást” tett gúny tárgyává a *Fliegende Blätter* és utána – emlékezzünk Fritz von Ostinire – a *Jugend* is; tegyük hozzá, hogy ez utóbbiban a gúnyolódás és a nosztalgia keveredett.

Walzel szavának súlya volt és nemzetközi fórumon hangzott el. Van Tieghem megemlékezett róla (*Revue de Synthèse*. XI, 1936) és Walzel előadását az amszterdami kongresszus egyik legfontosabb kontribúciójának nevezte. Walzel arról a jelenségről szólt, írta Van Tieghem, „amelyet *Biedermeier stílusnak* neveznek Közép-Európa országaiban, egy polgári stílusról, amely szenvedélyek nélkül szentimentális, lendület nélkül álmodó, nyersség nélkül realista, lojális a politikában, misztikus izzások nélkül tiszteli a vallást, gyönyörködik a kecses és rendezett tájakban, virágokban, madarakban, az enteriőr-jelenetekben, mosolygó és gyengéd intimitásokban, a szülőföldben, a polgári idillben – s

mindez világos reakció benne a támadó jellegű és szenvedélyesen tagadó vagy prófétikus, egzotikus szertelen romantikára; épp ezért távol áll a *l'art pour l'art*-tól csakúgy, mint a nyers realizmustól, amely úgy adja az életet, amilyen". Van Tieghem kitűnő jellemzéséből is látható, hogy Walzel végre túllépett a szellemtörténet pusztá világnézet-vizsgálatán és a biedermeier „ember” helyett a biedermeier „stílus” leírására tett kísérletet az irodalomban.

Walzellel egyidőben egy másik „tekintély” is hallatta a szavát: Ferdinand Joseph Schneider (Biedermeier und Literaturwissenschaft. Preussische Jahrbücher. 240. köt. 1935), elutasítva Kluckhohn javaslatát, mert a kor – írta – a romantika és a realizmus „között”, ahová Kluckhohn a biedermeiert helyezné, a 48-at előkészítő *Junges Deutschland*, a saint-simonizmus, a kialakuló marxizmus (!) kora, amikor Németország agrárországból ipari országgá fejlődik, felépülnek a vasutai, épülnek gyárai, technikai berendezései. Azoknak a jegyeknek a legnagyobb része pedig, amelyeket speciálisan biedermeiernek tekintenek, más – korábbi és későbbi – időkre is jellemzők. Herder, Goethe, Arnim, Brentano is „gyűjtöttek”, almanachok és zsebkönyvek kiadása, valamint a „triviális” irodalom a XVIII. század végén is virágzott, sőt talán akkor virágzott igazán; a biedermeierrel egyidejű byronizmusból pedig ugyancsak hiányzott a „középutas” harmónia; mindazonáltal végül Schneider is elismert valamiféle biedermeiert, nem mint „uralkodó” irányzatot, hanem mint „tizenkettedrétű” költészetet (célzás az almanachok formátúrára). Az 1815 és 1848 közé helyezett biedermeier „korszakban” – erre Schneider nyomatékosan utalt, 1830, a júliusi forradalom éve és annak következményei olyan cezúrát jelentettek, amely ezt az irodalmi korszak fogalmát már egymaga is igen kérdésessé tette.

Nem folytatjuk tovább a német nyelvű biedermeier kutatásának ismertetését, noha folytatódott ez az 1940-es, sőt az 1950-es években is – a hozzánk közeledő időkben azonban már a stílári és ideológiai szempontok összekapcsolásával. Csak Walter Höllerer munkájára utalunk még (Zwischen Klassik und Moderne, 1958), amely bőségesen tartalmaz dokumentumokat, valamint Jost Hermand stílus-jellemzésére (Die literarische Formenwelt des Biedermeiers. 1958), amely a restauráció „nyugalmi” korszakában meginduló és a politikai reakció oldalára álló irodalmat tekinti elsősorban biedermeiernek. A kor „főirányáról” többé nincs szó. Peter Hacks müncheni disszertációja (Das Theaterstück des Biedermeier. 1951) felfedezte Johann Nepomuk Nestroy beidermeier vonásait is.

A biedermeier mint nemzetközi irodalmi áramlat

Természetesnek tűnik, hogy a német nyelvterületen jelentkező biedermeier ennyire intenzív kutatása nyomán érdeklődés támadt az iránt, vajon nem fedezhetők-e fel hozzá hasonló jelenségek más nyelvterületeken is? Mindenekelőtt a szomszédos és hasonló társadalmi-történelmi képletet mutató területek jöhetnek számításba. Svájc német nyelvű irodalmát vizsgálták, ahol Gottfried Keller és Jeremias Gotthelf egyes művei önként kínálkoztak volna, de Eduard Korrodi gyűjteménye (Schweizer Biedermeier. Berlin-Zürich 1936) csak kisebb írókkal és grafikusokkal foglalkozott, francia és más nyelvű svájciakat pedig nem vett számításba. A cseh irodalom is plauzibilis példákkal szolgált, már csak azért is, mivel oly szoros kapcsolatban állt Ausztriával és a német nyelvű irodalommal. Ámde – mint Vojtěch Jirat írta (Le rôle du biedermeier dans le réveil national tchèque. Europe Centrale. 1937. jan. 3.) – a cseh biedermeiert erős patriotizmus jellemezte, a csöndes belenyugvás mellett valami „keresztény epikureizmus”, apolitikus visszahúzóds a családi életbe, a meghitt „otthonba”, amint ez J. Kajtán Tyl darabjaiban tükröződött. Optimistának a cseh biedermeier nem mondható, inkább – ahogyan Tyl megfogalmazta – „szeliden türelmes lelket” kívánt „tevékeny testben”. Čelakovsky, Erben és társaik „gyűjtőszendvélye” megfelelt a biedermeier egyik megállapított jegyének; Božena Němcová finom hangulatai és *Nagymamájának* (Babička) öregség-tisztelete talán Stifterével állíthatók párhuzamba. A biedermeier jelenségeinek ellenpólusa Karel Hynek Mácha szárnyalóan romantikus költészete volt, – de az összképet, vélte a szerző, éppen ez egészítette ki.

Valóságos biedermeier-kutató iskola aktivizálódott a hazai szellemtörténészek, elsősorban Zolnai Béla, valamint Thienemann Tivadar körül: s e kutatógárda érdeklődése nem állt meg a magyar irodalom határainál. 1930-tól kezdve egymás után megjelenő tanulmányaival, könyveivel Zolnai maga adta a példát. (Bécsi biedermeier. Széphalom, 1930. – Biedermeier és romantika. Vigilia, 1934. – Irodalom és biedermeier. Le style „Biedermeier” dans la littérature. Szeged, 1935. – Az irodalom-

tudomány változásai. Szellem és élet, 1936. – La ballade épique, Helicon II, 1940. – A magyar biedermeier. Budapest, 1940. – vö. Andreas Angyal: Platonismus, Barock und Biedermeier in den Forschungen Béla Zolnais. Helicon V, 1943.)

Zolnai úgy találta, hogy Kluckhohn biedermeier-meghatározása „hirtelen felvillanó fényként” hatott és „újszerűen világította meg a XIX. század sok jelenségét Magyarországon is” (Német összefoglalás, 1935). És Zolnai buzdogni sorolta fel a jelenségeket: a reformkor kettős arcát, amelyek közül az egyik előre, a haladás irányába, a másik visszafelé, a dicső nemzeti múltra néz, Széchenyi „reál-idealizmusát”, Vajda Péter példáját, aki romantikus prózája mellett kozmetikai és egészségügyi kézikönyvet ad ki, Fáy Andrásét, aki takarékpénztárt alapít, Vörösmarty kvaterkázgató társaságszeretétét, az almanachlírát, Petőfit – akit ezzel kapcsolatban már emlegettünk –, az ártatlan szerelem és a szabadság lantosát, az éppen megalakuló Akadémia optimista „biedermeier” jelszavát, „Borúra derű” – s végül egész könyvet szentelt a magyar biedermeier felfedezésének. Imre Jánosban találta meg a biedermeier magyar filozófusát, Arany János szellemi gyökereit a biedermeierhez vezette vissza, Eötvös József, Bajza József, Gaál József sem maradtak a biedermeiertől érintetlenül, Heine és Petőfi útirajzait a biedermeier finomkodás elleni hadüzenetnek tekintette és így tovább. A kiváló és lelkes kezdeményezőnek kijáró tisztelettel annyit kell csak megjegyeznünk törekvéseiről, hogy ha a biedermeier „címke” ilyen korlátlan használatát indokolatlannak kell is tartanunk, e kutatások nagy haszna az volt, hogy összefüggésekre hívták fel a figyelmet és hozzájárultak a nemzeti irodalomtörténet túlzottan önelvű szemléletének kiegyensúlyozásához. Hiszen minden nemzeti irodalom a saját belső törvényei szerint fejlődik, de ugyanakkor beleágyazódik és beleszövődik a környező kultúrák, az európai kultúra, a világirodalom kontextusába. Ezt Zolnai Béla, mint minden nagy távlatú irodalomtörténész, világosan látta.

De folytassuk a biedermeier elterjedésére irányuló kutatások megállapításainak felsorolását. Zolnai és Thienemann sokat tett ebben a vonatkozásban is. Az *Irodalomtörténeti alafogalmak* (Pécs, 1931) a biedermeiert az elfogadott irodalmi stíluskategóriák között tartja számon. A *Minerva könyvtár* 1936-ban közölte Horváth Edit „biedermeier” disszertációját (A biedermeier életkép a német és a magyar irodalomban), és ugyanebben az évben jelent meg Gárdonyi Kláráé (A biedermeier a magyar költészetben). Zolnai Gábor *Az árvíz és az irodalom* című tanulmánya a pest-budai „emberrel” foglalkozik a Szent Szövetség korában, természetesen kitérve a biedermeier-vonatkozásokra is. (A pest-budai árvíz 1838-ban c. kötetben. Budapest 1938.) És ugyancsak a *Minerva könyvtárban* jelent meg Grünwald Miksa tanulmánya (Zsidó biedermeier. Budapest 1937), amely – többek között – Hugó Károly és a magyarországi születésű, de később főként Bécsben működő Moritz Gottlieb Saphir, a maga korában híres humorista biedermeier vonásait tette vizsgálat tárgyává, kiegészítve ezzel a Habsburg uralom alá tartozó területek biedermeierének irodalmi adatait.

Talán még érdekesebb azonban az előbbieknél, hogy Zolnai maga már 1935-ben kísérletet tett az „európai érvényű” biedermeier kimunkálása érdekében biedermeier jelenségek kimutatására a francia irodalomban. Úgy vélte, hogy amit a franciák „1830-as stílusnak” vagy „Louis Philippe stílusnak” neveznek, az lényegében azonos a biedermeierrel, ámbar elismerte, hogy mivel „Franciaországban a reakció nem öltött olyan méreteket, mint Németországban. . .eme rezignált világnézet kialakulásának feltételei kisebbek voltak”. De azért tudott példákat említeni. Biedermeier vonásokat látott a Bovary családban, kispolgári besűkültséget, „amely küzd az élet realitásával és saját szűk környezetén és egyéni boldogulásán kívül nem érdeklődik semmi iránt”. A biedermeier példaként említette azt a beszédet, amelyet Casimir Delavigne – ez az elkésett klasszicista – mondott a Francia Akadémiába való felvételekor (1825-ben) „az ésszerűség által szabályozott merészségről” – azaz a „középszerűség” életfilozófiai elvéről. Zolnai felsorolásában szerepel Lamartine, Gauthier, Musset, Scribe, Hugo, Brillat-Savarin neve, hivatkozik a kor virágkultuszára és annak irodalmi megnyilvánulásaira, sőt még Béranger-t, a „*Junges Deutschland* e bálványát” is sorra veszi, akiben szintén megnyilvánulni látja a korszak kettős jellegét: „a februári forradalom csírát és a polgári rezignáció szellemét”. Béranger baczikus, patrióta, populáris és demokratikus költői magatartása újdonság volt a francia költészetben – írta –, a nép nála mindennapi életében jelent meg, ő maga is „materialista” életélvező volt s miközben hangot adott a nép szabadságvágyának, örömet lelte az evés-ivásban. Már említett cikkében, amelyben Walzel biedermeier-előadásáról beszámolt, Van Tieghem reflektált Zolnai megállapításaira is (Revue de Synthèse XI, 1936), ámbar meglehetősen tartózkodóan. „Franciaországban Sainte-Beuve mint költő, Béranger, aki különben túlságosan korai, és nem annyira, mint Zolnai mondja, de Brizeux

Marie-ja, Laprade *Pernette*-je, amelyeket viszont kifejejt, sok nőköltő, számos almanach- és emlékkönyvszerző képviseli, ám eléggé gyöngén, ezt a tendenciát. . .” Ugyanakkor Van Tieghem maga is felvetett bizonyos lehetőségeket a biedermeier „európai” kiterjesztésére. „Úgy tűnik nekem – írta alább –, hogy az angol viktoriánus korszak számos mintapéldával szolgál erre és hogy az, amit rendszeren *viktorianizmusnak* neveznek, a germán *biedermeierrel* sok analógiát kínál, amelyek valószínűleg hasonló társadalmi okoknak tulajdoníthatók”.

Ami a „viktoriánus biedermeiert” illeti, F. Brie már egy évvel korábban megvizsgálta ezt a kérdést (*Literarisches Biedermeier in England*. DVLG 13, 1935) és úgy találta, hogy 1820 után csakugyan eltűntek az angol irodalomból a romantika metafizikus jegyei, a társadalmi élet átszellemesítése, az egyéniség korlátlan érvényesítése, a művészlől mint a világszellem közvetítőjéről vallott felfogás, a szimbólum és a mítosz kultusza – ezeknek helyébe „polgári életérzés” lépett, amelyet, még a romantikusok közül, Wordsworth és Walter Scott ihletett. Példái sorából a biedermeier analógiáira talán Dickens és Tennyson a két leginkább meggyőző. David Copperfield ideális lelkületű, törekvő ifjú, aki nélkülözés és kemény tapasztalatok árán csendes családi boldogsághoz jut; Tennyson *Királyidilljei* pedig kétségtelenül polgári színvonatra szállítják le Arthur király heroikus világát. Az otthon, a „home, sweet home” idealizálása rá és a viktorianizmusra általában is jellemző. Brie konklúziója mégis szkeptikus: „Az irodalmi biedermeier fogalmát – írta – csakugyan át tudjuk vinni a posztromantikus angol irodalom bizonyos jelenségeire, de egyben tisztázniuk kell magunk előtt is, hogy ezáltal nem hatolunk el a kor irodalmi produkciójának magvához, tehát nincs jogunk arra sem, hogy angol biedermeier periódusról beszéljünk.”

Mindjárt az angol nyelvű irodalmak körében maradvá jegyezzük meg itt, hogy a második világháború után az osztrák Adam Wandruszka (*Amerikanisches Biedermeier. Wort und Tat I*, 1946) megkísérelte a biedermeier fogalmának kiterjesztését az észak-amerikai „New-England-Renaissance” egyes alakjaira, többek között R.W. Emersonra, N. Hawthorne-ra, H.D. Thoreaura, H.W. Longfellow-ra is, akiknek művészete szerinte meglepő párhuzamosságokat mutat az egykorú európai biedermeier generációéval, a sváb-német, az osztrák és a kelet-európai biedermeierrel. A hasonlóság mellett a különbözőség főként abban mutatkozik, hogy az amerikai, new-englandi biedermeierben kisebb fokon jelentkezik a tragikum és a démoni, „amely sötét mélységként húzódik meg az európai biedermeier tükörsíma felszínén alatt”. (Idézi Günter Weydt: *Biedermeier und Junges Deutschland. Eine Literatur und Problemschau*. DVLG 25, 1951.510.) A német szellemtörténeti kutatásban, amely csökönnyösen valami magasabbrendűt akart látni abban, ami „tragikus”, „démonikus”, a biedermeier nem kerülhetett el a sorsát: Hermann Pongs már 1935-ben kimutatta rejtett „démonikusságát”, döntő példának Mörrike elbeszélését, a *Mozart prágai utazását* és Georg Büchner *Lenz*-novelláját választva, – amely utóbbinak biedermeier jellege szerintünk ugyancsak kérdéses. (*Ein Beitrag zum Dämonischen im Biedermeier. Dichtung und Volkstum* 36, 1935.)

Hans Wilhelm Eppelsheimer, a neves bibliográfus óhajtott egykor (*Handbuch der Weltliteratur*, 1935–1937), hogy a kutatás kimutassa a biedermeier európai érvényességét. Láttuk, hogy kívánsága sok tekintetben megvalósult. A német, osztrák, svájci, cseh, magyar, angol, angol-amerikai, francia „biedermeier” jelenségek gyűjtögetése máris kiterjesztette a nyugati félgömb irodalmainak jelentős részére a fogalom körét, noha Günter Weydt (legutóbb idézett cikkében, 508.) joggal kérdezte meg, lehet-e pontosan tudni, mit hasonlítunk össze, mit különböztessünk meg, mit állítsunk egymással párhuzamba biedermeier néven? Az áramlat, a stílus, noha egyre többen és többen foglalkoztak vele, sehogyan sem akart tiszta kontúrokat ölteni.

Pedig akadt még néhány érdekes hozzájárulás a „kiterjesztéséhez”, amelyről meg kell emlékeznünk. Ilyen volt például G. Suits (Dorpat) hozzászólása Oscar Walzel már többször emlegetett amszterdami előadásához. G. Suits a balti irodalmak biedermeier jelenségeiről beszélt, nyilván joggal. Szót ejtett az orosz biedermeierrel is és Szergej T. Akszakov *Családi krónikája* (1856) volt a példája, amely mellé, tegyük hozzá, Turgenyev nem egy regénye vagy inkább regényalakja is odakívánkoznék. Végül még egy szellemes magyar kísérletről kell megemlékeznünk, Baróti Dezsőéről (*Biedermeier ízlés a francia irodalomban. Goût prudhomme dans la littérature française*. Kolozsvár 1942.), aki – nyilván Zolnai Béla ösztönzésére – Gottlieb Biedermeier alakjához keresett és talált analog alakot a francia irodalomban, éspedig a Henri Monnier író és karikaturista által teremtett Monsieur Joseph Prudhomme alakjában, az ostoba és beszűkült francia kispolgár irodalmi „megtestesülésében”, – aki azonban Biedermeier úrtól abban mindenesetre különbözött, hogy forradalmak útján került „uralomra” és

hogy ez a tény öntudatot adott neki, a szájára retorikus szavakat; olyan tulajdonságokkal ruházta fel tehát, amelyek a német-osztrák és vele rokon biedermeierből hiányoztak. Nagyképű és zagyva, de az említett kvalitás elemeiből eredő ilyen mondatait szokás idézni: „Ez a szablya az életem legszebb napja! Használni fogom, hogy megvédjem vele intézményeinket, szükség esetén pedig, hogy harcoljak ellenük”. (Grandeur et décadence de M. Joseph Prudhomme, 1853.) Baróti a „prudhommi ízlés” keretében szépen elemzi a biedermeiernek megfelelő francia vallásos érzést, a polgári magánélet vonásait, az ifjúsági irodalom jellegzetességeit, a természet, a táj, a történelem ábrázolását és különös figyelmet szentel Alfred de Musset-nek, Emile Deschamps-nak, Marceline Desbordes-Valmore-nak és Auguste Brizeux-nak. Disszertációja francia összefoglalásának elején (128.) megállapítja végül: „Nem tudunk prudhomme-i korszakról beszélni a francia irodalomban, mint ahogy a német kritika „biedermeier” korszakról beszél. . .”

Csakugyan, a német kritika még mindig nem hagyott fel ezzel. . .

A biedermeier mint korszak a német nyelvű irodalomban

Mióta századunk elején a biedermeier megjelent mint stílusfogalom, a művészet (és főként a bútórés és lakásművészet) történetírása mindenkor használta – laza értelemben – periódus-fogalomként is a német nyelvterületre nézve: biedermeier-kor, biedermeier idők. A Szent Szövetség korában a lakások, a bútorok, a férfi- és női divat, a polgárok társasélete ezt a stílust tükröztették. Megjelent a képzőművészetekben, a zenében, a színházban, sőt – több-kevesebb tőrrel – az irodalomban is. De a biedermeier jelenségek távol álltak attól, hogy kitöltötték volna a kor keretét, hogy „uralkodó” helyzetet értek volna el. Ki nevezné Heinrich Heinét biedermeier költőnek, Friedrich Hebbelt biedermeier drámaírónak? Így Kluckhohnnak az a már említett javaslata, hogy nevezzék *biedermeier korszaknak* – a német nyelvterületen – az 1815 és 1848 közötti időt, legalábbis meglepő volt. Hiszen mindenki tudta, hogy ez a kor egyáltalán nem csupán – sőt nem is elsősorban – az apolitikus biedermeier kora, hanem a politikailag és ideológiailag egyaránt igen elkötelezett *Junges Deutschlandé* és a forradalmakat előkészítő *Vormärzé*, a kibontakozott korai munkásmozgalomé, a tudományos szocializmus kialakulásának első fázisáé. Vajon mi határozta meg inkább az 1815 és 1848 közötti magyar irodalom szellemét, a biedermeier ízlés jelenségei-e vagy a reformtörékvések?

Így, noha Kluckhon fenntartotta a maga álláspontját, amellyszerint a szóban forgó korszak fő kvalitását és specifikus jellegét a biedermeier adja, javaslatát a német nyelvű kutatás jelentős része is – mint már részben láttuk – visszautasította. A legjelentősebb cáfolat Willy Flemingtől származik (*Die Problematik der Bezeichnung „Biedermeier”*. Germ.-Rom. Mon. 39, 1958), aki sem a „korszak” sem az „életérzés”, sem az „áramlat” fogalmát nem tartja a biedermeierre alkalmazhatónak, hanem csak „magatartásnak” (*Haltung*) tekinti őt is – és e szerint a kérdéses korban hatféle jellegzetes magatartást különböztet meg. A *tiltakozó* magatartást pl. Heine, Grabbe, Büchner képviseli; az *ifjúnémet* magatartást például Börne; a *polemikus* magatartás szerinte igen jellemző Anasthadius Grünre; a *tulajdonképpeni biedermeier*, amelyet többek között Grillparzer, Raimund, Stifter, valamint Mörike, Rückert, Feuchtersleben reprezentál; ötödiknek Fleming az *esztéticizmus* magatartását sorolja fel, amilyen például az antikizáló Platené; hatodiknak végül a *korai realizmusnak* elnevezett magatartást tüntette fel, ez szerinte Jeremias Gotthelf, Droste-Holshoff és többek között Karl Sealsfield-Postl stílusmagatartása. Ehhez a hatféle magatartásváltozathoz járul a kor jellegzetes polgári-társas-családias civilizációja.

Fleming elutasította a „korszak” beidermeier fogalmát – és mégis, úgy gondolom, ő adott indítást a korszak nagy monográfiájának megszületéséhez: Friedrich Sengle három vaskos kötetre tervezett munkájához (*Biedermeierzeit. Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution. 1915 bis 1848. Stuttgart, I. köt. 1971, II. köt. 1972.*). Sengle monográfiájának alcíme, amely szerint a német nyelvű irodalmat a restauráció és a forradalom „feszültségterében” mutatja be, már egymaga megmagyarázza, hogy a korszak minden jelenségét tárgyalni kívánja, akár beszorítható a biedermeier kategóriájába, akár nem. Elemzései kiterjeszkednek az elvi kérdésekre, az irányokra, a korszakban alkalmazott ábrázolásképzőkre, a második kötetet pedig az irodalmi formák – ezek között a műfajok – bemutatásának szenteli, leírja belső történetüket, fejlődésüket, változataikat, kitér a stílus kérdéseire is. Sengle tizennégy „cél-író” analizál a korból (akik, így mondhatnók, elsősorban a

kor „eszmetörténete” szempontjából fontosak), közülük felsoroljuk Alexander von Humboldt, Rahel és Karl August Varnhagen von Ense, Börne, Bettina Brentano, Ranke, Gervinus revét; a harmadik kötet számára a kor tizennégy nagy és jelentős költőjének a bemutatása marad. „Az volt a törekvésem – írja munkájáról Sengle –, hogy mindenesetre továbbfolytassam a német irodalomtörténetírás tradícióját, amely még a Weimari Köztársaság korában, amikor egyetemre jártam, figyelemre méltó volt és hogy a korszakbemutató egy újfajta módjának példáját bocsássam vitára”. Hozzá kell még tennünk, hogy Sengle annak a korszaknak a *megelőzőjét* akarta bemutatni, amelyet Fritz Martini részben hasonló, részben másfajta módszerrel már bemutatott: (Deutsche Literatur im bürgerlichen Realismus. 1848–1898 Stuttgart 1962).

Munkájának roppant terjedelme ellenére Sengle, sajnálatos módon, nem tér ki az irodalom mellett a társművészetekre, nem tekint ki más irodalmak hasonlóságára vagy különbözőségére sem, hanem a német nyelvű irodalom keretén belül marad. Arra sem emel igényt, hogy a biedermeier az egész európai irodalomra érvényes korszaknak fogadtassa el.

Konklúziók

A fogalom elemzése azt bizonyította számunkra, hogy bizonyossággal és világosan csak ott tudunk beszélni róla, ahol konkrét formákban nyilvánul meg: a bútorokon, a lakások berendezésén, a ruházaton, a Szent Szövetség korában élő kis- és középpolgárság társadalmi szokásain és az általuk kedvelt képzőművészeti alkotásokon (de ezekben már a témának van nagy szerepe). Gyakorlatilag nem lehet az építészetre alkalmazni, aránylag kevés bizonyossággal és egzakttsággal alkalmazható a zenére, talán valamivel inkább az irodalomra. A biedermeier tehát mindenekelőtt „életérzés”, „magatartás”, bizonyos tárgyak, témák, társasági formák szerete: azaz biedermeiernek nevezhető „jelenségek” csoportja, amelyeknek kontúrjai elmosódtak, bizonytalanok.

Mi hát a biedermeier: korszak, stílus, áramlat?

Korszakfogalomként szóba sem jöhet. A két határdátumnak, amellyel körülveszik, egyaránt megvan ugyan az összeurópai, a közép-európai és a német nyelvterületre korlátozott történelemben a maga igen fontos szerepe. Kétségtelen, hogy a napóleoni háborúk befejeztével és a 48-as forradalmak kitörésével új korszak kezdődik és végződik az európai eseménytörténetben. De nem lehet indokolni, miért szükséges e korszakot a meghúzódó kispolgárság oldaláról kiindulva meghatározni, mintegy a negatív oldalát kiemelni. Miért nem vesszük kiindulásnak a pozitív elemeket, a polgári forradalmakat 1789 és 1848 között, amelyek az igazi társadalmi-történelmi változásokat határolják? A polgárok és polgári művészek első nemzedéke a maga korlátai között jelentkezett már az első francia forradalom körüli időben, még Goethe színvonalán is, hát még Iffland, vagy Kotzebue színvonalán – és a biedermeier vita többször is kimutatta, hogy a rezignáció, a gyűjtögetés öröme, a csöndes társasélet kedvelése, az egyezés keresése ideál és valóság között nem „biedermeier” találmány, megvolt előbb is, később is folytatódott tovább. Miért csak az 1815 és 1848 közötti éveket nevezzük tehát biedermeier-kornak? Azért, mert bútorainak stílusa biedermeier volt? Azután meg tudjuk, hogy a biedermeier jelenségek mellett másfajta, velük éppen ellentétes jelenségek is jelentkeztek a kor irodalmaiban; ez az érv is a „biedermeier-kor” ellen esik latba. Korszakot elnevezni a biedermeierről nem lehet.

Stílus-e tehát a biedermeier? Néhány alkalmazott, ipar- és díszítőművészetben kétségtelenül az, a festészetben és az irodalomban azonban aligha egyéb, mint a XIX. századi realizmus egyik variánsa. Természetű realizmus, de a „nagy” realizmusnál visszahúzódbb, „kispolgáribb” vagy „költőibb”, amely sokat megőrzött a romantika-érzelmi telítettségéből. Sokszor nehéz megkülönböztetni attól az eszményítő, érzelmes, szerény és kevésbé kritikus „költői realizmustól”, amelyet elsősorban a német nyelvű irodalomból ismerünk, de amely feltűnik Kelet-Közép-Európa irodalmainak realistáinál is. Mint stílus a képzőművészetben és irodalomban, ha volna, a realizmus kategóriáival lenne jellemezhető, csakhogy afféle „kisrealizmusnak” kellene tekinteni, – ami nem érinti Grillparzer vagy Stifter műveinek esztétikai értékelését. Még közelebb lépve a realizmus biedermeier változatához, azt mondhatnók róla, hogy a nagy kritikai realizmussal szemben „kis pszichológiai” realizmus: nem a társadalomra figyel az emberen keresztül is, mint az előbbi, hanem az ember egyéni, belső életének ábrázolása a fő tárgya.

Tekinthető-e tehát a biedermeier művészeti és irodalmi áramlatnak (amelynek érvényessége általában legalább egy kulturális-irodalmi zónára kiterjed)? Nyilvánvalóan nem. A biedermeiernek van ideológiája, specifikus gondolkodásmódja, talán megvannak a maga filozófusai is, akik a „réal-idealizmust” hirdetik, az ellentétek összeegyeztetését és harmóniáját. Lehet, hogy Victor Cousin és néhány francia kortársa ezek közé tartozik, nyilván akadnak képviselői másutt is: így a XIX. század közepén egy magyar filozófiai irányval is találkozunk, amely „egyezményes”-nek nevezi magát. Lehet, hogy van specifikusan biedermeier *magatartás*: ez a meghúzódság, a „bensőség” magatartása, amelyet a hatalom eltűr, elvisel, megvéd. De nincsen specifikusan biedermeier művészi módszer, nincsen különálló biedermeier stílus. A romantika és a realizmus módszere és stílusa, valamint azoknak variánsai világosan leírhatók. A biedermeier „magatartással”, a biedermeier „világnézettel” nem tudunk annak speciálisan megfelelő stílust és művészi módszert párhuzamba állítani. Biedermeier áramlatot vagy irányzatot nem ismerhetünk el, európai érvénnyel még kevésbé, mint német nyelvterületen és e terület közeli szomszédságában. Így a biedermeier csak bizonyos jelenségek egyik jelzőjének alkalmas, és mint ilyen történetileg, azaz időhöz és helyhez kötve felhasználható. Egy bizonyos magatartás, hangulat, témaválasztás jellemzésére alkalmazható az irodalomtörténetben is.

György Mihály Vajda

LE BIEDERMEIER

L'auteur essaie de traiter la question du Biedermeier du point de vue historique, depuis son origine jusqu'à nos jours. L'article est ainsi l'histoire de la recherche sur le Biedermeier qui tire son origine de la figure caricaturale de Gottlieb Biedermaier et qui, au cours de son histoire, passe par et s'étend à des degrés du style de meubles, celui des beaux-arts, de la musique, ainsi que de la littérature pour surgir ensuite dans la recherche comme étiquette d'un courant littéraire et artistique et finalement comme notion et nom d'une époque située entre 1815 et 1848. Les phénomènes analysés par la recherche relèvent avant tout de la partie sud de la littérature de langue allemande, mais il y a des tendances dans la recherche visant à englober les littératures de l'Europe Centrale et Centro-Orientale, voire même les littératures de l'Est et de l'Ouest de l'Europe, afin d'aboutir à la notion du Biedermeier en tant que phénomène européen. La conclusion tirée réduit la notion avant tout à un comportement humain, tout en admettant que le style biedermeier est bien définissable dans le domaine des arts décoratifs, même dans celui des beaux-arts, et qu'il offre certains traits susceptibles d'être appliqués aux autres activités artistiques et littéraires, ainsi qu'au style de la vie quotidienne de la petite bourgeoisie et des classes moyennes au XIXe siècle.

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS ELSŐ ISKOLÁJA

A Philológiai Közlöny és Heinrich

Ki s mikor indította el a magyar irodalomtörténetírást útjára? Czvittinger, Bod, Wallaszky, Budai Ézsaiás, Toldy Ferenc – hangzik a felelet; s mindenik névnek van egy bizonyos nézőpontból jogigénye arra, hogy a sorban első helyre kerüljön. A legtöbbet a köztudat e jogigényből az elsőnek és az utolsónak, Czvittingernek és Toldynak juttat. A válaszok sokféleségének ez a *lehetősége* azonban arra figyelmeztet, a kérdést nem szabad ily általánosságban föltenni; e kérdést pontosan meghatározott nézőpontból és világos célkitűzéssel kell megjelölni.

S a kérdés ezúttal így hangzik: mi volt az az iskola, amely a magyar irodalomtörténetírás munkásait, munkásainak első nemzedékeit csoportosan és folyamatszerűen felnevelte? Mert azt tudjuk, hogy a már kész, a kutatás széles mezőnyét befogni képes gárdát a Szilády (-Heinrich)-féle *Irodalomtörténeti Közlemények* gyűjtötte s tartotta össze. Ez volt az első modern, polgári értelemben vett, institucionalizált műhelye a magyar irodalomtörténetírásnak. Ezt a tudásunkat kell most azzal kiegészítenünk, hogy az első modern, céltudatosan s intézményesen kiépített felkészítő iskolája viszont a magyar irodalomtörténetírásnak az *Egyetemes Philológiai Közlöny* c. folyóirat volt.

A következő tanulmányban a Közlöny első szakaszáról, másfél évtizedéről kívánunk szólni; addig az időig, midőn előbb az Irodalomtörténeti Közlemények, majd az *Irodalomtörténet* sorakozott melléje, osztozott feladatában, majd szinte egészen át is vállalta azt. Azokkal a nemzedékekkel, mindenesetre, amelyeket a Közlöny nevelt fel számukra, s a Közlöny amaz eredményeire építve, amelyek nélkül nemcsak az akkori, de a minden utána következő irodalomtörténeti munka is elképzelhetetlen volna.

I. Az EPhK megjelenésének magyar s külföldi körülményei

I. 1. A kettős indulás; az első: magas igény és gyenge helyzetismeret: epigon megvalósulás

A Közlöny is, mint később az Irodalomtörténeti Közlemények is, két nekifutással, két szerkesztői együttessel és elképzeléssel indult el útjára. Először 1871–72-ben, *Hóman Ottónak* s *Bartal Antalnak* közös szerkesztésében és kiadásában. Az igazi kezdeményező és mozgató, a közös szerkesztés ellenére, az ekkor harminc esztendő s Hóman volt. A vállalkozás iránt, mint kultuszminiszter, *Eötvös* is érdeklődést mutatott; a megvalósulás azonban, állítólag, nem nyerte meg tetszését. Támogatást, mindenesetre, utóda (és sógora s nézeteinek mindenben benső ismerője), *Trefort* nem biztosított a lapnak, s az fedezet híján egy esztendő múltán meg is szűnt.

Az új, a Tudományos Akadémia által is támogatott alapítás hat esztendő teltén következett be, 1877-ben. Ez a hat esztendő annak az évtizednek volt kifejlő végszakasza, amelynek rendkívüli fontosságát egyre inkább felismerjük a magyar gondolkodás történetében. Ebből a második alapításból teljesen kizárult Hóman; Bartal viszont rendszeres munkatársként vett részt ennek a lapnak a munkájában is. S emellett Hómannal szemben folytonos kicsinylő, ellenséges utalásokat engedett meg az új lap magának, míg végül *Ábel Jenő*, az együttes munkalázból elharmadt ifjú erőtüteménye s élre bocsátott irányjelzője leszámolásnak is beillő polémiában tette szinte egészen lehetetlenné Hóman helyzetét.

Volt-e ez ellenségességnek valami történelmet megvilágító felfogásbeli alapja, vagy csak személyi, esetleg csoportügyről volt szó?

Nem kétséges, hogy az 1877-ben indult lap első folyamainak leggyengébb számai is erősebbek voltak Hómanék akár legjobb számainál is. A sok külföldi kivonat, a sok önelvű érthetőség nélkül fogalmazott cikk s a részletekbe vesző s konklúzió híján való tisztázgatás oly színezetet kölcsönzött a 71-es vállalkozásnak, mintha egy német egyetem helyi közlönyének magyar melléklapja lett volna ez. Szakmájuk falai közé hínódott tudósok részletbe vesző belső eszmecsereje, amely a kívülállóknak szinte semmit sem mondott. A 76-os lap egyik gyakran s méltán hangoztatott ellenvetése az volt elődjével szemben, hogy az nem mérte föl a hazai helyzetet, s így nem tudott sem megfelelő munkatársi tábor, sem megfelelő működési kört kialakítani. A minden tudományos vállalkozást szívesen támogató, de ridegen reális *Hunfalvy Pál*, ez a valóban európai mércéjű tudós, némi önironikus rezignációval mondta a bukás után s az új kezdemények láttán: hagyjuk e stúdiumokat egyelőre a németeknek (s a nyugatiaknak), a mi szakembereink felkészültsége és közönségünk mennyisége művelését nálunk még nem teszi lehetővé.

Hóman vállalkozásában volt mégis egy kortörténeti érdekű megkülönböztető vonás, amelyet érdemes szavá tenni. Ő adott rövid előfizetési felhívást és célkitűző programot – a 77-es vállalkozás nem. A program előterjesztésének a hiánya az utóbbi vállalkozásban egyértelműen *Heinrich Gusztáv* szellemét lehell; megvetett minden dikciózó előszót, ígéretést, fogadkozást. „Egyik fő baja összes magyar filológiai (irodalomtörténeti) munkásságának az ún. nagyközönségre való folytonos tekintet: ez okozza amaz üres szólalomoknak és esztelen szellemességeknek egy jó részét, melyekkel irodalomtörténeti dolgozatokban oly gyakran találkozunk” (1877: 300.). A dikciózásnak ugyan Hóman sem volt híve, de nyomatékos hivatkozása a „tudományok vívmányainak” honosítási szükségére mint „szellemi hátramaradásunk” legyőzésének feltételére a 70-es évek nemzedékeinek szellemével s tónusával hangzott össze.

Ám nem a másféloldalas program ténye és tartalma az igazán figyelmet érdemlő. Hanem a két szerkesztő bemutatkozó tanulmánya. Bartal az *összehasonlító nyelvtudomány* mibenlétéről, történeti értékéről s új irányzatairól értekezett, három folytatásban, Hóman a *homéroszi kérdés* akkori állásáról, ugyancsak három számon át. Bartal oly kiindulást helyezett cikke élére, melyet a 77-es Közlönyben ritkán találunk. *Buckle* civilizációtörténetéből s *Darwin* alapművéből vett munkájához *történet-szemléleti s közéleti ihletést*, s a felvilágosodás ama kauzális-racionális örökségének megfelelően igyekezett fölépíteni érvelését, amelynek jegyében az 1870 előtti európai pozitívizmus az aufklärizmus folytatójának s a romantikus történetiség hibái kiiktatójának vallotta magát. „Amint a népek történetének megírásában nem elégszünk meg már többé az egyszerű tények elősorolásával, hanem iparkodunk az események okait keresni [s] az emberek társadalmi és műveltségi állapotában évről-évre, századról-századra előforduló változások és megrázkódtatások törvényeit fűrkészni, s amint a természetbűvár sem elégszik meg csak a tüneményeknek, a tényleg [azaz: külső megjelenésükben] nyilatkozó hatásoknak szemléletével és leírásával, hanem kísérletek, összehasonlítások és beható megfigyelések segédelmével azon törvények felkutatására és megállapítására törekszik, melyek szerint az anyagi világnak ezen nyilatkozásai kimagyarázhatók” – „éppúgy” kell nyelvésznek és irodalom-búvárnak is eljárnia (241. l.). Hóman pedig azt hangsúlyozta, ha Friedrich August Wolfnak nem volt is igaza, midőn a homéroszi eposzok részleteit más-más költőknek tulajdonította, helyesen kereste a nép művelődési áramlataiban a nagy költemény rétegeinek forrásait, s August Boeckh egyetemes életforma-kutatásával társítva törekvései Karl Lachmann egzaktabb módszerei után is hasznosak, még ha esetleg az ellenfél (főleg Gregor Wilhelm Nitzsch s Ottfried Müller) oldalán áll is az igazság.

Bartal értekezésében kétségkívül túlvitte (mégpedig némi dilettantizmussal) a természettudományi módszerek érvényesítésének történeti, társadalmi s nyelvézeti lehetőségét és követelményét. Hóman pedig nagyobb sülyt adott a maga (gyakran naivan) kommentáló elmékedéseire, mint a tárgya világos, arányos, közerthető előadására, összefoglalására. A jellemző azonban mégis az, hogy tárgyukat „a szellemi hátramaradás” megszüntetése jegyében úgy igyekeztek előadni, hogy az új hazai lehetőségek s a pozitivistá tudományosság társadalmi-világnézeti távlatába s művelődési programjába ideologikusan próbálták beilleszteni. Tárgyuk e lelkes, társadalmias, utilitáriusan tudományhívó kezelése s ideologikus szemlélete köti, sorolja őket a *hetvenes évek „reform”-nemzedékeihez*.

Lapjuk azonban, igaza volt Heinrichnek és táborának, mégha állami támogatás fönn tartotta volna is, szükségszerűen visszhangtalan s hatástalan maradt volna. Helyzetismeret nélkül a lelkeség nem

sokat ér, az ideologikusság pedig, ily esetben, egyenesen gátló tényezővé is válhat. Csődjük, helyzetismeretük hiánya történetiszociológiai szemszögből is tanulságos. Mindketten hazai német családból s német milióból indultak. De mindketten másból. Illeszkedési, hasonulási fok tekintetében meg lehetőszen eltértek egymástól. Hóman Mosonból származott; olyan területről tehát, amelynek lakosságában többnyire bizonytalan volt a nemzeti hovatartozás tudata, kivált éppen művelődési szempontból. Az 50-es években nőtt fel, az osztrák kultúra folytonos ráhatásában. Fiát, a jövődő történezt erkölcsiségben, úgy tűnik nekünk, messze felülmúlta, de tehetségben meg sem közelítette. Igaz akarattal vállalt magyarsága ellenére, mindvégig köve maradt az egységes Monarchia (Thun-féle) akadémikus művelődéskultuszához, lojális hivatalnok, kissé bildungfiliszteri szelleméhez. Azt szeretne volna, ha *Lajtán inneni hazája* is oly fokon állt volna szellemileg, mint *a Lajtán túli*, s ezt egyszerű áttevő átplántálással elérhetőnek vélte. Az osztrák, ill. német classica philologia magyar tükörképét akarta megteremteni, görög auktor-kiadásokkal, belterjes filológiai akribiával.

Bartal (Bartl, Bartel) a bányavárosok ama kézműves-honorácior-kisember környezetéből indult, amely rég kialakította a maga alkalmazkodását a nemesség kormányozta magyar berendezkedéshez. Jóval idősebb is volt Hómannál, s neveltetése s tanultsága is jobban hozzákötötte, hozzáillesztette a hazai birtokosság világához. Iskolákban s házi nevelőként tanított, s latin tankönyveket meg szótárakat szerkesztett a nemesi iskolázás számára. Végtelen munkabírásával a magyarországi latinság mindmáig egyik legjobb értőjének küzdötte fel magát, de különösebb képzelőerővel nem rendelkezett. Nélkülözhetetlen munkatárs, feladat teljesítő típus; – Hóman lapjának feladatvállalása azonban nem volt reális. Heinrich folyóiratában tehát éppoly természetességgel fogadták Bartalt, mint amellyel ő is megtalálta ott a helyét.

A hetvenes évek első felének szellemi élénkségét és szándék szerinti magasságát, történeti bizalmát és irányzatos akarását mindenesetre jól tanúsítja, hogy mozgósító légkörében szinte minden éró jellem és tehetség vállalni, részesedni, mozdítani akart, mégpedig többnyire mind az 1870 előtti pozitivistá liberalizmus szellemében, amely ekkor Magyarországon még a reformkor örökségével volt átitatva.

I. 2. A második alapítás; a redpolitikus szervező, a szabadkőműves szellemű ember, a céltudatos szerkesztő: Heinrich

Mert bőven osztozott ekkor e szellemben maga Heinrich is. Az Endrődi–György Aladár-féle Figyelőben *Hermann Hettner* társadalmias determinációjú eszmetörténeti irányát, demokrata törekvését vállalta és propagálta. Csakhogy ekkor sem Hóman naiv átplántáló igyekezetével. *A helyzet-érzékelés* s a helyzethez illeszkedés volt tulajdonságai közt a legjellemzőbb.

A magyar tudománytörténet egyik igen jelentős figurája; az irodalomtörténetírásnak pedig fő alakjai közül való. Az irodalom intézményes történeti kutatásának döntő három első évtizedében ő volt a kezdeményező, a szervező, a nevelő egyszemélyben. A szellemtörténeti iskola – kivált Heinrichnek az ifjú Horváth Jánosékkal való összeütközése következtében – (tudottan vagy öntudatlanul) igyekezett elfedni jelentőségét. Aligha csak tudomány módszertani különbségeik miatt. Heinrich szabadkőműves szellemiségű ember volt, meglehetősen mentes minden öröklött nemzeti s vallási kötöttségtől. Pest akkor legiskolázottabb rétegéből, a lutheránus kispolgárságból indult. Apja magántisztviselő egy kereskedelmi vállalatnál. A megyei nemesi világ mentalitáshoz illeszkedő honorácior lojalitása idegen volt tőle. A világot utilitárius felvilágosodottsággal szemlélte: a lehetséges feladatvállalások és ellenszolgáltatások kölcsönös és szerződéses rendszerének. Szellemtörténeti utóellenfelei nemcsak rideg embernek, hanem a művészettől idegen egyéniségnek is törekedtek bemutatni. Pedig tehetséges (s szegény) tanítványaiért mindenkor igen sokat tett; s az idősebb és hivatalos hatalommal rendelkező garnitúrából ő talált első közt utat a Nyugathoz, s míg *Négyessy* elhidegült egykori tanítványaitól, *Horváth János* pedig egykori barátaitól, ő a kurzus tombolása idején is meleg részvétellel és személyes érdeklődéssel kísérte a vidékre húzóódott *Babitsot*; a lázadó ifjú *Szabó Lőrinc* pedig szinte familiáris jóérzéssel nyugtázta „az öreg” elismerését. (Szabó Lőrinc: *Napló, levelek*, cikkek. Bp. 1974. 104, 106.)

A lap alapításának idején azonban Heinrich pályájának, helyesebben szólva: hatalmának még a kezdetén állt. Az állami, a társadalmi, a társasági hivatalosság irányába nem is az ő neve volt a biztosított és a belépőjegy. Hanem *Ponori Thewrewk Emilé*. Az Erdélyből Budán át Pozsonyba származott s egészen polgári életformát öltött nemesi hivatalnok családban apa s nagyapa egyenlő kedvteléssel

foglalkozott az antikvitással s minden egyéb történeti relikviával is. A kisvárosi német professzorok, a magyar rendházak és kollégiumok, meg a betűre kapott vidéki nemesurak atmoszférája lengte körül a családot. S bár az unoka, ill. a fiú többször is megjárta a nagy német tudományos központokat, a lelkes műkedvelő s a valódi hozzáértő, mondjuk, fele-fele arányban keveredett tevékenységében. 1873-ban részt vett a német filológusok nagygyűlésén, a vendégnek kijáró hangos ovációval fogadták felszólalását, s ő, dicsőülten térve haza, összeköttetéseit fölhasználva, rögtön nekilátott, hogy a németekhez hasonlóan, a magyar filológusokat is „*Társaságba*” tömörítse, évi gyűlésekkel, rendszeres folyóirattal.

Ekkor lépett be a dologba Heinrich. Thewrewknek nemcsak gondolati, nemcsak módszerbeli, de még tematikai karakterét is nehéz volna meghatározni. Amit olvasott, arról írt, s amilyen szellemben olvasott, többnyire abban is írt. Heinrich Thewrewk mellé vétette, (ha tetszik:) erőszakolta magát. Hagyta, hogy társa élvezze az alapítói, az elnöki, a fővédnöki titulusokat, s az ünnepi megnyitókat – maga pedig a lapot fogta, szinte önkényig menő határozottsággal kézbe, s alakította helyzetismeretének magabiztos öntudatával. Helyzetismeretének végsősummája pedig az volt, hogy *a hatalom és a tudomány, a társadalomszerkezet és a tudomány*, ez esetben a történettudomány *viszonya gyökeresen megváltozott*. Azt az európai változást érzekelte, amely 1848-cal indult el, s Nyugat-Európában 1871-ig, nálunk pedig 1875-tel nyerte el világos értelmét. Hettner radikális-liberális történet- és tudományfelfogásának propagátorából ennek jegyében a birtokosi hatalmon belül elhelyezkedő, de azzal szemben bizonyos distanciát mindig megtartó polgári tudomány realpolitikus szervezője lett.

Magatartásváltozásának s tudománysszervező tevékenységének megértéséhez azonban röviden ki kell tekintenünk e kor európai történettudományára, főleg német ókortudományára, mindenek előtt pedig *klasszika-filológiájának szerepváltására*.

I. 3. *Egy kitérő; válaszüton: interpretációs tudomány vagy csak textológiai filológia*

Dramai helyzetre ritkán kerül sor az olyan ősi, kiegyensúlyozott tudományágban, mint a klasszika-filológia. Az 1872-es év ilyen helyzetet, ilyen fordulót hozott.

A görög-latin irodalommal foglalkozni szokásos, sőt, kötelező volt a humanizmus nagy korszaka után is, német földön is. Szellemi edzés, műveltségi bizonyíték s mindenfajta maximakészlet szerepét játszotta az antikvitás stúdiuma a protestáns észak s a katolikus dél iskoláiban egyaránt. Újraértelmező szerepet a felvilágosodás s a klasszika mozgalmaiban nyert ismét az ókorral foglalkozó irodalomkutatás. Hogy allegorizáló és idealizáló volt ez a *Winckelmann* nevével jelölhető korszak, kétségtelen. Valódi történeti értelmezésre a század fordulóján és elején a *művelődéstörténeti iskola* gyakorlatában került sor. A felvilágosodás és romantika kettős vonzásában, s a kanti, a schlegeli, a herderi meg a hegeli történetfelfogás négszögének sugárközpontjában álló *August Boeckh*, minden idők egyik legnagyobb ókortudósa, a teljes ókori életre konstruálását tűzte ki célul, hogy általa a maga történelmét érte és formálja meg minden kor (*Staatschaushaltung der Athener*, 1817). Egy-egy nemzet művelődésének története, vallotta, csak egy-egy kor egészének *organizmusában* s kölcsönhatású *relációiban* érthető meg. Az irodalomtól különösen sok segítséget várt és kapott. A hegelianus korszak tovább élesztette az értelmezés ösztönét. S a késő, a baloldali hegelianizmus még inkább fokozta a jelenre vonatkozó értelmező törekvést. Igaz, a jobboldali is, de a mindenkor fennálló „*Világrend*” egyik fő igazolását igyekezett benne felmutatni.

Az előretörő junker-tőkés, majd tőkés-junker hatalmi szövetség azonban a jobboldali, a Világrendre koncentráló értelmezésnél is szívesebben vette, s még vele szemben is *előnyben részesítette* a szöveg-helyreállításra, szövegösszevetésre, szövegrendezésre, egyszerűen a textológiai filológiára összpontosító, „*ideológiátlan*”, „*szak*”-tudósi magatartást. Angliában, a polgári „*gyakorlatiasság*” hazájában egy-egy szövegtudás esetében már korábban is érvényesültek ilyféle törekvések. Elég a kritikai coniectura s coniecturalis critica mesterére, Richard Dawesre (1708–1765) utalni. A bismarcki Poroszországban, majd a vilmosi birodalomban azonban, a pozitívista természettudományos egzaktitás öntudatának *rásugárzásában*, valóságos elméletté, etikává, világnézetté emelkedett ez a magatartás az akadémiai értelmiség körében, *az igazi, a fogható tényekkel* foglalkozó tudós komolyságának s szakemberi méltóságának biztosítékává. Valóságos bonctani laboratóriumai jöttek létre egy-egy kiváló filológus körül a szövegápolás fakticista tudományának.

S nem tagadható, hogy az irodalmi tényismeret s a föltáró módszer mérhetetlenül sokat köszönhet e műhelyeknek. Különösen attól fogva, hogy – Herder és a romantikusok kezdeményét folytatva s egzakttá téve – a *nemzeti irodalmak régiségére* is átvitték e módszereket és célkitűzéseket. A közép-kori szövegfeltárás európai mesteriskoláivá lettek a német egyetemek. A francia szövegkiadás nagymesterétől, *Gaston Paris*tól, a magyar szöveggondozás atyjáig, *Szilády Áronig*, számtalan kiváló filológus nyerte itt el végső felkészítését. De az is igaz, hogy a Boeckh-féle álláspont ezidőre éppen ellenkezőjére fordult. Ott a szöveg és minden egyéb emlék a görög élet, s benne a művészet ismeretének szolgálatában állt; itt a görög élet, s benne a művészet ismerete a szöveg helyreállításának, gondozásának eszközéül szolgált.

A szöveggondozás első számú kiválóságának, „a princeps philologiae”-nak, ezidőben *Fr. Ritschl* számított. A 60-as évek közepén-végén Ritschl figyelmét egy tanítványa különösen magára vonta. Rendszeresen meghívta otthonába, s az egyetem befejeztével nagy része volt abban, hogy az ifjú filológust rögtön a baseli egyetem tanárává nevezték ki. A fiatal tudós két esztendő múltán aggódó s büszke várakozással küldte el mesterének első könyvét, amelynek készültéről még két legjobb barátjának is csak félve tett homályos említést. Ritschl azonban annak ellenére sem válaszolt, hogy az ifjú szerzőből többszöri kerülgetés után végül sértődött levélben tört ki a türelmetlenség. Ellenben megjelent a könyvről a tudományág másik fiatal tüneményétől, *Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff*től egy kritika, amely szerint e könyv, *A tragédia születése a zene szelleméből* (1872) filológiának filozófia, filozófiának filológia, s mindkettőnek szakszerűtlen és pontatlan, bizonyítatlan és fölösleges; szerzője, *Friedrich Nietzsche* pedig a tudós feladatát s a görögség mivoltát egyaránt félreismeri. A kritikát szinte egyhangúlag helyeselte az egész tudományág, s Nietzsche, aki még egy ideig dacosan tartani próbálta magát az egyetemen és a szakmában, továbbra is filológusként szólván önmagáról, másfél évtizedre eltemetett, elfeledett szerző lett. Kritikusa viszont ez idő alatt ragyogó szakmai s hivatali pályát futott be; főrend lett, a német ókortudomány ekkori büszkesége, aki valóban Boeckh (tárgyi) szintjén ismerte a görögséget, csakhogy minden tudását a szövegkiadás, a szöveg helyreállítás, a szöveggondozás szolgálatába állította.

Nem arra fontos figyelni ezúttal, igaza volt-e Nietzsche-nek a tragédia kérdésében vagy sem, s jogosultak voltak-e Moellendorff vádjai vagy sem. A fontos az, hogy a filológia tudománya s a keretébe ágyazott irodalomtudomány válaszára ért: elfogadja-e az elismerés és a támogatott munkálkodás fejében az önkorlátozást, lemond-e az *interpretációról*, a legszélesebb értelemben vett művészet, történet- és életinterpretációról, s behúzódik-e a számára kijelölt szaktudományi cellába, egyetemi tanterembe, tanügyi Fachba. Nietzsche, ifjúsága ellenére, igen élesen látta e választat. Azt írta egyetemi évei hű barátjának, *Erwin Rhodének*, a majdani kitűnő vallástörténésznek: „Az ember elmagányosodik ebben a tudományban. . . Egészen elfeledtek beszélni. . . Pedig ha itt az idő, én beszélni akarok, olyan szabadon és komolyan, ahogyan csak lehet. Tudomány, művészet, filozófia egészen egybe nőttek énbennem.” (1870. febr. 15.) S pontosan megfogalmazta másik egyetemi barátjának, *Gersdorff* bárónak ugyanez évben az elnémulás, a Fachba szorítás veszélyének igazi okát és eszközlőjét is: „Bizalmasan szólva: én a mai Poroszországot a kultúrára fölötte veszélyes hatalomnak vélem. . . Bárcsak ne kellene nemzeti sikereinkért megfizetnünk más területeken [ti. a kultúráén]. . . Bármilyen nehéz legyen is, nekünk, filozófusoknak elégnek [elég erősnek] kell lennünk, hogy az általános megkötőyagosodásban józanok maradjunk.” (1870. nov. 7.) S aztán már e korai leveleiben, újra meg újra, hitet tett amellett, hogy egyetemi, filológiai munkájának legfőbb, egyetlen értelmét az interpretációban, az életet vezérlő s teljessé tevő értékeknek a felmutatásában látja.

II. A Közlöny iskolázásának három fokozata

II. 1. A tudományos kutatás európai fegyelmének s normáinak követelménye; a patriarkális nemesi-nemzeti liberalizmus történelemigényének kiaknázása s átjártása

Heinrich, aki az évtized elején maga is az Endrődi-féle Figyelő munkatársa volt, s élénk szemű kísérője a német tudományos mozgalomnak, kellett hogy tudjon *A tragédia születéséről*, hisz a Figyelő nagy, két folytatásos cikkben ismertette, s Moellendorff kritikája Németországban erős hullámokat vetett. Nietzsche nevét – ha jól néztük – a következő évtizedben mégsem írta le. De

Moellendorff irányához sem csatlakozott. Helyzetértékelésének s roppant céltudatosságának frappáns bizonyítéka a lap arculatának gyors és határozott kialakítása.

Pontosan érzékelté, hogy a már iparosodó, de még patriarkálisan *agrár vezetésű* magyar társadalmi berendezkedés erősen eltér a *már ipari vezetésű*, de még junker-birtokosi befolyásoltágú némettől abban, hogy még erősen igényelte a történetírás ideológiai támaszát, míg a német inkább civilizációs-természettudományos-indusztriális eredményeinek hírverését, igazoló erejét részesítette előnyben. Igyekezett kihasználni a magyar viszonyok e jellemző tényét, s a benne rejlő lehetőségeket a maga felfogásának alárendelni. „... mindent magunknak kell elvégeznünk, csak a feldolgozandó terület határszélein várhatunk a külföldtől segítő közreműködést, — és a külföldi tudományos anyagot is újból kell, nemzeti egyéniségünk és fejlődésünk szempontjából, átdolgozni, saját birtokunkká átalakítani. Kérdés — helyesen, a tudomány igényeinek megfelelően folyt-e eddigi munkásságunk?” E kérdésre határozottan érélyes *nem*-mel válaszolt, s a korszerű hazai irodalomtudomány felépítésére hármas lépéscsozot képzelt el, s ezt következetesen keresztül is vitte.

Az új lap *első évfolyamaiban* még túlsúlyban voltak a német nevű, a német iskolázottságú s a német tudományossághoz kötött szerzők. S túlsúlyban a latin-görög témák. Csakhogy minden témát határozottra, világos kérdésállításúra s konklúziójúra formáltatott. Cikkeket gyakran íratott át vagy írt át maga. S belterjes, a hazai tanárságnak túlságosan is távoli és aprólékos kérdéseket csak néhány öregnek (meg szerkesztőtársának) engedett meg. A klasszika-filológiát tehát gyakorló terepnek tekintette, „mert a *classica philologia* minden *philologus* iskolája”, „a legbefejezettebb, a legbiztosabb tudományok egyike”, s „hézagos és töredékes minden *philologus*nak a szakképzettsége, ki a *classica philologia* elveit és módszerét nem ismeri”. (1887: 296.) A „román” és „germán” irodalomkutatás módszereit is akkor tudjuk hasznosítani, kritikával, ha ezt az iskolát ismerjük, hisz azokat is ez nevelte föl. Egyszóval, történelmet mondott ő is, de egészen mást értett kutatásán, főleg kutatása tárgyán és módszerén, mint tudományágának legtöbb hazai neveltségű társa.

II. 2. A középkor-, a latinitás- s az irodalmi-művelődéstörténeti kutatások fellendítése

Amint azonban tehetné, igyekezett a hazai latinitás irányába fordítani latin szaktudású szerzőit. Úgy vélte, „egyesek, kiket ritka tehetség és kedvező körülmények kiváltságos helyzetbe juttatnak”, hasznosan vehetnek részt az egyetemes antikvitás-kutatásban is; anyagi viszonyainknak, tudományos készültségünknek, sajátos szükségleteinknek megfelelően azonban „leginkább csak oly kérdésekben fogjuk az európai filológiák kincseit gyarapíthatni, melyek erősebb vagy lazább szálakkal e földhöz és nemzetünk múltjához fűzvék.” (1887: 298.) Legnagyobb „fogása” e téren az ifjú *Ábel Jenő* útra bocsátása, előtérbe s példának állítása volt.

A pesti polgárcsalád fia, akinek apja félig német, félig magyar, anyja pedig angol volt, nyelvi s logikai tehetségével valóságos csodának számított. Már a középiskola végére ismerte a két klasszikus nyelv mellett a modern nyugati nyelveket éppúgy, mint a filológia főbb irányait és kérdésköreit is. Ábel kezdetben az antikvitással, majd, a szerkesztő ösztönzésére, előbb párhuzamosan, aztán első-sorban a hazai latinitáshoz kapcsolódó magyar művelődéstörténettel s textológiai filológiával foglalkozott. Mindazzal a módszerbeli tanultsággal rendelkezett, amellyel a Ritschl-tanítványok, de, a magyar helyzetnek megfelelően, irányultsága és érdeklődése, kivált hazai tárgyokban, sokkal céltudatosabban kritikai volt, mint az övéké. Kritikai álláspontját a művelődéstörténetnek főleg földrajz-, politika- és intézményhistóriai ágazataira alapozta. Igen nagy szükség volt ekkor erre a kritikai magatartásra. A levéltárakból a békés új viszonyok között nagy mennyiségben indult meg a latin anyag áradása, amely a *Corvinák* egy részének hazajutásában s kultuszában nyerte el a közönség szemében tetőzését. Az anyagban nemcsak történeti rendet, de értéksort is kellett teremteni, mert a közönség e tekintetben teljesen tájékozatlan volt és többnyire a túlbecsülés vagy lebecsülés szélsőségeiben mozgott.

Ábel nem késlekedett akár a legszebb *Corvinák* tartalmi, könyvtörténeti, szövegsorrendi és szöveg-épségi értékét sem kellő szintre szállítani le; mint ahogy nem késlekedett addig alig emlegetett szerzők fejlődéstörténeti jelentőségét, művelődési jelzésértékét sem kimondani (pl. Garázda Péter, Beriszló Péter stb.), vagy mellékesnek látszó *intézménytörténeti* anyagok forrásértékét sokszorosan aláhúzni.

Fölötte eredményes kéziratviszonyításait, kéziratzármaztatásait éppúgy hatalmas kultúrhistoriai jártasságának köszönhette, mint szövegromlást, szöveghiányt javító pótlásait, coniecturáit és correctióit is. A Boeckh-iskolának és századközépi utódainak fegyverzetében, de azok ideológiai irányzatosságát elhagyva, végezte művelődéstörténeti gyűjtő s földolgozó tevékenységét. *Szintézist így nehéz lett volna alkotnia*, de azzal a középnevesi ideológiájú történetírással, „szintézissel” szemben, melyet a századközép kálvinista szellemű, nemzeti sérelmekről fűtött s nemzetkarakterológiától vezérelt Salamon–Szilágyi-féle nemzedéke művelt s alkotott meg, többnyire az ő (s Heinrich) pozitívizmusa állt a történeti valósághoz közelebb. A hazai német polgárvárosok iskoláztatási viszonyainak jótékony kisugárzását éppúgy fontosnak tartotta aláhúzni, mint elismerni a bécsi udvar némely intézkedésének civilizációs jelentőségét is. (Egyetemeink a középkorban; Luther, Melanchton és L. Stöckel; színügy Bártfán a XV. és XVI. században, stb., stb.) Az akkor oly népszerű hiedelmet: a királyi Magyarország viszonyait rosszabbnak kell ítélni a hódoltságéinál, az ő ismeretanyaga fel sem engedte merülni. Ám, mint hangsúlyoztuk, a történetiszemléleti ítélkezést rendszeren éppúgy feladatán kívül állónak vélte, mint az esztétikait is.

Heinrich, aki már mint a pesti lutheránus gimnázium (egyébként katolikus) diákját ismerte, teljes erővel mögötte állt; nemcsak publikációi szervezésében, de hivatali előhaladásában, s aminek ez eszköze volt: egyetemi hatásának előmozdításában is. Huszonkét éves korában magántanár, huszonhatban szerkesztőtárs, huszonnyolcban rendes tanár a pesti egyetemen. Bármilyen veszteséget jelentett is korai halála, valamiképp mégis egész volt a pályája; betöltötte hivatását. Vele együtt és vele párhuzamosan, tanulva tőle és vitatkozva vele a 80-as évtized végére felnőtt egy olyan, a hazai latinistát vizsgáló nemzedék, amely a külföldi antikvitas- és latinisták kutatás szinte valamennyi eszközével rendelkezett. Ezt a tudományos együttmozgást a külfölddel folyton hangsúlyozták is, és joggal. Azért tudtak jelentős magyar tárgyú kutatást létrehozni, vallották, mert a tudomány egyetemes mércéit alkalmazták. Ábel éppen azt vetette Hóman szemére, hogy a classica philologia németföldi eredményeit speciálisan németnek nézte, s ennek megfelelően, speciális magyarországi classica philológiát is kívánt teremteni. „Dőreség volna, ha azt a munkát, amelyet a külföld századokig tartó fáradozás útján véghezvitt, mi újól megtennők.” (1877: 355.) Heinrich nézetével állt e tekintetben is teljesen összhangban. „... többé-kevésbé reprodukáló lesz a mi munkásságunk” az egyetemes antik filológia terén, így írt a szerkesztő, „nem a tehetségek hiánya. . . hanem a segítő eszközök és források hozzáférhetlensége, közönségünk csekély száma, viszonyaink mostohasága” következtében. (1887: 298.)

Milyen irányba fordult volna Ábel, ha magasabb kort, érett felnőtt kort ért volna meg, föléletes latolgatni. Az azonban bizonyos, hogy Heinrich e kiváló tanítványa és munkatársa működését lépcsőfoknak, egy következő fázis *előiskolájának* tekintette. Ha a Közlöny első évfolyamai még telve voltak magyar vonatkozást nem hordozó klasszikus filológiai cikkekkkel, ez az arány néhány év múlva a magyar vagy a magyar vonatkozású latinisták javára tofódott el. Ismét néhány esztendő múltán pedig a magyar nyelvű magyar irodalomtörténeti vagy művelődéstörténeti anyag javára.

II. 3. A súlypont végleges áthelyezése a magyar irodalom anyagföltárására és kritikájára s a magyar irodalom művelődéstörténetére

Egy félszázad óta „kezdi a tudományos philologia teljes apparátusát átvinni s alkalmazni az újabbkori irodalmakra is”. Nekünk azonban „nincs egyetlen írónk, kinek munkáját, a tudomány igényeinek megfelelő kiadásban bírónk; csak igen csekély számmal vannak tudományos értékű monográfiáink, életrajzaink, tanulmányaink. Irodalomtörténetünk, amennyiben ilyenről beszélhetünk, csak igen csekély részben tudomány, nagyobb része csupán felszínes hozzátvő alanyi vélekedés, . . . tetemes része egyenesen mithologia, és éppen e mítoszok öröklődnek legbámulatossabb szívóssággal szerzőről szerzőre. . . Az üres frázis és az alaposabb képzettség nélkül szükölködő fecsegő esztétizálás az irodalomtörténetírás főbb elemei. Fontos nagy kérdések nincsenek megoldva, sőt, mi még nagyobb baj: elő sem készítve”. . . E fontos kérdések kutatása jegyében, megoldása birtokában írhatunk „a művelt nagyközönség igényeihez alkalmazkodó” olyan összefoglaló irodalomtörténetet is, amely „alapos tudományos kutatások eredményeire fog támaszkodhatni”. (1887: 299–301.) Érvényesült, persze, a folyóirat, az iskolázás e hármasszövetség felépítésében egy történeti, egy *időrendi* megfontolás is. A nemzetközi középkorkutatásba, reneszánszvizsgálatba óhajtotta bekapcsolni az e

tekintetben különösen felkészületlen magyar irodalomtörténetírást, s az előzmény nemzetközi szintű s európai kapcsolódású anyagának birtokában s arra építve folytatni a későbbi szakaszok feltárását. Természetesen, mindkét tendencia csak mint általánosan érvényesülő szándék vehető fel, mert rögtön az első években írt már maga Heinrich is magyar *nyelvű* irodalomról szóló s XVIII. századi tárgyú dolgozatokat is. S viszont, a 80-as évtized végén is akadt tisztán antik tematikájú cikk is a folyóiratban. Sokat mond, ha látjuk, a kezdő 1877-es évfolyam negyvennégy tanulmánya közül mindössze három volt magyar tárgyú, az 1888-as negyvenyolc tanulmánya közül pedig már huszonnhat.

A kérdés most is, milyen szemléletet alkalmazott, igyekezett uralomra juttatni a folyóirat szerkesztője?

III. A Közlöny tudományosságának arculata

III. 1. A Közlöny viszonya az előd és kortárs publikációs típusokhoz

Megint egy fontos, bár ezúttal rövidebb közbevetésnek kell helyet adnunk.

A magyar irodalomtörténetírás a Közlöny indulása idején a megjelentetés lehetőségét illetően *négy fő típusal* rendelkezett. 1) A Budapesti Szemle (s az Akadémiai Értesítő), 2) az Abafi-féle Figyelő, 3) a középiskolák nyomtatott értesítői, évkönyvei, s végül, 4) a viszonylag kisszámú s teljesen esetleges kiadójú egyedi könyvek és füzetek. Ötödiknek fel lehetne venni a gyorsan bukó szépirodalmi lapvállalkozások s a napilapok tárcarovatai irodalomtörténeti jellegű közleményeit. Ezek azonban olyannyira tervszerűtlenek, alkalom-, sőt szinte véletlenszerűek voltak, hogy külön, saját jellemű típusba sorolni őket aligha szükséges.

A közlés lehetőségének *e négy típusa műfaji alapképletekbe is* osztható, de nem minden esetben ugyanaz a publikációs lehetőség felel meg ugyanannak a műfaji képletnek. A Budapesti Szemle (s az Akadémiai Értesítő meg néhány közületi évkönyv) az angol rokonságú esszét kedvelte. A centralisták kezén alakult ez ki, s Gyulaién és munkatársaién formálódott tovább. A közölt tényanyaggal és dokumentálással takarékosan bánt ez az esszé. Határozottan értelmező célzatú volt, egy-egy összetett, tételle sűrített, ideologikus jellegű konklúzió bizonyító előzményét adta elő világos logikával, erősen szűrt anyagban s jól olvasható előadásban. Gyulai kezén a pszichologikus elem előnyt, szinte elsőséget nyert ebben a műfajban. Bonyolult összevetésekre, sokoldalú igazolásra, főleg pedig részletes anyagfeltárára, mely háttérként lehetőleg minél többfajta történeti vonatkozást igyekszik beépíteni, ebben a műfajban nemigen adódott mód.

A másik három publikációs típus gyakran egybemosódó, gyakran meg nagyon is eltérő műfaji képletet foglalt magába. Ma már alig fölfogható jelentősége volt a középiskolák évkönyveinek: igen magas tanulmányokat lehetett bennük olvasni; sok év, vagy éppen egy élet gyűjtő és feldolgozó munkájának eredményeit. Sok volt azonban bennük az archaikus, az egykori Tudományos Gyűjteménybe illő tudóskodás is. S még több a lelkesült és zavaros, fennkölt és szavalatszerű szépmondás. Többnyire azonban a legjobb tanulmányok sem álltak a kor történetkutatói módszereinek színvonalán.

A Figyelő, amely 1876-tól lett a korábbi, a György Aladár s Endrődi Sándor irányította közművelődési-irodalmi lapból Abafi Lajos szerkesztésében és kiadásában szaktudományi közlönnyé, mindenfajta cikket közölt: anyagfeltárót éppúgy, mint elméleti vonatkozásút, külföldi műismertetést éppúgy, mint hazai kritikát, életrajzi összefoglalást éppúgy, mint aprólékos részlettisztázást is. A lapról, — amelyet az Akadémia, bár folyton korholta s elhátrította magától, mintegy félre nézve, támogatott — ma az a berögzött közvélekedés, hogy a műkedvelő tudóskodás, a történeti s esztétikai ítélelhiány megtestesülése volt. S ez igaz is, ha kiegészítjük azzal: ennek ellenére, időnként, igen friss és jó színvonalú összefoglalások s fontos szövegközlések is láttak benne napvilágot. Elég *Szinnyei Józsefnek* Brandes nyomán járó áttekintésére utalni a kor irodalomtörténeti irányairól, vagy ama Kazinczy-levelekre, melyeket a lap tett sorozatos hozzáférhetővé. S ha a Figyelő nem volt alkalmas történeti anyagokat korszerű módszerrel feltárni és történeti tárgyi kérdéseket tisztázni, a napilapok tárcarovatai még kevésbé tudták ezt megtenni. Az egyedi kiadványokat meg, szakszerűség tekintetében, a középiskolák évkönyveit jellemző vonások és szélsőségek karakterizálták.

Egyszóval, *az anyagfeltárás és anyagelőkészítés nagy európai korszakában* nem volt feltáró és előkészítő műhely és közlöny Magyarországon. Heinrich lapjának első öt-hat évében ezért is juttatott

jelentős helyet a középiskolák értesítőiben megjelent tanulmányok bírálatának, míg a Figyelő tevékenységét többnyire néhány fölényes oldalvágással intézte el folyóirata. Ahol reménytelen berögzöttséget érzett a régimódi, bizonyítandó tétel nélküli tudakosságba, főleg pedig ahol dagályos, tényanyag nélküli szólalomzont látott, a durvaságig kíméletlen volt kritikáiban, ahol viszont tehetséget vélt, nemcsak előzékenyen méltányoló, de segítő, tanító, nevelő szerepet is vállalt. Erre a (ma már szinte mulatságosan megható) nevelői zelusra jellemző az az eljárás, hogy Heinrich a maga s java munkatársai különösen sikerültnek érzett munkáiról a *feldolgozás módját és folyamatát bemutató ún. „önismertetést”* készített s készítettet, hogy „ha lehet, másokat is az általuk nyitott vagy művelt ösvényre csaljanak”. (1879: 73.) S hogy nem volt eredménytelen e „csalogatás”, igazolja, hogy a középiskolai értesítők méltányolt szerzői a következő években rendszeresen már a Közlöny szerzői között is ott szerepeltek. Munkatársi gárdáját belőlük, főleg azonban a pesti egyetem felnövő ifjúságából rekrutálta igen céltudatosan a Közlöny.

III. 2. *Heinrich történet- és tudomány szemléletének nyugati rokonai*

A döntő kérdés, hangoztatjuk e kitérés után újra, milyen történeti, irodalomtörténeti felfogás jegyében gyűjtötte s fogta össze a Közlöny szerkesztője gárdáját? A liberális demokrata Hettner azt vallotta, hogy az irodalmi eszmék és formák, amelyek a társadalom továbbjutásának fontos eszközlői, folytonos spirális cirkulációban vannak. A magasabb társadalomfejlődési fokon álló nemzet irodalma átadja őket a fejlődésben közvetlen alatta levőnek, s az tovább a következőnek. Visszafelé áramlás is lehetséges. De míg a lefelé áramlásban az eszmék emelik az átvevő társadalmat, visszafelé mozgásukban az átvevő társadalmak emelik az eszméket. A reneszánsz utáni társadalomban az az áramlás Hettner szerint Anglia-Franciaország-Németország-Közép- és Kelet-Európa sort jelentett. A visszafelé áramlás pedig jelenthette pl. a kelet-európai patriarkális társadalmak családiasságának vagy a német kisváros bensőségeségének az angol ipari társadalomra ható, inspiráló, de emelt szintű (pl. G. Elliot) visszahatását. Hettner, mindenesetre, elsősorban az előbbi mozgást figyelte, s azt méltán nagy hírű tanítványa, *Georg Brandes* is.

Brandes azonban nemcsak Hettner tanítványa volt, hanem Nietzsche csodálója és első külföldi hírvetője is. Hettner a baloldali hegelianusok történeti evolucionizmusát egyesítette a kora pozitivisták természettudományos hajlamú szociologizmusával. Brandes nemcsak azért szegődött Nietzsche hírvetőjévé, mert az szembeszállt az interpretációról lemondó késő pozitivisták törekvésekkel, hanem azért is, mert Hettner és rokonai történeti irányának módosítását, megújítását is szükségesnek látta. A történettudomány elhatárolását a szcientista-fakticista-termezettudományos elvű diszciplínáktól egyre többen érezték sürgetőnek. A történeti álélés, a történeti megélés, a történeti intuíció eszközeinek lehetőségeit látták adva a polgárság gondolkodói Nietzsche befogásában. Annak az élményi elemnek a jelenlétét, amely ugyan már ekkor jelen volt a kezdő Dilthey munkásságában, de amely csak a XX. század elején sugárzott e munkásságból szét.

Egyelőre ugyan még a túlnyomó többség őszintén óvakodott a nyíltan szubjektivistá-irracionális élményi történelem-interpretációtól. Most inkább még a felújult kanti kritizmus agnosztikus racionalizmusa szolgáltatja a történettudomány külön lényegű voltának filozofikus érveit. Az egyedi ember morális szabadságának, a szabadság történeti beteljesülésének vágya munkált itt a természeti szükség-szerűséggel szemben. S a történelmet befogadó, értelmező s értékesítő tévékenységnek gyűjtőpontjában egyaránt az individuum és szubjektum, az individualitás és a szubjektivitás került. Amitől aztán már nem messzire esett a szélsőséges individualizmus és szubjektivizmus intuicionista, élményi történelem-interpretációja.

III. 3. *Az uralkodó hazai felfogások és a Közlöny; Toldy és Heinrich: az Arany-kör és Heinrich*

Heinrich nem követte Hettner, bármily méltánylással szólt is róla az évtized elején. S Brandes sem, akit pedig alaposan ismernie kellett, hisz az Endrődi-féle Figyelő sorra bemutatta köteteit. Nem csatlakozott az uralkodó hazai felfogásokhoz sem. Igaz, el is csak részben utasította őket.

Az uralkodó hazai felfogás kettős variációban jelent meg ezekben az években. Toldy Ferencé volt az egyik, Arany különböző közvetítésű felfogása a másik. A magyar irodalom történetének egészét tekintve az iskolai tankönyvek több mint négyötöde Toldyt követte, felosztásban is, felfogásban is. Ne feledjük, az 50-es években maga Arany is nagykőrösi tanítási vázlatát Toldy alapján építette fel. Mindazonáltal, amiről az Arany-kör tagjai már írtak, ama tárgykörben vagy történeti szakaszban hatásuk még a Toldyt leghívebben követők esetében is érzékelhető volt. Hisz már maga Toldy arra kérte Aranyt, hadd vegye át 1864-es Gyöngyösi-kiadásához az ő tanulmányát. (AJ KrK XI. 812.)

Toldy, tudjuk, a romantikusok, kivált a Schlegelek Gervinuson átszűrt felfogását tekintette mintának. Nem volt eszmei tisztázásokra beállított elme, sem esztétikai, sem történetpszemléleti tekintetben. Példáitól csak nagy általánosságban vett át alapelveket, ösztönösen alkalmazva s hasonlítva át őket a reformkor hazai polgárosító nemesi ideológiájának kívánalmaihoz. A nemzet szellemi nyilatkozásait követte ő is, s a nemzeti szellem karakterének kifeformálását és tudatosodását kívánta vezető szempontnak megtenni. A nemzetet osztatlan egységnek tekintette, önelvű fejlődéssel, s a nemzet szellemi reprezentálásának a nemzet politikai vezető rétegét, illetőleg a hozzájuk tartozó értelmiséget tekintette. A vallási, a politikai s a szociális harcokat (ha az utóbbiakról tudomást vett) úgy fogta fel, mint a nemzeti szellem mivoltát is tisztázó, rétegző, kibontakoztató folyamatokat. Esztétikai szempontjai szűkösek voltak s régebbiek, mint a történetpszemléletiek. A Schlegelek filozofikus esztétikáját nem igyekezett magáévá tenni. A Kant-követők és kortársak morális alapozású esztétikai gondolkodásából sajátított el a legtöbbet, a hazai viszonyokra alkalmazva őket, bár inkább csak szölam-szerűen (szép-jó-igaz hármassága). Az irodalom körét a jelenhez közeledve inkább formára tekintő pragmatizmussal, a külföldi példákat követve szűkítette a valódi szépirodalomra, mintsem elméleti meggondolások alapján.

Arany, mint mondtuk, nagy hatást gyakorolt, de szinte mindig közvetítőkön át. A történeti-esztétikai szintézis alapozására szánt fontos, Erdélyi felfogását részben ötvöző, részben átformáló vázlatai (*Népiességünk a költészetben*, *A magyar népdal az irodalomban*, *Töredékes gondolatok*) kézirataiból s beszélgetésekből voltak ismeretek. Ő is a nemzet egységében gondolkodott. De a többségre fundált nemzeti egységben, s így a nemzeti tudatfejlődésének súlypontját mindig az érdeken, szellemben, formában a többséghez tartozó értelmiségben, illetőleg a folklór irodalmat alkotó csoportokban, típusokban látta. Ezért beszélt folyvást, s egyre inkább, a népiesnek s a nemzetinek egységéről mint eszményről. Környezete viszont többnyire a többséghez tartozás e mozzanata nélkül, mint egy szervesen alakuló hierarchiához tartozó s vele együtt fejlődő szellemi valóról szólt a nemzeti jellegről és formáról. Az érdek-mozzanat nem az egység alapját alkotó többséghez tartozást, hanem a hierarchiába tartozást hordozta. Az érdekegyesítés híres jelszava többségüknél a hierarchia szerves fejlődésének szolgálatát jelentette. Még Arany László is nem a többséghez tartozás eltűntében, hanem a hierarchia megbomlásában, szétszakadásában látta a nemzeti szellem koronkénti művelődési lehangolásának okát (*Politikai költészetünk*). A magát a reformkor örökösének vélő s a Kiegyezés társadalmi szerkezetét domináló réteg szemlélete vetült így vissza a történelemre.

Toldy s az Arany-kör (– s nem Arany –) szemléletét Beöthy dolgozta végleg össze, a nemzeti irodalom új, máig ható koncepcióját alkotva meg. A nemzeti szellem helyébe első számú értéknek a nemzeti jellem megjelenítését és védelmét tette meg; a nemzeti jellemét, mely természeti adottságokból a kiválasztódás történeti-természeti folyamatában jött létre. S amelyet a nemzet mindenkor társadalmi hierarchiáját domináló réteg testesített meg mindig legteljesebben. A nem hozzájuk tartozó rétegekből indulók is, s a más népekből származók is, ha tehetségesek, az általuk megtestesített jellemhez, annak valamely vonásához hasonulnak. Petőfi például szabadság-szeretetéhez, Arany józan, epikus bölcsességéhez (l. különösen *Az Irodalomtörténet Elmélete* c. egyetemi előadását, 1905–1907, könyvomas, OSZK). Az esztétikai, a szépirodalmi írásművek elválasztását is a nem esztétikai, a nem szépirodalmiaktól azáltal vélte megtehetni, miszerint az előbbieket ismervé az, hogy bennük „legkiválóbban nyilatkozik a nemzet lelke, s amelyek az egész nemzet lelkéhez szólnak”. (A magyar irodalom története. I. 1896. 8–10.)

Toldyt Heinrich, bár nemzeti s tudománytörténeti jelentőségét s emberi nagyságát nyomatékosan hangsúlyozta, egészen elutasította. Nem ugyan történetpszemléleti s ideológiai okokból, nem közvetlenül azokból. Hanem tudományfelfogás- s tudomány módszertaniakból. „A halhatatlan érdemű Toldy Ferenc mindenütt és mindenben a szikla, melyre... építenek, – pedig ma már tudjuk, hogy Toldyra építeni valóban semmiben sem szabad.” (1887: 300.) Majd kifejtette, hogy a történetírás

nemzeti szolgálatának hibás felfogása a magyar irodalomvizsgálat tudománytalanságának is, esztétikálanságának is fő oka.

S igen világosan mutatott rá, hogy ez a passzív rezisztencia korának, nemzedékének és vezető rétegének öröksége, amely, szerinte, saját korában sem volt oly hasznos, mint vélték – túlélő formájában azonban egyenesen káros, a továbbjutás fő akadályá. „A negyvenkilences katasztrófa után igazolt és fontos volt e szempont, – írta engedékenyen, – akkor mindig az egész nemzetre kellett tekintettel lenni és hatni, hogy megóvjuk a magyart az elcsüggedéstől és elnemzetietlenedéstől. . . Ma teljesen megváltoztak a viszonyok, megváltozott a nagyközönség is, mely kiadóink egyhangú nyilatkozata szerint édeskeveset törődik tudományos irodalmunkkal, sőt, még az egyenesen neki szánt művekkel is. Persze nem arról van szó. . . hogy ne írjunk irodalomtörténetet a nagyközönség számára is, melyben elvégre sikerülni fog az irodalom iránt mélyebb érdeklődést is felkeltenünk; – de. . . a nagyközönség számára sem lehet értékes dolgokat írni, mielőtt az anyag tudományosan megrostálva, földolgozva, tisztába hozva nincsen”; különben folyik a közönség agyának „mítoszokkal”, „érezsgőzzel”, „esztelen szellemességekkel” való tovább tömködése. (1887: 301.)

Ha Toldyt, főleg pedig *e passzív rezisztenciás szellemet* ily keményen elítélte, érthető, ha az egyre erőteljesebben előretörő *Beöthyt*, az általa képviselt szellemet és módszert is mély iróniával szemlélte. Nem volt nehéz észrevennie, hogy a „mítoszok”, az „üres szólamok”, a „fecsegő esztétizálás” főleg az ő írásaiban és körében öröklődnek. Ezért szinte fontosabb Beöthy elhárításánál, hogy érzékeltte, s tapintatosan bár, de meg is írta, miképp iktatózott ki maga Arany az Arany-kör felfogásából. A legnagyobb elismeréssel szólt például *Gyulai Katona-tanulmányának* lélektani érzékenységéről, de két olyan tényrt, két olyan hiányt szegezett vele szembe, amely Gyulai egész munkásságára is kérdőjelet tett. Gyulai nem vette műve újabb kiadásában sem komolyan számba a Bánk bánt előző Katona-darabokat. Így sem esztétikai, sem lélektani tekintetben nem lehet hiteles képe a Bánk művészi koncentrációjáról, szűréséről, eljárás módjáról. A másik hiányt igen tapintatosan, de nem kisebb hangsúllyal említi: *Arany összehasonlító munkásságának figyelmen kívül hagyását.* (1883: 945.)

Mint Endrődiék, Heinrich is szívesen hivatkozott az értekező Aranyra. Főleg a Zrínyi és Tasso-ra, s a Bánk-tanulmányra, az összehasonlító s a forrásokkal szembeesítő Aranyra. 1911-es Gyulai-jellemzésében is – alighanem a legjobb Gyulai-kép máig – azt hiányolta Gyulaiból, amit örömmel mutatott fel Aranyban. A belső történeti ismeretet, a korhoz alkalmazott történeti módszert, a művelődésre alkalmazott sajátos történeti szemléletet. Az irodalomtörténész Gyulai fő erényei a szépíró, a novellista, a regényíró erényei; pszichológus, de nem történeti korokkal szembeesítő pszichológus. A maga korának, irányának pszichológiai (esztétikai, etikai stb.) képzetait s normáit vetíti vissza anélkül, hogy szembeesítené azokat a vizsgált kor normáival, képzetivel is.

De a teljes képhez még egy különbséget fel kell említeni: *Szilády* és *Heinrich* különbségét. A nyolcvanas években egyre inkább fegyvertársak lettek, s az Irodalomtörténeti Közleményeket közösen hozták létre. Szilády az új lapot szigorúbban s módszeresebben szerkesztette, mint Heinrich az övét. De, kétségkívül, szemlélet szempontjából konzervatívabban is. Szilády, göttingai évei ellenére, kötöttebb volt a belterjes magyar nemesi szemlélethez, kivált a magyar nemesi kávinista nemzet-karakterológiai történet szemlélethez. Míg Heinrich pl. a XVIII. századot, a carolinus-terezianus korszakot s a királyi Magyarország irodalmát és művelődését éppoly örömmel vizsgálta, mint bármely korszakét, Szilády a reformáció korát s Erdély s a hódoltság művelődését határozottan előnyben részesítette. S míg Heinrich szinte saját napjaiig elment, Szilády jobban szeretett reformkor előtti tárgykörből cikkeket közölni. S ha Heinrich óriási mennyiségű idegen szakirodalmat ismertetett, Szilády – az ItK magyar szakjellegéhez képest is – meglehetősen keveset, elméletit pedig szinte egyáltalán nem. Szilády hasonlíthatatlanul alaposabb volt – Heinrich viszont nyitottabb szellem, jobb nevelő.

IV. A keretek megteremtője: a tudományszervező, a tudós nevelő, a módszer-közvetítő; a felkészítő

Történet szemléleti-esztétikai koncepció kifejtésére azonban nem vállalkozott. Egy-egy esztétikai funkciójú cikkzárásnak, átkötő vagy bevezető résznek alkalmazta az Arany-kör tételeit, képleteit, de igazában nem sok köze volt hozzájuk. Legszívesebben barátjának, *Wilhelm Scherernek* történet-

szemléletét és történeti módszerét hasznosította. Scherer, aki maga is Hettner vonzasköréből indult, főlegesen okos, de szinte az opportunizmusig, sőt, a cinizmusig reálpolitikus magatartású ember volt. Ha nektek ez kell – volt minden mozdulatában. A bismarcki, a vilmosi birodalom nacionalizmusát csak szólamok erejéig tette magáévá. De mély szkepszissel viseltetett a század első fele történet-filozófiai irányainak zárt rendszerű interpretációi iránt is. Hettner felfogása nyomán egy olyan tág liberális evolucionista képletet alakított ki, amely szabad maradt minden célelvi szemlélettől és íté-kezéstől, s csupán a történeti fejlemények mibenlétének, keletkezési körülményeinek s okának pozitíviztikus kutatására kötelezett. Híres hármas képlete: a költői mű abból tevődik össze, amit (biológiai, társadalmi, művelődési) *örökségeként hoz* magával az alkotó (Erebtbes), amit *tanul* elődeitől vagy kortársaitól akár spontánul, akár tudatos elszánással (Erlertes), s végül amit *átél maga*, ami szorosabban szubjektumához kötött (Erlebtes).

E képlet történeteszemléletileg oly tág s kategóriálisan annyira formállogikai megközelítése volt a történeti evolúció folyamatának, hogy szinte minden nézet és módszer befogadására s elutasítására alkalmasnak számított; teret engedett szociologikus és pszichologikus, művészetközi és stílustörténeti s más hasonló magyarázatokra is. Scherer egy nagyarányú *Poétikát* is írt, R. Wellek szerint egyik legkitűnőbbet a tárgykör klasszikus anyagának utolsó összefoglalásai között. Ez a munka is e kettős lehetőség biztosítási vágyáról tanúskodik. A poétika történeti jellegét is érzékelteti, mint ahogy ezt a század első fele tette, s szubjektumhoz kötött voltát is sugallja, mint ahogy a saját kora kezdte vélni.

Scherer azonban, bár képletét irányzatra, műfajra, korszakra, nemzeti irodalomra egyaránt kiterjesztette, a Hohenzollern-birodalom nemzeti önelvűséget hangoztató történeti szellemével túlságosan is szembekerült volna, ha, Hettnert követve, az európai progresszióval együtt járó áramlást, cirkulációt helyezte volna érdeklődése középpontjába. Heinrich e tekintetben szabadabb volt. Igaz, teljes tudományos irodalomtörténet megírására maga sohasem gondolt, s egyelőre tanítványainak, munkatársainak sem tűzte ki e feladatot. De végső soron ehhez gyűjtötte az anyagot. Előzetes szintézisek szükségességét és lehetőségét ugyan nem vetette el, de valódi tudományos szintézishez az anyag ismeretét és kritikáját még kevésnek vélte. A Scherer-féle képletet ő egy olyan komparatizmussal töltötte ki, amelynek *hármas feladatot* jelölt ki.

Elve Nyugat- s Közép-Európát, a katolikus és protestáns Európát magába ölelő művelődési korban gondolkodott de úgy, hogy a Mediterraneumot s a pravoszláv Keletet is folyton szem előtt tartotta. E művelődési kör irodalmainak jellegzetes tárgyairól igyekezett kimutatni, hogy *ugyanazok a tárgyak* ugyanúgy vagy nemzeti változatban mindez irodalmakban megvannak. Keresztüláramlanak az egész egybetartozó művelődési körön. Vagy ha *nem maguk a tárgyak*, akkor a másnemű tárgyak *hasonló módú s felfogású kezelése* hullámmozott végig ugyanazon a művelődési körön. Az esztétikai fejtegetéseket lehetőleg elkerülte; túlságosan is a romantika spekulációhoz kötöttnek érezte ezt az egész tevékenységet. De *egy-egy téma irodalmiasulását* épp a tárgyak kezelésének hasonlóságában vélte fölfedezni. Végül azt igyekezett megmutatni, hogy az *azonos tárgy* vagy a *hasonló tárgy kezelése rokon történeti fűziszban* lesz otthonos, befogadott egy-egy újabb irodalomban.

Jól látni mindebből, a Scherer-féle képletet minél több „hettneri” elemmel igyekezett megtölteni, s írónk s műveink minél hosszabb sorát az európai művelődés civilizációs fejlődésrendjébe iktatni; eredetiségüket nem tagadta, de gyakran – nem lehet elhallgatni – mellékes vagy esetleges esztétikai vonásaikon át igyekezett őket beiktatni. Hogy az európai művelődési körön belüli átrezgés folyamatában a német közvetítést oly kiemelkedően fontosnak tartotta, nemcsak s nem is elsősorban német származásával, német tanultságával vagy politikai orientációjával függött össze. Annál kevésbé, mert ez utóbbi egyáltalán nem volt különösebben jellemző rá. Hanem a hettneri fejlődéstörténeti felfogás érvényesítésével. Ami azonban, sajnos, azt is jelentette, hogy a magyar primátus gondolatát, ha maga különösebben nem hangoztatta is, elfogadta. Folyóiratában egy sor, *a nemzetiségek kultúráját* mély megértéssel tárgyaló cikk is jelent meg, de szinte egyikkől sem hiányzott, bármi nyelvi formában, az elsőségek jogigényének természetzerűnek érzett kijelentése.

Mindazonáltal a kor tudományosságában, Péterfyn kívül, a Beöthy-féle magatartással leginkább ő állt szembe. A pszichológus feladata lenne kutatni, milyen indulat, milyen ellenállás, s ki, mi ellen hajtotta, hogy szinte mániákusan igyekezzék mindenről igazolni, *csak az összes, az egységes európai kultúrában* jöhetett létre, s csak abban van igazán jelentése, értelme, történelme. Azt azonban alighanem pszichológiai (vagy éppen mélypszichológiai) kutatás nélkül is meg lehet állapítani, hogy a reálpolitikus, a kompromisszumra törekvő Heinrich mindvégig megőrzött valamit abból, amit nem-

zedéktársa, az ifjú Arany László – kicsit patetikusán – valamennyiük nevében úgy mondott: elérkezett az idő, hogy a magyar költő, a magyar tudós is „világot beharsogó egyetemes eszmék árjára bocsátkozzék”.

V. Összegzés: *Wissenschaft eines Unpolitischen?*
– *Wissenschaft eines Halbpolitischen*

Mi hát tevékenységének köztörténeti, társadalomtörténeti értéke? Elmarasztalóan, enyhítően, vagy éppen dicsérően alkalmazhatjuk rá fejezetcímünk Th.Mann-variációját? A német s a magyar fejlődés különbségei felelhetnek rá megközelítő helyességgel.

Ma már tudjuk, a századvég, a századforduló német értelmiségének különleges szerencsétlensége volt, hogy ama polgárság történeti útjából, amelyhez kapcsolódott, mintegy kiesett a liberális demokrácia fölmenő tevékeny önalakító szakasza. Amidőn e polgárság a gazdasági hatalomnak elsődleges, a politikainak pedig legalább feles birtokosa lett, már nem állt érdekében a liberális polgári demokrácia alapvető elveinek és vívmányainak érvényesítése. Az értelmiséget arra igyekezett rászorítani, a természettudománnyal foglalkozzék, mégpedig „politikátlanul”. Igazoló elvül, ideológiául e tereléshez a junker-polgári világ azt sugallta, nemzeti küldetésének, a germán nagyság szellemi reprezentációjának az értelmiség ezáltal tehet leginkább eleget. A hatalmasan fejlődő ipar igényelte s támogatta ezt a természettudományt. *F.Th. Roosewelt* amerikai elnök európai útja alkalmával a századelőn semmiről sem nyilatkozott oly lenyűgözötten, mint a német ipargazdaság és természettudomány civilizációs összműködéséről. A társadalomtudományok ún. szellemtudományi felét pedig a szakemberség izoláló szerepébe, „méltóságába” törekedett ez a hatalmi rend bekormányozni. A századelőn, az első világháború körül nagy értelmiségi tömegek fordultak szembe e kettős magatartással, kétségtelen; de hasonlíthatatlanul nagyobb számúak maradtak meg benne, s lettek (akarva-akaratlan) a náci hatalomra-törés csendes társai vagy legalább tétlen szemlélői.

A magyar hatalmi erők még nem bízhatták reprezentációjukat természettudományokra; a társadalmi-művelődési fejlettség akkori szintje miatt sem, az ország etnikai összetétele miatt sem. Társadalomtudományi ágazatok ún. szellemtudományi felére kellett bízniuk. Mindenekelőtt ezeknek a jogtörténettől mélyen áthatott historiai felére. Mégpedig ama tradicionális-rendi jogtörténettől áthatott felére, amely a „kiválasztódott” nemzetek és osztályok uralmi helyzetét és küldetéses karakterét gondviselés-elvű fejlődésmenet eredményeként magyarázta, s ezt megtámogatta modern, természettudományi, nacionaldarwinista elvekkel. Beöthy egyre növekvő szerepe egyenes arányban állt egyre növekvő ily funkciójú ideologikusságával.

Ennek a szellemtudományi reprezentációnak, ennek a történeti-irodalomtörténeti reprezentációnak, ennek az ideológiának kevés dolog árthatott volna többet, mint egy olyan művelődéstörténet vagy akár civilizációtörténet, amely az önelvű nemzeti fejlődés principiumának mind romantikus, mind pozitivistá alapozású fajtájával az európai evolúció szétválaszthatatlan összefüggésrendszerét szegezte volna szembe. S Heinrich tanultságánál fogva alkalmas lehetett volna erre, mert igazában sem a romantikus, sem a pozitivistá tudományosság tanítványa nem volt. Hanem a XIX. század eleji, organikus s relációs elvű liberalis művelődéstörténeti iskoláé. Munkássága, iránya, folyóirata ennek ellenére sem hozott létre az izoláló nemzeti önelvűséggel szembeállítható szociologikus szempontú, európai összefüggésű (azaz hitelesebben nemzeti) művelődéstörténetet.

A művelődéstörténet mindenkor előfeltétele, sine qua non-ja az irodalomtudományos irodalomtörténetírásnak s az irodalomtörténeti irodalomtudománynak. Előfeltétel szerepét azonban csak akkor töltheti be, akkor lehet valóban *Kulturgeschichte der Literatur*-rá, *History of Civilization of Literature*-vé, ha egy szintetizáló, mégpedig egy esztétikai módon szintetizáló irodalomtudománynak – irodalomtörténetnek az előfeltétele. S ez hiányzott Heinrichnél. Ahhoz volt szellemi ereje és bátorsága, hogy elhárítsa az irodalom művelődéstörténete jegyében a birtokosság Beöthy irodalomtörténetén át (is) megjelenülő ideológiáját; ahhoz viszont nem volt ereje (tehetése vagy bátorsága), hogy egy másikat, egy másik esztétikai szintézist magába foglalót szögezzen vele szembe. De nyilván elsősorban nem is az egyedi bátorság és tehetség elégtelenségének a következménye volt ez, hanem a társadalmi-művelődési támogatottság és sugalom hiányáé.

Igy is jelentős erőket vont ki a nacionalista ideológia hatóköréből, s jelentős erőkre oltotta a nemzeti művelődés európai összetartozásának érzetét. Nacionalista magyar irodalomtudós szépszámmal akadt, de olyan alig egy-kettő, aki faji, vagy épp vérségi képletekbe akarta volna kötni-szigetelni az irodalom értékeit. Annak tudatosításában nagy része volt Heinrich nevelői tevékenységének, hogy a nemzeti művelődés tényei csak nagyobb, ezáltal európai összefüggésrendszerben értelmezhetők igazán. Maga azonban nem teremtett ilyen rendszert. Megállt félúton. „Politikátlansága”, mindenesetre, nem volt politikai jelentőség nélküli. Beöthy (reakciós) „állító” politikusságával szemben kell együtt-szemlélni s megmérni az ő (Beöthy reakciós politikusságát) „tagadó” „politikátlanságát”. Így ha a Th. Mann-variációt kívánnánk munkásságára, tevékenységére alkalmazni, talán így hangoznék: Wissenschaft eines Halbpolitischen, vagy így: Halbpolitik eines Wissenschaftlers. Ahol a *halb* a distanciartartás demonstrálását, a hivatalos ideológiával való azonosulás elhárítását *is* jelentette, de jelentette a valódi ellenzékiesség vállalásának elhárítását *is*. Élete alkonyán alighanem ezért is kerülhetett közel a Nyugat Babits nevével jelölhető magatartás változatához.

G. Béla Németh

LA PREMIÈRE ECOLE DE L'HISTORIOGRAPHIE LITTÉRAIRE HONGROISE

L'étude présente la première revue spéciale d'histoire littéraire hongroise paraissant régulièrement. Cette revue a été fondée il y a cent ans. Cet article est donc une commémoration jubilaire, mais il esquisse en même temps le caractère scientifique et la conception du monde de la revue aussi. Et, parallèlement avec cette esquisse du caractère, il essaie de faire descendre la tendance de la revue de l'action réciproque des conditions sociales et culturelles de l'époque.

C'était Gusztáv Heinrich, professeur des langues germaniques de l'Université de Budapest, qui a déterminé et élaboré la tendance de la revue (Egyetemes Philologiai Közlöny – Bulletin de Philologie Universelle). Thématologie et comparaison, c'étaient les deux mots clefs du rédacteur et de la revue. Il cherchait à saisir dans chaque ouvrage littéraire, comment il peut être rangé, d'après le sujet et d'après la manière d'élaboration, parmi les ouvrages caractéristiques des littératures européennes. Il croyait profondément et il déclarait inébranlablement que chaque littérature nationale est une partie organique de la culture universelle européenne, c'est pourquoi il ne suffit jamais d'examiner les ouvrages au dedans de leur propre histoire nationale, mais il faut les placer dans un contexte européen.

Dans sa jeunesse, il était le partisan de Hermann Hettner, mais plus tard il a rompu avec sa conception catégoriquement idéologique, radico-libérale. Il ne l'a pas négligé du point de vue de l'évolution, mais il ne l'a placé plus au centre. Il est resté un bourgeois libéral, avec une conception de franc-maçon, mais a prêté attention plutôt aux actions réciproques qu'à la tendance et à la fonction de l'évolution. Son activité tardive l'apparente beaucoup à l'historien littéraire positiviste allemand, Wilhelm Scherer. Il cherchait à éloigner son travail, ses élèves et sa revue du nationalisme, de même que du style d'essai sentimental et dépourvu d'objectivité. Mais ce qui est son mérite le plus grand, de même que celui de son revue, c'est qu'il a accoutumé aux exigences modernes de la philologie systématique les historiens de la littérature qui, jusque là, travaillaient d'après des inspirations romantiques. Son argumentation et sa procédure enquête étaient fondées toujours sur des bases d'histoire de la civilisation. Il a utilisé les méthodes philologiques du milieu et de la fin du siècle dans la textologie, mais il préférait les méthodes d'histoire de la civilisation du commencement du XIXe siècle.

Bien qu'il n'ait pas créé une synthèse de cette matière énorme, découverte par lui et par son école, pourtant, sans ses résultats, il ne serait pas possible d'encadrer dans une synthèse les périodes antérieures de la littérature hongroise.

AZ ESZTÉTIKAI VISSZATÜKRÖZÉS ÖNTUDATSZERŰSÉGE

(Lukács György az esztétikum lényegéről)

Az esztétikum sajátosságának legmélyebb, legalapvetőbb gondolata az, hogy az esztétikai visszatükrözés öntudatszerű. Vitatható, sikerült-e Lukács Györgynek minden tekintetben következetesen keresztülvinnie és esztétikai rendszere alapjává tennie ezt a gondolatot, de bizonyos, hogy ezzel a felismerésével az esztétikai visszatükrözés paradoxonainak forrásvidékét s a művészet sugallatos vonásainak mintáját ember voltunk legmélyebb ellentmondásszövedékében jelölhette meg. A „megfelelő szubjektum” előtérbe állításával, az „esztétikai szubjektivitás” objektív meghatározottságának és érvényességének kidolgozásával, s nem utolsó sorban az „öntudatszerű visszatükrözéssel” döntő lépést tett egy egyetemes érvényű, műfaji és stílustipológiai preferenciákkal nem korlátozott esztétika meg-alapozása felé. Az „egyetemesség” természetesen itt is csak a történetileg meghatározott lehetőségek szélső határainak megközelítését jelentheti. Ezt leginkább a dialektikus és történelmi materializmus esztétikája érheti el, feltéve, hogy nem terhelik a szükségszerű történeti meghatározottságnál korlátozottabb ízlésítéletekből fakadó elgondolások.

Az „öntudatszerű visszatükrözés” bonyolult filozófiai problémák egész sorát veti fel. Lukács György maga is említi, mennyire bonyolult és ellentmondásos ez a fogalom. Rávonatkozó koncepcióját sajnos nem fejtette ki teljes részletességgel és rendszerességgel. Nem illesztette bele például „a művészet az emberiség öntudata” gondolatát egy olyan, az emberiség tudatára és öntudatára vonatkozó rendszerbe, amelynek csomópontjai és erővonalai világosan eligazítanának bennünket abban a kérdésben, milyen egyéb magasrendű formái vannak az emberiség öntudatának, milyen hierarchiát alkotnak egymással, miben válik el tőlük az az öntudatszerűség, amely az esztétikai visszatükrözést jellemzi, s főleg, mennyiben képviselik (képviselelhetik-e?) a visszatükrözés tudatszerű formái kellően magasrendű formákként az emberiség öntudatát. Nem elég világos Az esztétikum sajátosságából az sem, vajon a hegeli indíttatás eredeti kontextusában sokarcú változékonysággal indázó, a szellem fenomenológiájától elválaszthatatlan öntudat-fogalom dialektikájának milyen nyomai őrződnek meg új értelmet nyerve a dialektikus és történeti materializmuson alapuló koncepcióban.

Ebben a vetületben egészen új problémaként merült fel Lukács György előtt is az esztétikai visszatükrözés igazságának kérdése, az a kérdés, amely esztétikai munkásságában kezdettől fogva nagy szerepet játszott. S noha Az esztétikum sajátosságának számos helye az esztétikai visszatükrözés igazsága címen csupán a művészi ábrázolás igazságának problémájára utal, a könyvnek az öntudatszerű visszatükrözés sajátosságaival foglalkozó részeiben a visszatükrözés értelmezése általában nem szűkül le a szorosan vett ábrázolás vagy a komplementer értelmű kifejezés vonásaira. Ezekben a fejtegetésekben Lukács György jól érzékelhetően a műalkotás egészét tartja szem előtt, valamennyi lényeges viszonyával egyetemben, beleértve tehát a műalkotás alkotászerűségét is. Mindez a művészeti alkotások valóságstükröző funkciójának, a visszatükrözés adekvátságának olyan definícióihoz vezet, amelyek a marxista esztétikai koncepciók történetében egészen újszerűek. Lehet őket vitathatónak tartani, de az öntudatszerű visszatükrözésből kiindulva a dolog logikája szerint jogos és érvényes következtetéseknek látszanak.

A visszatükrözés öntudatszerű vonásai

Plehanov már mintegy kijelölte az öntudatszerű visszatükrözés helyét, amikor a társadalmi eszmék szférája mellett a művészetek vonatkozásában döntő szerepet juttatott a társadalom „pszichológiájá-

nak” (pszichikumának). A művészetek társadalmi meghatározottsága (ilyen értelmű „visszatükrözés” volta) vonatkozásában írt le objektum és szubjektum kölcsönös visszatükrözésén alapuló, visszaható dinamikus szerkezetet V.F. Pereverzev a húszas évek második felében: „A lét, amely a művészi alkotást szervezi, aktív lét, amely a művészi teremtés viszonyában objektum is, szubjektum is. A lét azért is szervezi az irodalmi művet, mert nemcsak ábrázolt tárgy, hanem ábrázoló szubjektum is.”¹

Christopher Caudwell volt az első marxista esztétikus, aki az emberi *öntudatot* állította esztétikai megfontolásai középpontjába. A művészetet az ember önmegvalósulásának, a szabadság egyik formájának, az ember egyik valóságának, önismeretének, a társadalom „közös énjét” visszatükröző-alkotó, tudatosító, az egyéni „én”-t társadalmassító eszköznek tartotta: „A művészet, amikor a mi kifejezésünkkel izzítja át a külső valóságot, akkor saját magunkról beszél nekünk. Senki sem szemlélteti közvetlenül önmagát; a művészet azonban tükröt formál a világegyetemből, s mi ebben a tükörben megpillanthatjuk önmagunkat – nem közönséges énünket, hanem azt a potenciális énünket, amely akkor alakul ki, ha a társadalom révén aktív viszonyba jutunk a valósággal.”(. . .) „A művészet az érzés nyelvén mondja el nekünk, hogy mik vagyunk.”(. . .) „Az egymásrahatás bázisáról, a pszichéből egyszerre két hatalmas fény-szféra sugárik kifelé: az egyik a külső valóság ismerete, vagyis a tudomány, a másik önmagunk ismerete, vagyis a művészet.”² Caudwell visszatükrözésképletét, amelyben a művészet emberi önismeretünk, a „genotípus” fogalmának alkalmazása teszi problematikusává. A matematikus vonások ellenére is kétségtelen, hogy Caudwellnek a művészet lényegére, az esztétikai visszatükrözés specifikumára vonatkozó kijelentései a marxista esztétika fejlődésében a legközvetlenebb előzményét képezik *Az esztétikum sajátosságában* kifejtett elméletnek.

Az esztétikum sajátossága szerint a tudomány az emberiség tudata, a művészet pedig öntudata, pontosabban: „az emberiség öntudatának legmegfelelőbb és legmagasabbrendű megnyilvánulási módja”, s az esztétikai visszatükrözés specifikuma e visszatükrözés „öntudatszűrűsége”.³ Az „öntudatszűrűség” magába foglalja a történetiség mozzanatát is: az az öntudat, amelyről itt szó van, „az emberiség fejlődésének öntudata”.⁴ *Az esztétikum sajátossága* az ember nembeliségét, az ember lényegét is történeti fejlődésként határozza meg. Ezen a fejlődéselfogáson alapul az emberiség öntudatának történetiségéről vallott nézet. Ezek a meghatározások *Az esztétikum sajátosságának* döntően új marxista vívmányai. Lukács György bebizonyítja, hogy az emberiség öntudata nem más, mint „a társadalmi-történelmi, valamint a merőben személyes hic et nunc emberi általánosításának és érzéki-érzékletes megőrzésének, megörökítésének elválaszthatatlan egysége. . .”⁵ Az emberi öntudat történetiségére alapozza az esztétikumnak azt a lényegi vonását, hogy a szférájába tartozó alkotások maradandók: „ennek az öntudatnak az a tartalma, ami az emberi életben és az emberiség fejlődésében tartós és – pozitív vagy negatív értelemben – jelentős, és ahogy ez a tartalom a partikuláris személyiségtől az emberiség ügyéig minden, az élet számára fontos dolgot az utóbbiban – megőrizve – megszüntet, úgy alkotja meg formája a legszemélyesebbnek és a legmagasabb rendű általánosításnak az e vonatkozáshoz illő egységét, s ez itt felidézhető képességet jelent, amely túlhalad a tér és az idő korlátain.”⁶ Kiemelkedő szerepet kap ebben a szerkezetben a *személyes minőség*, szoros egységben az alkotást-visszatükrözést végrehajtó „megfelelő szubjektumnak” azzal a *sine qua non* tulajdonságával, hogy „a nembelit ne csak megtalálja és tisztázza magában, hanem meg is elevenítse mint saját személyisége lényegét. . .”⁷ Az esztétikai szubjektivitás, amelyet Lukács György mint az emberiség öntudatát határoz meg, egyfajta történeti tudatosság, de nem az emlékezés közönséges, ismeretszerű módján, hanem mint „belsővé tevő emlékezet”.⁸ „A »belsővé tevő emlékezet« valóban a belsővé tevésnek az a formája, amelyben és amely által az egyes ember és benne az emberiség – a múltat és a jelent mint

¹ V. F. PEREVERZEV (szerk.): *Literaturovegyenyije*, Moszkva, 1928. 14. Idézi NYIRŐ Lajos: *Irodalomszociológiai törekvések a szovjet irodalomtudományban*. (Kézirat.)

² Christopher CAUDWELL: *Illúzió és valóság – A költészet forrásainak vizsgálata*. Bp. 1960. TERÉNYI István fordítása. 260, 261, 262.

³ LUKÁCS György: *Az esztétikum sajátossága*. Bp. 1965. I.569.

⁴ I. m. I. 571.

⁵ I. m. I. 564.

⁶ Uo.

⁷ I. m. I. 538.

⁸ Vö.: i. m. I. 552.

saját művét, mint őt megillető sorsot veheti birtokába. Objektív valóságot idéz fel, de olyat, amelynek minden ízét emberi tevékenység hatotta át, s amelynek összes tárgyaiba az emberi értelem, az emberi érzés a legjobbakat fektette bele önmagából, az adásnak és cselekvésnek ebben a folyamatában bensőleg gyarapodva.⁹

Az esztétikum sajátossága nem rendszerezi az öntudatnak azokat a vonásait, amelyek azt mutatják, hogy meglepő analógiák vannak közte és az *esztétikai tárgy* sajátosságai között. Utal rájuk a mű egyéb gondolatmenetei kapcsán, de a fő figyelmet azokra az igen lényeges és az esztétikum meghatározása szempontjából döntően új vonásokra fordítja, amelyek az öntudat *történeti* felfogásával függnek össze. Nem vizsgálja meg részletesen azokat a bonyodalmakat sem, amelyek Hegelnek az öntudatra vonatkozó fejtegetéseiből tárulnak elénk, noha az öntudat Hegel által leírt fejlődésének egyik mozzanatából indul ki. Persze *Az esztétikum sajátosságával* való összevetés kedvéért fölösleges követni a hegeli kifejtés kacskaringóit úgy, ahogyan *A szellem fenomenológiájában* kirajzolódnak, amikor itt csak az inspiráció forrása a hegeli előzmény. Ha azonban az „öntudatszerű visszatükrözést” közelebb-ről próbáljuk megvizsgálni, nem árt szemügyre venni néhány problémát, amelyet Hegel vetett fel. Meggondolandó például az, hogy *a tudat is öntudat*. Hegel szerint „mivel végül a tudat tárgya mint az, ami, azért a tudat: *öntudat*.”¹⁰ A tudat tudata a tudatról: öntudat, de éppen mint ilyen *tisztán tudati*. Olyan tudat, amely csak mint tudat létezik, úgy, hogy önmagának tudata teljesen hiányzik belőle, voltaképpen *mint tudat sem képzelhető el*. Az öntudat azonban nem tétélezhető tisztán tudatiként sem, vagyis mint a tudat tudata önmagáról. Hegel szerint sem, hiszen „valójában az öntudat az érzéki és észrevett világ létéből való reflexió”.¹¹ (Ennek a feltételnek mi materialisták különös jelentőséget tulajdonítunk.) Nem elég tehát, hogy az öntudat csak önmagát mint önmagát különbözteti meg magától,¹² mert, mint Hegel írja, így „a különbségnek nincs *léte*, s az öntudat csak az *én vagyok én* mozdulatlan tautológiája; ha az öntudat számára a különbségnek nincs meg a *lét* alakja is, akkor nem öntudat. Az öntudat számára tehát a máslet van *mint lét*, vagyis mint *megkülönböztetett mozzanat*; de éppígy van számára önmagának e különbséggel való egysége is, s ez a *második megkülönböztetett mozzanat*. Amaz első mozzanattal az öntudat *mint tudat* van, és számára fenn van tartva az érzéki világ egész kiterjedése; de egyúttal csak vonatkozással a második mozzanatra, az öntudatnak önmagával való egységére...¹³

Ezek a megállapítások nem választhatók el attól a kontextustól, amelyben funkciójuk van: *A szellem fenomenológiájának* a szellem fejlődésfázisait leíró szakaszaitól. Az a mintaszerűen pontos dialektikus kifejtés, amely annyira körültekintő, hogy olykor már nehéz megkülönböztetni szabatoságát a körülményeskedéstől és a pedantériától, mindjárt üresjáratúvá válik, mihelyt elválasztjuk eredeti összefüggésrendszerétől. Igaz, Hegelt úgy is szokás idézni, hogy a fejúkről a talpukra állítható ötletek tárházából emelik ki mindig az éppen alkalmasat. Ennek az eljárásnak itt nincs sok értelme. Mivel azonban az eredeti rendszerrel *Az esztétikum sajátossága* öntudat fogalmát főleg csak a „belsővé tevő emlékezet” köldökzsinórája kapcsolja össze, az egész rendszert nem lehet és nem is kell rávetíteni erre az öntudatfogalomra. Vannak azonban a hegeli rendszernek olyan tanulságai, amelyek eléggé általánosak ahhoz, hogy ezzel az öntudatfogalommal kapcsolatban is megemlíttessenek.

Elsősorban arra a *teljes és végtelen reflexivitásra*, visszaható jellegre kell gondolnunk, amely Hegel fejtegetései alapján az öntudat dialektikáját jellemzi, szöges ellentétben az „én vagyok én” mozdulatlan tautológiájával.

Ez a reflexivitás *teljes* abban az értelemben, hogy olyan egységet és azonosságot is feltételez a különbség *lét* alakjában, amilyent a különbözők abszolút egymásrautaltsága, elválaszthatatlansága, sőt megkülönböztetetlensége, sérthetetlen egysége, röviden az *integritás* jellemez. Az a szubjektum, amelynek önmagáról való tudata az öntudat, egyszerűsége viszony objektuma is, és így tovább. Hegel szerint az öntudat *mint öntudat* közvetlen észlelése annak, hogy miközben megkülönböztetem magamat magamtól, „ez a megkülönböztetett nem megkülönböztetett”.¹⁴ Az öntudat *mint tudat*

⁹ I. m. I. 551.

¹⁰ HEGEL: *A szellem fenomenológiája*. Bp. 1961. 92.

¹¹ I. m. 96.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ I. m. 93.

„önmagaért-való megkülönböztetése a megkülönböztethetetlennek”¹⁵ Ha az öntudattal rendelkező szubjektum érzéki *objektum* (márpedig csak ilyeneket ismerünk), öntudatában az érzékiek és a tudatinak mint megkülönböztetetteknek éppúgy szerepe van, mint e kettő megkülönböztethetetlen azonosságának. Ez az azonosság a materializmus szempontjából nézve a legáltalánosabb fokon nem más, mint a világ anyagiségában rejlő egysége. De ebben az azonosságban nemcsak így „végső fokon” van aktív szerepe az anyag közvetlenül érzéki arculatának. Az ember *öntudatát* pusztán *mint tudatot* is áthatja, magához hasonítja az ember érzéki létezése. Egyfelől megalapozza az érzéki létezésnek a tudat felé mutató, a tudatot belsőleg konstruáló oldala: az *érzékenység* (az érzékelő képesség) állandó jelenlétével és működésével közvetített képzelet- és érzelmműködés. Másfelől, a tudat oldala felől, érvényesül a tudat elvont tartalmait is rendező fantázia alapvonása: a létezés érzéki formáit utánzó *érzékletesség*. Az öntudat számára minden elvonatkoztatás csak az érzékenység és az érzékletesség formáiban érvényes, csak így „öntudatszerű”. A *tudatinak és az érzékiek ez az integrációja az öntudat egészét áthatja*. Megnyilvánul abban a tényben, hogy az öntudat egyszersmind *önérzékelés* is, s egészében elválaszthatatlan az érzékenységtől. Ebben az összefüggésben a „tudat” látszik elvonatkoztatásnak, hiszen a gyakorlatban elválaszthatatlan ettől az integrációtól. Ezt az „elvonatkoztatást” a maga szükségyszerű egyoldalúságaként tartalmazza és valósítja meg a külső és belső világra egyaránt *mint külsőre* irányuló tudatműködés. Éppen ebben rejlik a döntő különbség a tudat és az „öntudatszerű” visszatükröződés között. Az utóbbi ugyanis tárgyára *mint sajátjára, mint belsőre* irányul, akár a külső világ, akár a belső világ a tárgya.

A tudományos visszatükrözés, amely Lukács György szerint nem öntudatszerű, arra törekszik, hogy eredményeit függetlenítse az észlelés és az érzékelés egyénekenként konkrétan meghatározott különösségétől. Vagyis ez a *tudatszerű* visszatükrözés közvetlenül nem tartalmazza az érzékszervi észlelés minőségeit, nem alkot velük szerves egységet sem kibontakozása közben, sem pedig eredményeit tekintve, noha nélkülük sem eredetét, sem eredményességét nem lehet megmagyarázni. Az elvonatkoztatás formáiban, jelrendszereiben a tudat az érzéki elemeknek csupán az anyagi szubsztátum szerepét tartja fenn. Minden ténykedésében jelen van – érzéketlenül – is az anyag érzéki energiája, valami, ami ezen az ontológiai szinten képviseli az anyag és a mozgás egységét. A tudat és az öntudat érzékelő oldala is ebből az anyagi – biokémiai és biofizikai – impulzusból nyeri az észleléshez és az észleletek rendezéséhez, új, „belső” észleletekké való integrálásához szükséges mozgásenergiát, beleértve a fogalmi és egyéb szimbolikus rendszerek megalkotásához és működtetéséhez szükséges energiákat is. Az öntudatszerű visszatükrözésből a tudati érzékelés összetevőinek az érzékelése sem különböztethető ki, sőt minden ízében áthatja az érzéki közvetítés érzékletes tudatosodása. Az öntudatszerű visszatükrözésben állandóan jelen van a tudat érzéki valóságának érzékelése, a biológiai szervezettel való legközvetlenebb azonosság eredeti, biológiai módon való tudati közvetítése. Az öntudatnak *per definitionem* s egyszersmind valóságos meghatározottságában is előfeltétele ez az egység és azonosság, az öntudat konkrét tárgyának és alanyának egysége. Mindez természetesen azt is jelenti, hogy az öntudat szerves része érzékiségének érzékelése, mégpedig érzéki módon való érzékelése, az önérzékelés. Nemcsak a biológiai szervezet önérzékelése, hanem a társadalmi lényé is, hiszen mindenfajta tudatosság, az öntudat is, *társadalmi termék és az ember társadalmiságának kifejezése*. Az egyén öntudata számára érzéki és érzékletes módon közvetítődnek „meghosszabbított testével” – a természettel és a társadalommal – alkotott viszonyai. Érzékei emberi, társadalmi érzékek. Történeti fejlődésük együtt halad az érzéki, érzékletes közvetítés társadalmi eszközeinek a fejlődésével.

A tudatszerűtől szigorúan megkülönböztetett öntudatszerű szoros egysége az érzékivel és az érzékletessel, azonossága az önérzékelés tudatosságával fontos ismeretelméleti következményeket rejt magában. Az öntudat ugyanis, amennyiben nem tisztán tudatszerű, nem vonatkoztatható el tárgyiságától tisztán szubjektívként, illetve pusztán szubjektumként. Vagyis nem vonatkoztatható el lényegének megváltoztatása, minőségének megszüntetése nélkül teljes mértékben attól az anyagi, érzéki szervezettől, amely nemcsak tőle megkülönböztethetően anyagi szubsztátum, hanem egy is vele, közvetlen valósága. Az öntudat visszaható ismeretelméleti szerkezetének alapja az az ontológiai egység, amely a biológiailag és társadalmilag létező egyedi organizmus létezésével eleven mozgásban tartja ezt a reflexivitást. Ebben az ontológiai közvetlenségben az, ami tudatiként jelenik meg számunkra, szintén csak az énnel alkotott viszonyt reprezentálja, szintén csak az öntudat eszköze. Ám az öntudat közvet-

¹⁵ Uo.

lenül is visszatükrözésévé válik mindannak, ami látszólag kívül esik az „én” határain. Természetes dolog, hogy az öntudat valami reális egynek a tudata önmagáról. Elválaszthatatlan egységben létezik egy anyagi, biológiai szervezettel, de ezen a szervezeten keresztül közvetítődik egész környezetével, a természettel és a társadalommal alkotott egysége is. Ennek az egységnek, az egység közvetítésének a határai szükségképpen elmosódnak. Ez eleven biológiai organizmus anyag- és energiacsereje közben sem lehet világosan megvonni a határokat a tulajdonképpeni organizmus és az organizmus belső és külső környezete között. Még kevésbé lehet mereven elhatárolni az emberi „én”-t attól, ami kívül esik, ami nem érzékelhető és nem tudatosítható az „én” részeként vagy vonatkozásaként. A biológiai szervezet, amely érzékelő képességével és tényleges érzékelésével nemcsak megalapozza az „én”-t, hanem sok vonatkozásban azonos is vele, egyéb vonatkozásokban maga is idegen az „én”-től, maga is csak valamiféle külső környezet az „én” számára. Nincs öntudat megfelelően alakult biológiai szervezet nélkül, de nincs egyszerű, nyugalmas azonosság sem öntudat és biológiai szervezet között. Ez a szervezet egyfelől „én” vagyok, másfelől pedig ugyanez a szervezet tárgy is számomra. Mind a tudat, mind az öntudat több vagy más is, mint azonosság ezzel a szervezettel. Ez az „én”-nek az a társadalmi oldala, amely valóban *emberi megnyilvánulássá* emeli. Ebből a szempontból nézve van igaza Lucien Séve-nek, amikor a személyiség problémáját taglalva hangsúlyozza, hogy „az emberi lényeg nem az egyénekben lakozik, hanem társadalmilag kívül van rajtuk és objektív”.¹⁶ Minden egyéni „én” ebből a társadalmilag létező „közös én”-ből (Caudwell) van összeszöve s az emberség kellő fokán ezt gazdagítja. Am az emberi lényeg objektíve az egyénekben lakozik. Még a tárgyilag „külsővé tett”, „tárgyasított” emberi lényeg fennállása sem független a valóságos létező emberi egyedektől, létezésük közvetlenül és közvetve anyagi, természeti feltételeitől. S ezek a feltételek persze végső fokon nem valamilyen „külső” vagy „külsőleges” viszony összetevői: az emberek valóságos, érzéki létezése és tevékenysége elválaszthatatlan valóságos társadalmi létezésüktől és tevékenységüktől. Ez az integritás az öntudatban tükröződik vissza, mint ennek az integritásnak a tudata az integritásnak megfelelő, öntudatszerű formában. Az öntudatszerű visszatükrözésben elsődleges szervező, irányító szerepe van a tudat érzékelő oldalának, érzéki és tudati így megalapozott egységének. *Az emberiség fejlődésének öntudata tehát magát ezt a fejlődést is érzéki és érzékelés aspektusában ragadja meg és képviseli, s a lehető legmesszebb hatol e bensőség centruma felé, ahhoz folyamodva, ami az emberi lényegből az egyénekben lakozik.*

Lukács György az emberiség öntudatát a *művészettel* (tulajdonképpen a *műalkotással*) tekinti azonosnak, s így látja hogy a visszatükrözés „öntudatszerűségében” lehető fel „az esztétikum sajátosságát”.

Valóban: az elvontan szemügyre vett „öntudat” és a műalkotás vonásai között sok olyan van, ami analógiát vagy azonosságot sejtet. Miként az öntudatra, a művészetre is jellemző *a tudati és az érzéki integrációja*. (Ez a felismerés feltalálható az „esztézis” fogalmában is.) *Az esztétikum sajátossága* szól a „szubjektivitás” és az „objektivitás” sajátos egységéről, amely a munkában is megvan, de a művészetben önállóan, mint műalkotás objektíválódik.¹⁷ A különművek *integrációjának* és az adott egynemű közeg feltételei között lehetséges legteljesebb *integritásának* döntő szerepe van a *műalkotás létezésének* megalapozásában. A műalkotás az esztétikai szubjektivitás (illetve *öntudat*) megnyilvánulása a tárgyiaság formájában. Tárgyas létezésének megalapozása érdekében fontos körülmény, hogy *elmosódhatnak* a természeti és társadalmi objektivitás közötti határok. Vagyis a műalkotásra jellemző tárgyiaság a műalkotás egynemű közegének megfelelő érzéki és érzékelés elemekből szerveződik meg, s az így adott lehetőségekkel úgy kell élnie alkotójának, hogy a műalkotás a maga társadalmi érvényességét a valóságos természeti tárgyak meglétének szükségességével sejtse. Nyilvánvaló, hogy az érzéki realitás szuggesztivitásának egyaránt feltétele az érzéki anyag formái vagy az érzéki jelhordozók által közvetített érzéki, érzékelés szerveződés, s éniünk biológiai oldalának készsége a szükséges közvetítésre. E kettős feltétellel való állandó manőverezésre nyújt lehetőséget az „esztétikainak tétélezett öntudat” szférájára jellemző kétarcúság, az alany és a tárgy közötti megkülönböztettség és megkülönböztethetlenség ellentmondása. A műalkotást önálló tárgyi létezése és e létezés mégis fennmaradó teljes szubjektivitása jellemzi. A műalkotás ugyanis csak egy-egy valóságos emberi egyén élményeként realizálódik, s objektivitása, a mindenkori szubjektumtól való különbözősége is csak ebben az azonosulásban mutatkozik meg. Ez olyan dinamikus struktúrát feltételez, amely alkalma

¹⁶ Lucien SEVE: Marxizmus és személyiségelmélet. Bp. 1971. 360.

¹⁷ Vö.: LUKÁCS György: i.m. I. 511–512.

arra, hogy át- meg átjárja a reflexivitás, hogy létezése másból se álljon, mint szakadatlan öntükrözésből. A műalkotás mint relative önálló rendszer ilyen önmagára támaszkodó reflexív egésznek látszik, amely azonban a reflexivitás teljességéhez csak akkor jut el, amikor egy valóságos szubjektummal egyesül. Ilyenkor benne és általa valami más is tükröződik, mint ami ő maga, amit szintén sajátjaként tükröz vissza, sőt a vele azonosuló konkrét szubjektum sajátjaként.

Az öntudatszerű visszatükrözésben, *akár a külső, akár a benső világ a tárgya, a szubjektum tárgyára mint sajátjára, mint valami belsőre irányul.* Mivel a szubjektumként fellépő ember meghatározott módon azonos a társadalmi és természeti valósággal, lehetséges a társadalmi és a természeti valóság *belsőként* való visszatükrözése. (A teljesség kedvéért jegyezzük meg: a „belső valóság”, a pszichikai, *nem belsőként* tükröződik vissza a tudományos visszatükrözésben. Még az introspekcio sem erre törekszik, ez csakis az *öntudatszerű* visszatükrözés sajátja.) A fentiek értelmében tehát teljesen jogos *Az esztétikum sajátosságának* az az eljárása, hogy az öntudatszerű visszatükrözés szubjektumának megfelelő szubjektivitást egyszersmind objektivitásnak is tekint. Az öntudat, „az eredeti esztétikum alapja” szerint „olyan szubjektivitás mint kritérium, amely az objektíve létező külső és benső világban csak rejtve, csak » tudatlanul », esetleg utópisztikusban van jelen. . .”¹⁸ A szubjektivitásnak ez az objektív (noha rejtett, „tudatlan”) jelenléte az objektíve létező külső és benső világban már nem eredeti, tényleges szubjektivitás (legfeljebb genezisére nézve az), hanem *objektív* „jelenlét” (vagyis *lét*), amikor is (kétségtől paradox módon) az öntudat (ez a *látszólag tiszta* szubjektivitás) tulajdonképpen objektivitás (az érzékelhető tárgyiasság értelmében). Tárgyul szolgálhat az öntudatszerű visszatükrözésnek. A szubjektum és objektum közötti megfelelés folytán ez a visszatükrözési mód is elnyerheti az adekvát visszatükrözés rangját, elérheti – ilyen értelemben is – az „objektivitást”. Ezt a visszatükrözésmódot egyébként általánosan jellemzi a szubjektum és az objektum, az „én” és a „nem én” határainak elmosódása. *Az esztétikum sajátossága* megemlíti, hogy az öntudatszerűségnek ez a vonása a művészi *ábrázolásra* is jellemző: „... a művészileg ábrázolt külvilágra is érvényesek a szubjektumtól megkülönböztetett és meg nem különböztethető elmosódó határai.”¹⁹

A műalkotás a maga elevenségét, *reflexivitásának végtelenségét*, a vele egyesülni képes valóságos emberi egyéniség elevenségéből, az ő valóságos, az egyénit és a nembelit egyként képviselő öntudatának a mélységeiből meríti. A műalkotás a maga teljességében és valóságában egy valódi szubjektum olyan tárgyas meghatározottsága, amelyet számára, aktív részvételét feltételezve, egy érzéki szubsztátumú jel- vagy jelzésrendszer közvetít.

Az öntudatszerű visszatükrözést jellemző reflexivitás végtelensége nem „az öntudat = a tudat tudatának tudata é.i.t.” vagy „az öntudat = az öntudat öntudatának öntudata é.i.t.” típusú reflexivitást jelenti. Ez a „rossz végtelenség” ahhoz a bonyolult folyamathoz képest, amelyben a valóság történeti fejlődés végbemegy. A maga teljes bonyolultságában történeti az öntudattal rendelkező objektum, az ember valóságos sorsa. Az öntudat szubjektum-objektum szerkezete már elemi absztrakt formájában is valamiféle fejlődést sugall. Például így: 1. az alany önmagát tárgyként ismeri meg s így tudata van önmagáról, s ennek következtében 2. már egy olyan alany fordul tárgyként önmaga felé, amelynek tudata van önmagáról, s így ebben a második lépésben az első lépésben kialakított öntudatát is meg kell ismernie, é.i.t. Ezt az elemi sémát azonban kiegészíti egy másik dimenzió. A maga pszichikai-biológiai, társadalmi-természeti mivoltában *tevékenykedő* ember „én”-je nem határolható el pontosan attól, ami mint társadalom s mint természet már nem az ő „én”-je, s ezért az ő öntudata egyfelől folyton valami mást is visszatükröz, olyasmit, ami *kívül van* az „én”-en, ami csak ezzel az *aktussal válik* sajátjává, *ő magává*, másfelől pedig folyton arra kényszerül, hogy önmaga lényegét ne önmagában keresse, hanem olyasmiben, ami *tárgyas létében mintegy kívül esik rajta*. Az öntudatszerű visszatükrözés így már nem egyszerű két tételes oppozíció, hanem olyan bonyolult rendszer, amelyet nem könnyű torzítás nélkül összetevőire bontani.

Az esztétikumban kiemelkedő szerepe van az *érzéki és a tudati létezés egységének*. Az ember öntudata, vagy legalábbis az öntudat egyik jellegzetes típusa kiváltképp erre az egységre épül, sőt mintegy reprezentálja ezt az egységet egyfelől a tudatos és az érzéki tevékenység, másfelől társadalmi és természeti között. Marx nemcsak az ember pusztán biológiai létezését szem előtt tartva hangsúlyozta a természet szerepét mint az ember emberi létezésének alapzatát, hanem fontosnak tartotta

¹⁸ I. m. I. 570.

¹⁹ I. m. I. 558–559.

úgy is, mint a társadalmi érintkezés, az emberek közötti kapcsolat valóságát s mint az emberi valóság lételemét: „a természet emberi lényege csak a *társadalmi* ember számára létezik, mert csak itt létezik a természet az ember számára mint az *emberrel* való *kötelék*, mint a maga létezése a másik számára és a másiké az ő számára, s mint az emberi valóság lételeme, csak itt létezik az ember saját *emberi* létezésének alapzata”.²⁰ A természet és a társadalom különbözősége viszonylagos. Végső soron az ember mint társadalmi lény szintén természeti, s egész civilizációja és kultúrája a széles értelemben vett, az embert és az ember alkotásait magából ki nem taszító természet része.

Más oldalról is megvilágítható ez az egység. A valóságos emberi tudat feltétele az öntudat; tudatos-ság csak tudat és öntudat kölcsönhatásaként lehetséges. Alapvető ebben a tudat szerepe: *a valóság tudatszzerű megismerésének vezető szerepe van az „én” és a „nem-én” megkülönböztetésében*. Az „öntudat” amely e tudatnak is tudata, *nemcsak a megkülönböztetés terméke*, hanem közvetlen megnyilvánulása is *az egyén mint anyagi létező önmagával való azonosságának*, s egyszersmind annak az azonosságnak is, amely *önmaga és a valóság egésze között* áll fenn.

Az ember mint az ember előtti (emberen kívüli) természettel azonos biológiai lény csupán a lehetőségét hordozza magában, hogy magát valóban emberré, társadalmi lényvé változtassa. Ez a lehetőség azonban konkrét és valóságos, a szükségyszerűség erejével bír. Az ember szükségképp megkülönbözteti magát a természet többi részétől: munkájával átalakítja a természetet és önnön természetét. Alkot s önmagát is mint embert alkotja meg: „*az egész úgynevezett világtörténelem nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése*”.²¹ Mindenesetre az így megváltoztatott (létrehozott, teremtett, alkotott) természet sem más, mint *önmaga „meghosszabbítása”,* vagyis *természet*. A társadalom, az ember minden fennkölttségével egyetemben, a természet „meghosszabbítása”. Az ember nélküli, ember előtti természet pedig esetenként az őt megváltoztató, újjáalkotó ember „meghosszabbítása”. Mint Marx írja: „Az ember a természetből él, ez azt jelenti: a természet az ő teste...”.²² Marx hangsúlyozza, hogy az ember lényegi erőinek valósága tárgyi valóságként jelenik meg az ember számára: „Amennyiben ezért az ember számára a társadalomban egyfelől a tárgyi valóság mindenütt mint az emberi lényegi erők valósága, mint emberi valóság és ennél fogva *saját* lényegi erőinek valósága lesz, annyiban az összes *tárgyak* mint sajátmaga tárgyasulása, mint egyéniségét igazoló és megvalósító tárgyak, mint az ő tárgyai lesznek számára, azaz *tárgy ő maga* lesz”.²³ A természet mint „az ember nembeli életének tárgyasulása” jelenik meg az ember számára, midőn nembeli életét, munkás, alkotó tevékenységét folytatja. Így a természet *mint ő maga* jelenik meg az ember előtt. Az így „emberré” változtatott természetben személheti *önmagát*. Vagyis e *történeti folyamatban* való önalkotása közben az ember nembeli öntudatának tárgya nem egyszerű „önmaga” – a kívülről való természetet kívül tételezett lénye vagy lényege –, hanem a társadalom és a „külső” természet anyagcseréje alapján „önmaga és más”, illetve az általa alkotott, megváltoztatott, visszatükrözött természet olyan, *mint* önmaga: „Éppen a tárgyi világ megmunkálásában bizonyul az ember ezért csak valóban *nembeli lénynek*. Ez a termelés az ő dolgozva-tevékeny nembeli élete. Általa jelenik meg a természet az ő műveként és az ő valóságaként. A munka tárgya ezért az *ember nembeli életének tárgyasulása*: amikor magát nemcsak – mint a tudatban – intellektuálisan, hanem dolgozva-tevékenyen, valóban megkettőzi és ennél fogva önmagát egy általa teremtett világban szemléli.”²⁴

Nemcsak egyszerűen a tudatos és az érzéki között fennálló folytonosság, kölcsönhatás vagy egység az, amit fontosnak kell tartanunk *az emberi öntudat e folytonos történelmi genezisében*, hanem éppenséggel *e genezis folytonosságát*: azt a ténnyt, *hogy az ember mint ember csak in statu nascendi*, önmaga megteremtésének, megalkotásának folytonosságában létezhetik.

Ez az önalkotás, az emberiségre, az emberiség emberségére jellemző folytonos „emberré válás”, közvetlenül és tárgyas formában mint a külső természet átalakítása, mint teremtő munka, *mint alkotás* jelenik meg. Az emberi öntudat ennek a folyamatnak folyamatként való visszatükröződése; amit visszatükröz az *önmaga és más*, az is, aki önmagát alkotja, miközben valami újat alkot, s az is,

²⁰ Karl MARX: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Bp. 1962. 70.

²¹ I. m. 77.

²² I. m. 49.

²³ I. m. 73.

²⁴ I. m. 50.

amivé az alkotó válik, *mint alkotás*. Az öntudatszerű visszatükrözésben tehát a visszatükrözés aktsa *mint érzéki valóság* is jelen van, mégpedig mint a visszatükrözés sajátos tárgyiasulása, *mint alkotás és önalkotás*. Az érzéki megvalósulás az öntudat szempontjából nem más, mint az embernek az a vonása, hogy „nemcsak a gondolkodásban, hanem az összes érzékekkel igennelődik. . . a tárgyi világban”.²⁵ Az ember érzéki-tárgyas önigenlődésének néhány fontos, közvetlenül az esztétikai szférára utaló következményére Marx hívja fel a figyelmet, s ezeket a szavait nem egy újabb keletű-marxista esztétikai rendszerezés használja fel útmutatásként: „csak az emberi lény tárgyilag kibontakozott gazdagsága által képződik ki és részben csak ezzel jön létre a szubjektív *emberi* érzékiség gazdagsága, a zenei fül, a forma szépsége iránt fogékony szem, egyszóval emberi élvezetekre képes *érzékek*, olyan érzékek, amelyek *emberi* lényegi erőkként igazolódnak. Mert nemcsak az öt érzék, hanem az úgynevezett szellemi érzékek, a gyakorlati érzékek is (akarát, szeretet stb.), egyszóval az *emberi* érzék, az érzékek emberi volta csak a *maga* tárgyának létezése által, az *emberiesült* természet által van. Az öt érzék *kiképződése* az egész eddigi világtörténelem munkája. . .”²⁶ Az *emberi* érzék, az érzékek *emberi* volta magába foglalja a gondolkodást, az értelmet is, s az *értelmes létezésen* (közvetlenül *mint létezésen*) alapuló folytonosság valamilyen formában külön-külön is minden egyes *emberi* érzékre kiterjed. Ez az értelmesség persze adott esetben nem jelent többet, mint az illető érzék *emberhez tartozó* lényegét, *emberi* mivoltát. Nem kell rajta közvetlenül, mereven, az érzék jellegét kikézdő módon racionalizált, illetve intellektualizált „*érzékeség*” érteni. (Némelyek *Az esztétikum sajátossága* írójának is szemére vetik, hogy az emberi érzékiség érzéki oldalát túlzottan aláveti a közvetlen, absztrakt, „*dezanropomorfizáló*”, intellektualizáló tendencia uralmának.) A marxi szöveg közvetlenül is és önmagáért tulajdonít jelentőséget a tárgyi gazdagság alapján létrehozott, megalkotott „szubjektív *emberi* érzék gazdagságának”. S talán a művészet végül is nem más, mint bizonyos emberi érzékek megalkotását szolgáló tárgyiaság, illetve tárgyi tevékenység. Ebben a tárgyiaságban, amely legáltalánosabb fokon – miként a munka s minden egyéb emberi alkotás termékei – „csak az emberi lény tárgyilag kibontakozott gazdagsága”, az ember önmagát szemléli, itt is „egy általa teremtett világban”. Ennyiben tehát a *művészet olyan, mint* az emberiség öntudata, „*öntudatszerű*”. Részben talán egybe is esik vele, de inkább talán csak egyik szelvénye, síkja, metszete, aspektusa az emberiség öntudatának. Mindenesetre igen hatékony, célirányosan megszervezett része. S a célirányos megszervezés éppen az *alkotás* erővonalait próbálja összefogni, fölerősíteni oly mértékben, hogy a művészeti visszatükrözés nem is valósulhat meg másképp, mint alkotásként, *s így a művészeti alkotás egyszersmind mindennemű emberi alkotás, teremtés apoteózisa*.

A művészetben az *alkotás és visszatükrözés* egysége valóságos, érzéki, érzékletes egység. Érzéki mivolta nem azonos egy konvencionális jelrendszerbe foglalt közlés érzéki tárgyiaságával, egy érzéki tárgy tudatunkon kívüli, vagy tudatunkon belül érzékletesen közvetített, képzetes létezésével. A műtárgy effajta – közvetlen vagy közvetített érzékisége és érzékletessége csak előfeltétele, noha nélkülözhetetlen előfeltétele igazi létezésének, s igazi mivolta csak ilyen értelemben azonos vele. Az *alkotás*, mint az alkotás és visszatükrözés érzéki, érzékletes egysége, az emberi lényegi erők egy sajátos szférájának megfelelő *létezési* feltételez. A műalkotásnak mint önálló, eredeti értéknek kell léteznie a művészi értékesség szférájában. Az alkotás az ilyen érték létrehozását, létezésének tárgyias bizonyosságát, e létezés megingathatatlanságának, megszüntethetlenségének állandó tanúsítását jelenti. Nem esetleges, hanem szükségszerű létezésről van tehát szó, olyan létezésről, amellyel kapcsolatban joggal használhatjuk a „teremtés” szót is, mint az „alkotás” szinonimáját.

A létezés efféle nyomatékosításának mások a feltételei a művészi értékesség szférájában, mint például a matematikában vagy a geometriában, ahol bizonyos tárgyak, az ún. *ideális tárgyak* létezésének afirmációja a tulajdonságaik és az általuk alkotott rendszerek közötti logikai következetesség mindenoldalú fennállása. A műalkotás létezésének afirmációja valamiféle belső következetesség, az a tény, hogy a maga sajátos közegében e közeg kijelölésére és lehetőségeinek kimerítésére összegeztethetetlennek tűnő ellentmondásoldalakat egyesít egymást átható egységben, rendkívül szervezett, már-már a biológiai organizmusok szervezettségével és szerveztségével versengő önálló egész, sok vonatkozásban mással összehasonlíthatatlan egyediség. Ez az interszubjektív közvetítésre alkalmas rendszer az ember eleven, érzéki tudatával érintkezve, benne elmerülve feldúsul, megelevenedik. Valósággal

²⁵ I. m. 73.

²⁶ Uo.

önálló életet él a szubjektum adott feltételei között. Ez az önálló élete kibontakoztatja az adott szubjektumtól független tárgyiségét, ami egyfajta „ideális tárgyiség” – a műalkotás feladatainak, céljainak, közegének stb. megfelelő tökéletesség. Lukács György szerint „A tökéletesség, a nyilvánvaló létezés. . .” „. . . a számunkra érzékileg-érzékszerűen adott világ evilágisága, gazdagsága, kimeríthetlensége sugárzik belőle, ez az, ami pusztán tényét kinyilvánítja. Minden egyes valódi műalkotás konkrét meghatározásokban való intenzív végtelensége. . . nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy a mű egy ilyen magáértvaló formájában jelenjék meg és hasson.”²⁷ Ezeket a megállapításokat követik *Az esztétikum sajátosságában* azok a fejtegetések, amelyek többek között ismét arra utalnak, hogy a műalkotás e (formálisan) magáért-való léte és az öntudat mint „a magáért-való lét tulajdonképpeni szubjektív mozzanata”²⁸ között szoros megfelelés van. Ez a korrespondencia ismét felidéri a szubjektum-objektum azonosságának problémáját: „A magáértvaló lét és az öntudat összetartozása sajátos kapcsolatot teremt a szubjektivitás és az objektivitás között, amely. . . tárgyilag ellentétben áll ugyan az azonos szubjektum-objektummal, de. . . valamiféle modellként szolgál számára.”²⁹ A tárgyiség és a szubjektivitás egysége vagy „azonossága” itt nem csupán paradoxon, amely terminológiai vizsgálattal esetleg feloldható; olyan valóságos egységről van szó, amelynek alapja, avagy még inkább: közvetlen valósága az emberi személyiség létezése.

Az esztétikum sajátossága Hegel nyomán mind elméleti, mind pedig gyakorlati-történelmi vonatkozásban bizonyítja „a magáért való lét és az öntudat szoros kapcsolatát.”³⁰ A szoros kapcsolatnak ez a bizonyítása itt, mint láttuk, csak a „műalkotás-egyniség” megjelenésformájának problémáját érinti, de ugyanez a gondolatmenet vezethet el a műalkotás és az emberi személyiség közötti megfelelések rendszeréhez. Erre a közvetítésre *Az esztétikum sajátossága* több ízben kitér, de magát a rendszert csak sejtethetjük idevágó utalásaiból. Az „öntudat” és a „személyiség” közötti megfelelés természetesen evidenciaként kezelhető. („Az újkori filozófiában a személyiséget úgy tekintik, mint a szubjektum viszonyát önmagához, mint »En«-t.” – Szpirkin.³¹) *Az esztétikum sajátossága* gondolatmenetében az „öntudat” nem a tudat tudata önmagáról, hanem a valóságosan, fizikai objektumként is létező, eleven, cselekvő ember öntudata. (A szubjektív és objektív azonosságának a természeti, biológiai oldaláról szóló megállapítások gyakran defenzív jellegűek, de függetlenül attól, hogy milyen jelentőséget tulajdonít *Az esztétikum sajátossága* ennek az oldalnak, a gondolati rendszer logikája nem tételez fel egyoldalúságot e tekintetben.) A „magáért való lét tulajdonképpeni szubjektív mozzanata” – az öntudat – és a műalkotás formálisan magáért való léte közötti több szintű vagy több dimenziójú korrespondencia lehetővé teszi a műalkotás és a valóságos, konkrét emberi személyiség közötti virtuális azonosulást. Pontosabban: ez az azonosulás a műalkotás igazi létezése, létezésének teljessége, amely nélkül funkciójának teljesítése sem képzelhető el. Másfelől a műalkotás-egyniség, mint *Az esztétikum sajátossága* írja, „az emberi szubjektivitás legmagasabbrendű, leggazdagabb, legkifejtettebb megnyilvánulási formája.”³² Megvalósulása, megvalósítása közben az emberi szubjektivitásnak ez a formája azonban nem más, mint „a személyiség mélyebb és átfogóbb rétegéhez való fellebbezés. . .”³³, illetve – közvetlenül az alkotóra vagy általánosságban az alkotásban tevékeny szubjektivitásra vonatkoztatva – ez a „megfelelő szubjektum”. A „megfelelő szubjektum” és a személyiség efféle azonosságára így utal *Az esztétikum sajátossága*: „A szubjektum ilyen visszatükrözésre való esztétikai alkalmassága az alkotó embert a maga mozgalmasságában, egész személyiségében ragadja meg. . .”³⁴ *Az esztétikum sajátossága* szerint az egynemű közeg is „az emberi személyiségben gyökerezik”³⁵, s általában igaz lehet az, hogy az esztétikum valamennyi oldala, valamennyi megnyilvánulása szervesen hozzákötődik a személyiséghez, mint az öntudatszerű visszatükrözés eredeti, közvetlen és valóságos alapjához. A „személyes minőség” – ez ennek az összefüggésnek a másik oldala – természetszerűleg

²⁷ LUKÁCS György: i. m. II. 299–300.

²⁸ I. m. II. 302.

²⁹ I. m. II. 300.

³⁰ I. m. II. 295.

³¹ A. SZPIRKIN: Tudat és öntudat, Bp. 1974. 341.

³² LUKÁCS György: i. m. II. 301.

³³ I. m. I. 626.

³⁴ I. m. I. 729.

³⁵ I. m. I. 594.

jellemzi az öntudatszerű visszatükrözést, s így ez a kölcsönösség kihat az esztétikumra is, amennyiben az esztétikai visszatükrözés azonos az öntudatszerű visszatükrözéssel. Így lehet érvényes *Az esztétikum sajátosságának* az az állítása, hogy „csak az esztétikumban önértékű ez a személyes minőség. . .”³⁶ A személyes minőség magának az esztétikai alkotásnak is jellegzetessége, s így egyike a legszorosabb összekötő kapcsoknak az öntudatszerű visszatükrözés és az alkotás között.

Az öntudatszerű visszatükrözés és az alkotás egysége

Miként a nembeli tudat a nembeli lét objektív mozzanata (ezt *Az esztétikum sajátossága* megengedi),³⁷ a nembeli öntudat is az; voltaképpen elválaszthatatlan az emberi fejlődés, az emberré válás (az egyed és a törzs fejlődésében egyaránt) állandó, folyamatos jelenétől, az emberiség örökös geneziséstől. A legmélyebb lényeg, amelybe az öntudatszerű visszatükrözés behatolni igyekszik, maga ez az állandó változás, *az emberlét mint önalkotás*. Ennek közvetlenebb, a mélyebb lényeghez képest mintegy jelenségszerűen feltáruló arculata a nembeli öntudat; ez az esztétikai visszatükrözésnek a maga „végső tárgyához” képest direkter, közvetlenebb tárgya. Más kérdés az, hogy ez a tárgy csak emberek között közvetíthető visszatükröző modellekben megszilárdult visszatükrözésként ismerhető fel, mint az emberiség öntudata (vagy mint annak egyik aspektusa). Az emberiség öntudata azonban a maga elevenségében bizonyosan szélesebb körű, mint a művészet; de amennyiben a művészet része az emberiség öntudatának, minden egyes alkotása nemcsak visszatükrözése, hanem egyszersmind *része* is ennek az öntudatnak. Mégpedig úgy válnak e műalkotásbeli visszatükrözések az emberiség öntudatának részévé, hogy ezáltal részt vesznek megalkotásában is.

„Az egyéni és a nembeli tudat [voltaképpen „öntudat”!] közti vonatkozás”³⁸ megragadásának nehézségeiről is szól *Az esztétikum sajátossága*. Minket éppenséggel e „vonatkozás” *mibenléte* érdekel, s noha általánosságban elfogadható, hogy ez nem más, mint a „nembelibe történő átmenet”, „a pusztá partikularitáson való felülemelkedés”, vagy az „Aufhebung” többdimenziós jelentésű aktusa, „konkrétan” – vagyis egy szubjektum-objektum viszonynak megfelelő visszatükrözésszerkezet pontos leírásaként – nem elégíthet ki bennünket az ilyen igei főnevek metaforikus vagy tényleges-filozófiai jelentése. Azt kell tudnunk, megismerési viszony áll-e fenn alany és tárgy között, vagy valami egyéb, aminek legfeljebb holmi „zenei kíséretét” alkotja valamiféle „visszatükrözés”. Úgy tetszik, a fenti szerkezetben az alany az *egyéni öntudat*, a viszony vagy „vonatkozás” *visszatükröző*, s e visszatükrözés tárgya a *nembeli öntudat*.

Ugyanakkor felfogható ez a szerkezet úgy, mint amelyben a nembeli öntudat egyfajta *objektíváció* vagy *alkotás* tárgya is. A visszatükröző öntudatnak önmagából kell kibontania és megalkotnia ezt az önmagán kívül, illetve önmagán kívül is létező, objektív érvénnyel bíró *másik* öntudatot. Igaz, ez az aktivitás társadalmi jellegű; nemcsak a műtárgy mint interszubjektív közvetítő eszköz vonatkozásában, hanem úgy is, mint az egyén egyéni – nem közvetlenül közösségi keretek között véghezvitt tevékenysége. Nyilvánvaló, hogy saját egyéni öntudata is társadalmi termék, ez is társadalmi léttel bír, s ez is részesül a nembeli öntudatban; az esztétikai visszatükrözés ezt a részesülést kiemeli, megnöveli, elmélyíti, magát az aktust mint alkotást az emberi öntudat fejlődéséhez való eredeti hozzájárulásként *értékeli*. (Egyébként az öntudatszerű visszatükrözésben az „én”-re való minden vonatkoztatás *értékelő* jellegű.) Az öntudatszerű visszatükrözés a maga esztétikai formájában, amely a visszatükrözés tárgyához illő adekváltság elérését is feltételezi, tehát nemcsak *alkotás*, hanem *értékelés* is. *Az esztétikum sajátossága* explicit módon nem állít fel a *visszatükrözésnek és az alkotásnak* arra a mély belső egységére vonatkozó tételt, amelyre mi gondolunk, de az idevágó tényállás leírását megtaláljuk benne. Például ott, ahol az esztétikai törvények „beteljesítésének” alkotó jellegét fejtegeti. Elmondja, hogy az esztétikai törvények „csak bővítésük révén teljesíthetők be”.³⁹ Az esztétikai törvényeknek ezt a sajátosságát, csak eredeti alkotásként való megvalósulásuk törvényét, a „személyiséggel”, az „egész ember lényegével” – ha úgy tetszik, az egyéni és a nembeli öntudat azonosításával, vagyis voltaképpen

³⁶ I. m. I. 564.

³⁷ Vö.: i. m. I. 532.

³⁸ I. m. I. 540.

³⁹ I. m. I. 611.

úgy, ahogyan mi tettük, az alkotó-visszatükröző-értékelő aktusok egységével s a benne szükségképpen bennefoglalt alakító-alkotó eredetiséggel hozza kapcsolatba: „Ha . . . maga az objektív beteljesülés a személyiséghez kapcsolódik, ha nem nunyt ki benne az egész ember lényege, akkor egyetlenegy beteljesülés sem hasonlítható a másikhoz, mindegyik nemcsak tényszerű-empirikus, hanem értéket meghatározó módon is szükségszerűséggel ilyen személyes jelleggel rendelkezik”.⁴⁰ A visszatükrözés így egyszerűsödik az alkotó személyiség kifejezése is. *Az esztétikum sajátossága* szerint e közvetítés közben ugyanis a művész számára (s mutatis mutandi a befogadó számára) „az embernek (emberinek) a magva válik szubsztanciává; nem annyira ő az, aki inherens rész lesz az objektív szubsztancialitásban, inkább ez jelenik meg úgy, mint az ő önmagában megalapozott emberi létének inherens része. . .”⁴¹

Ha Szpirkin meghatározását fogadjuk el, ti. hogy alkotás „eredeti értékek létrehozása”.⁴² akkor az eredetiségre és az értékelésre vonatkozó mozzanatot az *alkotás* aktusa magában foglalja. Mindenesetre, akár közvetlenül érzelmi, akár szellemi természetű új érték létrehozásáról van szó, maga a tevékenység „teremtés”, „létrehozás”, olyasmi, amelynek célja és eredménye: *létezés*. Nem semmiből teremtünk valamit, de jellemző a létrehozatra valami igazi újság és eredetiség, olyasmi, aminek valóban nincsen előzménye. A műalkotások létezésének kérdése a rájuk vonatkozó valamennyi lényeges esztétikai kérdést magában foglalja, annál is inkább, mert létezésük teljes egészében egybeesik funkcionálásukkal. Természetesen itt nem létezésük valamilyen részleges formájáról vagy egyik-másik összetevőjéről van szó, vagyis nem „anyagi szubsztrátumok” vagy egyéb közvetítő közegük – beleértve az „egyenmű közeget” is – szerepéről, hanem arról a parancsoló érvényű, megmásíthatatlan jelenlétről, szuggesztív erejű valóságosságról, amelyet, mint fentebb láttuk, *Az esztétikum sajátossága* „a nyilvánvaló létezés” formájának ír le. Mármost mindez a műalkotás „magáért való formájának” felel meg, s ennek mint sajátos tárgyiságnak egészen belsőleges ellentmondásoldala e magáért való lét „tulajdonképpeni szubjektív mozzanata”.⁴³ Ez a szubjektív mozzanat az öntudat, illetve a műalkotás *létezésének* vonatkozásában az *öntudatszzerű visszatükrözés*. Hangsúlyoznunk kell, hogy a műalkotás *céljának, funkciójának megfelelő létezéséről* van szó, s csak ezen az alapon beszélhetünk arról, hogy a műalkotás egyszerre „alkotás” és „visszatükrözés”. Mint korábban láttuk, az „alkotás” nem pusztán a „műtárgy” létrehozását jelenti, s az alkotás mint folyamat sem azonos a művészi alkotói folyamattal. Az „alkotás” a „visszatükrözés” vonatkozásában magában foglalja azt is, hogy a visszatükröző szubjektum részt vesz a visszatükrözés tárgyának megalkotásában, eleven folytonossággal *tükrözi vissza* az életre-keletésnek ezt a folyamatát. Ilyen értelemben az az öntudat, amiről az esztétikummal kapcsolatban szó lehet, nem általában az emberi öntudat, hanem csak az erre a sajátos tárgyiságra és sajátos létezésre (vagyis a műalkotásra mint *in statu nascendi* létező dologra, mint teremtett és teremtő létezésre), az alkotás önmagáért való aktusára vonatkoztatott és magában ebben az aktusban bennefoglalt mozzanatként megvalósuló *öntudatszzerű visszatükrözés*.

Az efféle tárgyiség és az efféle szubjektivitás elválaszthatatlan egységéről sok helyen szó esik *Az esztétikum sajátosságában*. Legdöntőbb útmutatást eziránt akkor kapunk, amikor Lukács György a munka természetével kapcsolatban hangsúlyozza az objektív és szubjektív oldalak elválaszthatatlan egységét és megjegyzi, hogy „a művészetben ez az egység önállóan objektívalódik”⁴⁴ és ez az objektíváció a műalkotás.

Ez az objektíváció nem egyszerűen egy tárgyi jelrendszer tárgyiassága révén valósul meg, hanem ezen túlmenően képviseli, illetve szerzi meg magának, az egység és a teljesség, a „tökéletesség” folytán, a „nyilvánvaló létezés” attribútumát. A szubjektív és objektív oldalaknak ez az egysége az esztétikai visszatükrözés és alkotás teljes integrációját jelenti. Az esztétikai létezés és megismerés vonatkozásában ez azt jelenti, hogy az egység és kölcsönhatás nemcsak úgy áll fenn, hogy az egyik nem létezhetik a másik nélkül, hanem úgy is, hogy az egyik voltaképpen ugyanaz, mint a másik. Vagyis ennek az ellentmondásegységnek például az alkotásoldala nem a visszatükrözés-oldal egyszerű kiegészítése vagy ellenpólusa, szerepe nem csupán a visszatükrözés bizonyos nélkülözhetetlen összetevőinek (például az átéléshez, felidzéshez szükséges érzelmi-érzékletes vonásoknak) megteremtése. Az alkotásban rejlik az

⁴⁰ Uo.

⁴¹ I. m. I. 697.

⁴² A. SZPIRKIN: i. m. 260.

⁴³ LUKÁCS György: i. m. II. 302.

⁴⁴ I. m. I. 511.

esztétikai visszatükrözés sajátosságának magva, lényege. Abban tudniillik, hogy a visszatükrözés magában az alkotásban, az eredeti érték létrehozásában nyilvánul meg. Ebben a vonatkozásban (amikor is az alkotás az emberiség önkéntességének mozzanataként válik az emberiség fejlődésének mint az emberiség történeti lényegének mozzanataként) kell, hogy adekvát visszatükrözése legyen – az maga tárgyának: ez a tárgy pedig az az érték, amely ezzel az alkotó-visszatükröző aktsussal létrejön, s amely nem más, mint az emberiség fejlődésének lényege, a fejlődésben való részvétel és hozzájárulás mint tárgy tény, s mint e tény tudatosodása, mint öntudat.

Az alkotás-visszatükrözés, önkéntesség-önvisszatükrözés, továbbá az alkotás-önvisszatükrözés, önkéntesség-visszatükrözés ellentmondásoldalak közötti sokoldalú egység magának az emberiségnek létében (létrejöttében, fejlődésében) adva van. Ha az ember nélküli, ember előtti világból indulunk ki, a következetes materializmus szempontjából úgy fest a dolog, hogy a természet önmagának egy részét önnön törvényei, anyagai, energiái, a bennük rejlő és mind tovább építhető lehetőségek alapján olyan lényre alkotja meg, amelynek „tudatos élettevékenysége van”.⁴⁵ Ez a lény visszatükrözi a természetet és önmagát is. Akár a természet rajta kívül eső részét tükrözi vissza, akár önmagát, ki szintén része a természetnek, tudata és öntudata, egész tudatossága nem más, mint a természet öntudata – az anyag öntudata. Többek között ezt is jelenti Marx szavai: „Hogy az ember fizikai és szellemi élete összefügg a természettel, annak nem más az értelme, mint hogy a természet összefügg önmagával, mert az ember a természet része.”⁴⁶

A természet úgy alkotja emberré az embert, hogy mihelyt a szükséges feltételeket létrehozta, magát az embert is emberré való létezésévé teszi: önmaga révén, önnön munkájával emelteti ki a szűkebb értelemben vett „természetből”. A tudatos élettevékenységet folytató lény alapvető élettevékenysége, a munka révén szerzi s szervezi meg társadalmiságát, a természet átalakítása közben alakítja át emberivé saját természetét, alkotja meg alkotásai révén önmagát, emberségét, beleértve tudatosságát, tudatát és öntudatát is. A munka, a teremtés, a gyakorlati célú alkotás szakadatlan folyamata alapozza meg az ember mindenoldalú önkéntességének folytonosságát, e folytonosság tényleges történetiségét. Az emberi létezés történetisége, az ember emberségének az egyén és közösség kölcsönhatásában való állandó újjáalkotása, e fejlődés valóságos történetisége és végső távlatai az ember nembeli lényegéhez tartoznak. Az emberiség és az emberség lényegének történeti felfogása arra irányítja rá figyelmünket, hogy az emberiség fejlődési folyamatában, az önmagát alkotásai révén megalkotó emberiség kialakulása és történeti haladása folyamatában, szétválaszthatatlan szálakkal kapcsolódik össze, az emberiség nembeli lényegének mozzanataiként szinte megkülönböztethetetlen azonosságban, alkotás, tudat, önkéntesség, öntudat.

Az az analógia, amely az emberiség létezése és a műalkotás létezése között az ilyen összefüggések alapján kimutatható, sokirányú és sokrétű. A „szubjektív” és „objektív” ellentmondásosságának tárgyas létezése az emberi egyén vagy a „műalkotáségyéniség” létezési szintjén éppúgy hasonlóságról beszél, mint az a Lukács György által említett tény, hogy az egyes műalkotások önlétének ugyanaz a jelentősége, mint annak, hogy az emberiség egyes emberekből áll.⁴⁷ Ez az analogikus egyezés, a maga módján (itt igen elvontan) „mimetikus” hasonlóság, további ilyen irányú modelláló lehetőségeket és készségeket rejt magában, eladdig, hogy a művészet az emberiség legmegfelelőbb tükrének látszik, egy kiváltképp önnön képére és hasonlatosságára teremtett világnak. S ha igaz az, hogy általánosságban az ember „önmagát egy általa teremtett világban szemléli”,⁴⁸ a művészeti alkotás kifejezetten az ember öntükrözésének céljához idomított „másik természet” része.

Az a reflexivitás, amely az alkotás révén való visszatükrözésben is benne rejlik, lényegében ugyanaz a végtelen reflexivitás, mint amely az esztétikai visszatükrözés öntudatszerűségében megnyilvánul. Mint mondtuk, ezt a végtelen reflexivitást az jellemzi, hogy nem zártan koncentrikus, hanem ciklikusan előrehaladó mozgás. A visszatükrözött „én” megnövekedése azt jelenti, hogy az alany nemcsak önmagát tükrözi vissza, hanem valami mást is, ami éppen most és csak a visszatükrözés által válik az alany részévé. Ez az „átváltoztatás” már utal nemcsak a folyamat mozgás- és fejlődésszerű jellegére, hanem arra is, hogy ebben a mozzanatban már benne rejlik az alkotás mozzanata. Mármost ha a

⁴⁵ Karl MARX: i. m. 50.

⁴⁶ I. m. 49.

⁴⁷ Vö. LUKÁCS György: i. m. II. 287.

⁴⁸ Karl MARX: i. m. 50.

visszatükröző tudat mint öntudat valóságos, „érzéki tudat” s az önlét, amit visszatükröz, valóságos (biológiai, társadalmi, történelmi) emberi létezés, a tudatos élettevékenységet folytató lény létezése, akkor az öntudatszerű visszatükrözés tipikusan az a visszatükrözés, amely az alkotásban mint az ember önalkotásának meghatározó oldalának valósul meg.

Az *esztétikum sajátossága* a „külsővé tevés” folyamatában érzékeli ezt a tevőleges, alkotó hozzájárulást az emberi létezés kitágításához. A történeti fejlődés elvével fejezi ki azt, hogy az így természetivé, anyagivá, anyagi szubsztrátumú objektivitássá változtatott „szubjektivitás” visszavétele nem egyszerűen, mint a szöveg alapján vélhetnénk, ugyanannak a szubjektív tartalomnak a visszavétele egy újólágos tárgyiasítás révén, hanem olyasmivé, ami e tevékenység fázisai közben maga is fejlődésen ment keresztül: felduzzadtak benne – eredeti, külső anyagi, természeti erőkkel társulva és szerveződve – a cselekvő, a természetet, társadalmat, önmagát megváltoztató ember szintén anyagi forrású lényegi erői.

A művészetben az öntudatnak ez az alkotó kitágulása, megnövekedése azt jelenti, hogy a műalkotással az emberi személyiség valami olyasmit tehet magáévá, önmaga részévé és meghatározott vonatkozásban önmaga beteljesülésévé, ami korábban nem volt az övé. Kívül esett kompetenciáján, énjének határain, idegen volt tőle, nem volt vele bensőséges kapcsolata. Ezt az idegen, az „én” és az öntudat számára külső dolgot azonban csak úgy lehet öntudatszerűen visszatükrözni, ha valamilyen valóságos vagy legalábbis *valószerű* módon érzékeltetjük benne azt a változást, illetve azt a „*lényegét*”, amely az „én”-hez való tartozását, a vele való egybeforrást kifejezi. A tárgyat tehát úgy kell átalakítani, hogy megfeleljen a művészi alkotás céljának: egy olyan objektum létrehozásának, amely teljes mértékben független az őt visszatükröző tudattól, de teljes mértékben alkalmas arra, hogy az őt visszatükröző tudat visszatükröző tevékenységét öntudatszerű visszatükrözéssé változtassa. Az esztétikai visszatükrözés e „külső” tárgyán, e tárgy lényegi összefüggésein, szerkezeti összetevőin, megjelenésformáin véghezvitt *változtatás* megfelel a dologban „rejlő” emberi lényeg *természetének*. Ez a lényeg természetesen *nem azonos* a dolog „önmagában vett”, „emberre, emberiségre nem vonatkoztatott”, „a természet- és társadalomtudomány által keresett” lényegével. Amennyiben azonban mégis ugyanarról a dologról van szó, nem lehet abszolút különbség e dolog természeti, társadalmi és „emberre vonatkoztatott” lényege között. A dologba belevitt, „külsővé tett” szubjektivitás az esetek egy részében találkozhat a dolog természete által a szubjektumra rákényszerített objektivitással. Ez a tényállás az olyan alkotástípus alapja, ahol a dologban rejlő objektív társadalmi lényeg mint az emberi szubjektivitás számára is közvetlenül jelentős motívum jelenik meg, s erre az egybeesésre a műalkotás mint egyszerű, tárgyias, a külvilágban tőle függetlenül is jelen levő tényállásra világít rá. A másik típusban a tapasztalati valóságban megtalálható vagy lehetséges dolgokhoz mérten más jellegű, csak a képzeletben kialakítható dolog játssza – legalábbis az első látszat szerint – az esztétikai visszatükrözés „külső” tárgyának szerepét. Ez a *változtatás* radikálisabbnak, önkényesebbnek látszik, mint a másik típusban szerepet játszó változtatás, amely mintha csak úgy alkotná meg az egyazon emberi lényeghez tartozó egyetlen jelenségformát adott vagy tapasztalatilag lehetséges jelenségformák szelekciójával, mint a szobrász, aki szinte csak eltávolítja a felesleges márványt a kötömbben rejtőző szoboralakról. Mindazonáltal, ha itt szembeötlőbb is az esztétikai visszatükrözés alkotás-oldalának némely vonása, ez az alkotástípus ugyanazokat az esztétikai törvényeket teljesíti, mint a másik. Itt azonban a „külsővé tevés” aktusa közvetlenebb, eredetibb módon nyilvánul meg, mint a másikban, ahol a már külsővé tett szubjektivitás visszanyerésére esik a hangsúly. A „külsővé tevés” azonban nemcsak az ember művészetén kívüli tevékenységében valósul meg; sőt a művészet a „külsővé tevés” specializált, célszerű módozatait ismeri meg és műveli ki. Így azt a módot is, hogy egy radikálisan újszerű, látszólag önkényesen konstruált tárgyegyüttesben, mint egyébként egy „külső” tárgy másában, elrejtse az emberre való tárgyias vonatkozást; vagyis mintegy olyan jelenség megalkotásáról, megalkotottságáról számoljon be, amelynek, mielőtt megvan, mielőtt megalkotják, *emberi lényege* van. S ha az ímént azt észlelhetjük, hogy a dologba belevitt, „külsővé tett” szubjektivitás az esetek egy részében találkozhat a dolog természete által a szubjektumra rákényszerített objektivitással, itt azt láthatjuk, hogy a szuverén létezőként megalkotott dolog tárgyiasága találkozik az emberi lényegnek azzal a tárgyias természetével, amely az alkotásban és önalkotásban nyilvánul meg, s az ember állandó önteremtésének evidenciája fejezi ki e sajátos tárgybemutatásban a jelenség és lényeg konvergenciáját.

Magát a műalkotást az átváltoztatás mindkét típusa mindenkor egyként hatja át; az egyik vagy a másik csak akkor látszik hangsúlyosabbnak, nyilvánvalóbbnak, ha valamely strukturális metszetet előnyben részesítünk, s ennek alapján írjuk le ezeket a tendenciákat. A műalkotás tárgyiaságát meg-

alapozó „külső” dolog azonban mindenkor csak az emberi lényegre való vonatkoztatásnak megfelelő megváltoztatásával együtt tartalmazza lényegeként az emberi lényegét. Ez a vonatkozás nem kevésbé objektív tény, mint az emberiség létezése, illetve azoknak az összefüggéseknek az objektivitása, amelyek az emberiségen kívüli objektív létezés és az emberiség objektív létezése között fennállnak. Ezek közé az objektív összefüggések és objektíve ható dinamikus szerkezetek közé kell sorolnunk azt a típust is, amelyet az jellemez, hogy egy tárgy objektív lényege az emberi lényegnek megfelelő *megalkotása*. Ez a tárgy egyszersmind öntudatszerű visszatükrözés tárgya, s öntudatszerű visszatükrözése felfedi más, vele analóg formájú vagy vele egyéb releváns módon viszonyba állítható tárgyak, jelenségek, tárgye gyűttek emberi vonatkozású lényegét.

Az öntudatszerű megismerésben szétválaszthatatlan egységben forrnak össze ontológiai és gnoszeológiai aspektusok. Ez rendkívül megnehezíti, bizonyos értelemben lehetetlenné is teszi a megismerés objektivitásának, illetve a visszatükrözés adekváttságának tisztázását. A fő nehézség, hogy a visszatükrözés tárgyát, úgy is, mint tárgyat, mint tárgyiasítást, s úgy is, mint éppen az alany részévé változtatott szubjektivitást (mint öntudatot), csak akkor lehet megkülönböztetni a visszatükrözés alanyától, ha úgy fogjuk fel, mint „nem megkülönböztetett”. Ilyenformán az öntudatszerű visszatükrözés azt jelenti, hogy alany és tárgy állandóan átcsap egymásba. Ez a folyamat nem steril, tautologikus azonosság, hanem folyton fejlődő közvetítés a már „én”-ként fellépő öntudat és a valóság éppen e folyamatban „én”-né változó, „én”-ként érzékelődő tárgyai között. Az érzéki tudat érzékeltes bázisának ez a megnövekedése, az öntudatnak ez a kitágulása az öntudatszerű visszatükrözés folyamatának lényege. Ez a megnövekedés vagy kitágulás, mint láttuk, az öntudatszerű visszatükrözés folyamatában nem vezethető vissza csak a szubjektumra vagy csak az objektumra: kölcsönhatásuk, egymásba való átcsapásuk, a különbözőségben is állandóan fellépő azonosságuk lehetetlenné teszi azt, hogy egyik vagy másik oldalon – a szubjektum vagy az objektum oldalán – leválasszuk azt az „új” elemet, amely a megnövekedést vagy kitágulást okozza. Ugy látszik, ismét a „megkülönböztetetlen megkülönböztetésével” kell vég nélkül bajlódnunk. Mindenesetre pontosabban fejezzük ki magunkat, ha nem „új elemről”, hanem „változásról” beszélünk, amely éppen „tart” vagy „végbemegy”. Ez a „változás”, „átalakulás” (cselekvő módon: változtatás, átalakítás, – *alkotás*) tehát nem valami lezártként vagy általánosságként, hanem *in statu nascendi* és *in concreto* jelentkezik.

Az önviszatatükrözés paradoxonait megpróbálhatjuk úgy feloldani, hogy az öntudatszerű visszatükrözést a lehetőségek szerint egyirányú visszatükrözésként írjuk le. Ebben az esetben az öntudatszerű visszatükrözés tárgyias (s egyszersmind a szubjektivitásra kiható, az öntudat elmélyülését fokozó) kitágulását, megnövekedését megközelíthetjük egy ilyen formulával:

a tudat visszatükrözi önmagát, mint valamilyen hozzá képest külső tárgy belsővé változtatásával gyarapodó valóságot.

Első fenntartásként azt kell megjegyeznünk ezzel a formulával kapcsolatban, hogy az itt szubjektumként meghatározott „tudat” nem lehet valamilyen „elvont” tudat: valóságos, „érzéki” tudatnak kell lennie, sőt az érzéki tudat tudatszerűségén is túlhaladó hatállyal kell reprezentálnia a valóságos emberi személyiséget. S ekkor ennek a szubjektumként fellépő személyiségnek objektív létezése és cselekvése mind a szubjektum, mind az objektum oldalán döntő elem. Ez a személyiség a maga különös, meghatározott módján egy az anyagi és szellemi világgal, a természeti és a társadalmi valósággal. A természet közvetlenül (mint biológiai faktor) és a társadalmi tárgyiasággal közvetítve (a személyiséget strukturáló tényezőkkel együtt) úgy jelenik meg, „mint az ember saját emberi létezésének *alapzata*”.⁴⁹ Érvényes továbbá Lucien Sève-nek az a megállapítása is rá, hogy „a valóságos pszichikus ember ugyanúgy benne van tetteinek *külső* áramkörében, mint a szubjektum belső státusában”.⁵⁰ S éppen ez a kettős jelenlét és az a kettős arculat alakul, változik egyként a személyiség minden ténykedésében, s így abban a tevékenységében is, amely a műalkotással mint objektummal egyesíti. Hangsúlyozom: *mozgásról, tevékenységről* van szó, amelyben egyszerre zajlik a „külsővé tevés” és a „belsővé változtatás”, egy szubjektivitás tárgyiasítása, s valamilyen objektivitásban a szubjektum vele való azonosságának felismerése. Mint több ízben említettem: a határ személyiség és világ, érzéki tudat és anyagi érzékiség, egyén és társadalom, ember és természet között nemcsak hogy nem áthághatatlan, hanem fontos vonatkozásokban éppen ezeknek az egymástól elhatárolt szféráknak

⁴⁹ I. m. 70.

⁵⁰ Lucien SÈVE: i. m. 297.

az egysége és azonossága a döntő mozzanat. Nem mozdulatlan, nyugvó azonosság és különbség kap szerepet az öntudatszerű visszatükrözésben, hanem az azonosság és különbözőség ellentmondásában kibontakozó mozgás dialektikája. Ebben a visszatükrözési módban a „megkülönböztethetetlen megkülönböztetése” s e megkülönböztetés megszüntetve való megőrzése nem teoretikus feladat, hanem valóságos, érzéki tevékenység. Valóságos átélés, érzékletes alkotás. Közvetlen, teoretikusan megközelíthetetlen formájában az öntudat is mindenekelőtt *tudatos önérzékelés*. Az érzéki jelleg a műtárgy érzéki-érzékletes (közvetlenül vagy képzetes közvetítéssel érzékletes észleleti képzetet kiváltó) formájában is elkülönül. Ez az érzékletes tárgyiaság alapozza meg a szubjektum számára azt az objektív mozzanatot, amely önmaga tárgyias kiegészítését, képzetes-valóságos átalakítását, elmélyítését, megnövekedését teszi lehetővé. Objektívnek és szubjektívnek ez az ellentmondásegysége nemcsak az esztétikai visszatükrözés speciális esete: állandóan megvalósul és megoldódik az ember tudatos élettevékenységében. Az esztétikai visszatükrözésben az összetevők megtisztítva, célszerűen elrendezve, az egynemű érzéki közvetítés sűrítő-absztraháló transzformátorain átvezetve, az öntudatszerűség vonásait fölerősítve hatnak. Az eredmény így az, hogy ez a visszatükrözésmód válik a valóság egyik döntő aspektusának, az emberi létezés önteremtő jellegével összefüggő vonások gazdagságának és változatosságának lehető legadekvátabb visszatükrözésévé. S mint láttuk: ez a visszatükrözési mód egyszersmind az ember önteremtő jellegének egy-egy sajátos közegeben való, a közvetlen gyakorlati céloktól elválasztott, s ennyiben öncélúnak tetsző „utánzásává”, „ünneplésévé” változik, s nem is létezhet másképp, mint az *alkotás* aktusában. Ez az alkotás valóságos cselekvésként a műalkotáshoz mint objektív tárgyhoz való alkotói, befogadói szubjektív viszony dinamikus rendszerében valósul meg, de az alkotásnak ez a konkrét és valóságos aktusa közvetlenül csak képzetes részvétel az emberiség önteremtésének folyamatában. A valóságos részvétel is lehetséges ebben a közegeben (a konkrét műalkotás egynemű közegeben), de ahhoz az kell, hogy ne csak a műalkotásnak megfelelő alkotói, befogadói viszony vagy tevékenység jöjjön létre, hanem a műalkotás mint objektív tárgy az emberi fejlődés objektív folyamatának összetevője is legyen, hogy objektivitása ezt az objektív valóságot is képviselje. Ez az „igazi” műalkotás műalkotás voltának kritériuma, s így érthető, hogy az ilyen objektumnak megfelelő alkotói magatartásban megvalósul az ember történeti fejlődésén alapuló emberi lényeg visszatükrözése.

Nem meglepő, hogy a műalkotás vonatkozásában sok mindent virtuálisnak, képzetesnek kell tekintenünk, hiszen az, ami ebben a szférában van vagy történik, mindvégig „visszatükrözés”. Mint az imént rámutattam, a képzetes jelleg még e visszatükrözésmód legérzékibb, legérzékletesebb mozzanata, az *alkotásra* is kiterjed. Igaz, mindez, ami ebben a szférában az emberi gyakorlat más szféráihoz képest virtuálisnak tetszik, felfogható valóságosnak is. Ha abból indulunk ki, ami az emberi fejlődést mindenkor ténylegesen előreviszi, leszögezhetjük, hogy a helyes esztétikai visszatükrözés megvalósulása nem csupán képzetes hozzájárulás az emberi fejlődéshez. Ez a részvétel az egyes konkrét műelményekben virtuálisnak tetszhetik, sőt esetleg el sem jut a tudatosság vagy érzékelhetőség küszöbéig. *A műalkotás értékét, nagyságát, jelentőségét és igazságát az dönti el, hogy a maga rendjében valóságos hozzájárulás az emberiség önalkotásának folyamatához.*

Szili József

THE AESTHETIC REFLECTION AS SELF-CONSCIOUSNESS

– György Lukács on the Nature of the Aesthetic Quality –

The most fundamental thesis of *Die Eigenart des Ästhetischen* by G. Lukács is that the epistemological nature of the aesthetic quality is characterized by its being a kind of self-reflection, a form of the self-consciousness of humanity. This idea implies a dialectical identity between the epistemological and ontological aspects of the aesthetic object and, on the whole, opens up new vistas for the development of Marxist aesthetics toward universal validity unhindered by limitations based on methodological or typological bias. The present discussion deals with the total and infinite (essentially historical) character of self-reflection, how it represents the integration of disparate elements, i.e. a total unity, or an infinite process of unification, of conscious and sensual, spiritual and material, social

and natural, individual and social, internal and external factors. On the basis of the union between the epistemological and ontological aspects of the aesthetic object it may be claimed that the aesthetic reflection of reality is only an aspect of the aesthetic creation (or re-creation) of reality, and vice versa. The extension or growth of human self-consciousness through art means that through a work of art (its creation and/or enjoyment) the human self incorporates something external by making it appear as something inherently identical with it. This process of transformation is based on a reciprocal activity in which the distinction between subject and object is blurred through an intimate, unexplorable, virtual and constant interchange between them. Thus consciousness reflects its own deeper self as a reality extending through the internalization of an external object. „Perfection” or „manifest existence” (Lukács) is a precondition of the success of this process and the criterion of the success of artistic creation. Though this is an „a priori” condition of aesthetic existence, it is revealed – outside the sphere of aesthetic experience – only „a posteriori”, i.e. in the historical self-perpetuation of the aesthetic object. In other words, the value, greatness, significance or truth of a work of art is defined by its contribution – in its own order – to the process of the self-creation of humanity, and this contribution – given as it is in the power of the work of art to present itself as such – receives its „a posteriori” justification in the course of human history.

Barta János

VAJDA JÁNOS SZERELMI LÍRAJÁRÓL II.

Rozamunda

Vajda szerelmi lírájában külön, nem hosszú, nem tartós, de egyáltalán nem jelentéktelen fejezet: a Rozamunda-versek. Mint majd látni fogjuk, nem is egy tucatnyi költeményről van szó, amelyet még egy javarészt elkallódott prózai levelezés is kísér; s ha nem volna más a kezünkben, mint a versek, poétikai elemzésük, újszerűségük feltárása nem támasztana különösebb nehézséget. Ez a szerelem és ez a házasság azonban nemcsak költői produkcióképpen vonult be az irodalomba. Az emberi háttérrel már az egykorúak közt furcsa híresztelések kaptak lábra; a házasságnak ki-kitörő válságai voltak, s a válópör és az egyéb pörösködések különös érzelmi mélységekre, valóságos aberrációkra világítottak rá. Róza férje halála után a tízes években Magyarországra kerülve, hírlapírók előtt már igyekezett Vajdát, önmagát és házasságukat misztifikálni; betetőzte mindezt az a meghökkentő ábrázolás, amelyet ismerkedésükről és kapcsolatukról élete alkonyán, tehát jó negyven évvel a történetek után emlékirataiban adott. Ebből a túlságosan is emberközelből készült panorámából részleteket közöltek már, Bóka, különösen pedig Komlós egy-egy kényesebb részt is felhasználtak belőle; úgy érzem, a Rozamunda-versek ismertetése mégsem lenne teljes, talán nem is lenne teljesen megérthető, ha nem vetnénk előbb egy pillantást erre az emberi háttérre, annak tudatában, hogy ezzel Vajda életének legkritikusabb pontjához nyúlunk hozzá. Legyen szabad tehát nekem az irodalomtörténész illetékességi körét valamelyest túllépnem. Nem közömbös azt hangoztatnom, hogy közben nem a jelenkor, hanem a kissé távolabbi múlt erkölcsi fogalmaira és magatartásformáira támaszkodom.

Egy nyilvánvalóan csak erre az elsüllyedt korra érvényes lélektani elemzésben (Spranger: Az ifjúkor lélektana) azt olvasom, hogy a serdülőkorban még külön jelentkezik (ha jelentkezik) az, amit a szó szélesebb és szellemibb értelmében ifjúkori erőszaknak lehet nevezni, és az ifjúkori szexualitás. A disszociáció alkalmanként nagyon erős lehet: a szexuális szférához fűződő tartózkodás, szégyen, kíváncsiság és gerjedelem más szférába tartozik, mint az ifjúkorra jellemző ideális szerelmi rajongás. Van egy korai életszakasz, amikor az erősz még nem telítődik szexuális gerjedelemmel; a kettő összetalálkozása, egybeolvadása a felnőtt korban következik be, s komoly fejlődésbeli fogyatékoság, ha ez a disszociáció a későbbi évekre is megrögződik, ha a mindent megszépítő varázs és a testi megkívánás vagy inger rombolják vagy akadályozzák egymást.

Említettem már Vajda erős szexuális ingerlékenységét. Bizony ez elég hamar akcióba is lépett; legyen szabad itt csak diszkréten utalni arra a még majdnem gyermekkori epizódra, amelyet Bartos Rózának mesélt el (Emlékiratai 52.C. lap). A színésztrupp, ahova 18 éves korában kerül, aligha lehetett a tiszta erkölcs iskolája, noha e témáról ő maga soha nem nyilatkozott. 50 után az alföldi barangolás évei nyilvánvalóan hoztak valamelyes folytatást, amelyből olykor már megpróbál költszetet is kicsihozni. (Hadd utalok diszkréten megint Bókának egy megjegyzésére, könyve 64. lapján.) Jó későn, valamikor házasságuk elején, azt mondja Rózának, hogy még soha tisztességes nővel nem volt dolga. Disszociációra vall az is, amit Róza mond őrá: amilyen magasra emelte a nőket verseiben, ugyanolyan alacsony véleménye volt róluk a valóságban. Önjellemzés-íze van annak, amit a *Szeverina* c. elbeszélés férfi hősről mond: „Szenvedett, dühöngött a vágytól, de midőn tettere került volna a dolog, inkább ment volna ágyuk, mint nők elleni rohamra.” (1851-ből. Krk. IV. 61. lap.)

Már a különben teljesen egyoldalú Gina-szerelemnek is van egy áruló epizódja: amikor szándékosan rájuk zárják az ajtót, Gina teljesen nyugodt, tudja, hogy Vajda nem mer hozzányúlni. A Róza-szerelem pedig, talán még a házasság időszakában is, teljesen az említett disszociáció jegyében zajlik. Különös, rendellenes jelenségnek vagyunk tanúi: ötvenhárom éves korában, már némi múlttal a háta mögött,

regresszió gyanánt az a típusú szerelem lobban fel benne, amely hajdanában ha nem is a kamaszkor, hanem az „adoleszcencia” éveiben volt időserű, s amelyet a sors a kellő időben megtagadott tőle. Egy újra élt kora-ifjúkor, ez életszakasz minden lovagi hódolatával és átszellemítő rajongásával: Róza előtt földig hajol, csaknem letérdel (az ismeretség első napjaiban); amikor a lány virágcsokrot köt lakásajtájának kilincsére, így reagál rá levélben: „Itt van szép csokra – oltárom, kedves levele – imakönyvem. Sohasem hittem, hogy a legnagyobb szépség a legnagyobb jósággal egyesülhet, de kezdek a csodában hinni. Fogadja hódolatteljes kézcsókomat, mindenre kész rabszolgája.” Egészen „kamaszos” az (Krk. II. 265.), ahogy imádotját megszólitja, s életkorát tekintve már a komikum határán jár: „Felséges szépség! Imádot szentség! Csodaszép arám! Gyönyörűség bűbájos jóvendőbelim!” Fejlődéslélektani szempontból a szerelmi élménynek ez az a stádiuma, amikor a plátói vonzalom legalábbis nehezen talál kapcsolatot a nyers, valódi erotikummal. „Megkívánhatta” az imádot nőt – de egyelőre a valóságos testi közeledés gerjedelme nélkül.

Ezt a – legalábbis ötvenen felüli férfinél különös tényállást az eddigi szakirodalom is regisztrálta, persze inkább csak az empiria szintjén. Komlósnál olvasom (256. lap): „A vérmes és érzéki Vajda nem volt hajlandó házasságot elni feleségével . . . a túlzott áhítat, földietlen imádat tartotta vissza Róza ölelésétől. . .” Mindez lélektani nyelven is megfogalmazható: Vajdában föltámad a fölserdült ifjúra jellemző disszociáció erősz és szexus között; ő, aki a testi szerelmet korán, de alkalmasint különösebb lelki tartalom nélkül megismerte, tisztességes nőkkkel, pláne szerelme tárgyával szemben, pontos műszóval megjelölve, gátlást érzett; az imádot nő testileg tabu volt számára, amelyet varázs őriz, s amelyen áttörni kárhozat volna. A „kárhozat”-nak van szerelmi lírájában némi kulcsszó-jellege: „Ha elkárhoznám szűz öledben, Jobb lenne, én azt gondolom.” (*Életbölcselem*)

Bár szűm sovárgja untalan,
De mert istennek lát szemem,
Hogy mondja neked ajakam:
Jövel, égj, kárhozz el velem?”
(*Szemközt*)

Lehet, hogy nem mindig érezte át ilyen fellengzősen – de a maga nyilvánvalóan disszociált személyiséggel megtorpant, amikor bálványát földi nőként kellett volna magához kapcsolnia. A gátlás feloldásához a partner részéről nagy női tapintat kellett volna, ez pedig a tizenkilenc éves Rózában aligha lehetett volna meg; ha föltevészként elfogadjuk, hogy Róza valójában kéteshírű lány volt – akkor viszont a bűvöletnek kellett Vajdában egy csapásra megszűnnie. (A későbbi, többször Rohicsfürdőn szerzett szerelmi partnerek már nem jelentek meg ilyen szeráfi föntségben Vajda előtt.)

Ebből a szemszögből nézve érthetjük meg igazán Vajda egyéniségének tantaluzi alapvonását. Előbbi tanulmányomban frusztrációról beszéltem: valamely alapvető ösztöntől vagy igénytől a sors megtagadja a teljesülést. A mondott gátlásnál azonban másról és többről van szó: nem a külső körülmények a kedvezőtlenek, hanem a már kínálkozó beteljesülés előtt a lélek megtorpant, az impulzus megbénul; Tantalusz nem élvezhetné az almát, ha nem hajolna is el előle: az érte nyúló mozdulat áll meg. A gátlás persze lehetett időleges is, alkalomhoz, személyhez kötött, s a vágy aztán mégis megtalálhatta a feloldódást – talán még Rózával szemben is.

Az öregedő költő váratlanul és véletlenül ismerkedik meg 1880 júniusában Bartos Rózával, az igazi találkozás azonban egyáltalán nem váratlan és nem megmagyarázhatatlan. Az ideál, amelyre most rátalált, már előlegezve van költészetében, ott él tehát lappangva belső sóvárgásaiban. Talán még közelebb is áll hozzá, mint a Gina-féle megbűvölő, de hideg diánai szépség, a pompa és az előkelőség szívtelen rajongója, aki vonzásában is elzárkózik. Ez a merőben más ideál először a *Béla királyfi*-ban bukkan föl, Richsza királylány alakjában, akit a királyfi jellemző szituációban, nyári erdőben, vadvirágos gyepen, iharbokr alján, eper- és virágzagatás közben pillant meg először. Nem akarom a sorokat idézni, amelyekben a fakadó rózsabimbóhoz hasonlított fiatal lány piruló, szende szerelem-ébredését rajzolja; fölébred a szív, amely „még szendergett nyugodtan”. Ezt az idilli, mesei-mondai figurát viszi át földi környezetbe, a Váci utcai korszora a *Találkozások* első énekében: rajongó, fellengzős strófák adják meg „Eperke” bemutatását: vakítóan szép, de nem vérlázító; nem uralkodó nő, nem ragyogó aranypillangó.

Ő a virágok seregében
Nem tündöklő kamélia,
De több, mint a bokrok tövében
Illatozó kis ibolya. . .

De még beszédesebb a következő versszakok hasonlata:

Ő még csak egy kis szende bárány,
Mely már a fűre járni kezd . . .

Persze Vajda számára ebben a típusban is van bővülő-csalogató: a bájos, naiv, természetes szépség ez, félig még gyermeki, de már van némi diszkrét varázsa („kívánatos”); rajta van a testi-lelki érintetlenség finom hamva. De a maga módján üdvöt ígér ez is; szentesége, szemérmessége még vonzóbbá teszi. Vajda pláne, talán vágyalomképp, bemutatja Ernő allaghi kis kúriájának idilli környezetében, mint leendő háziasszonyt. Ha e két előképet megnézzük, kiderül, hogy a felnőtt, mélyebb érzelmi kapcsolat itt sem dörömböl; a közeg, amelyben a potenciális szerelem mozog, amennyiben több romantikus meseinél, megint csak a Vajda-féle diszkrétén átfűtött életmámor, amelyben benne van, még harmatosan és kifejezetlenül, a szerelmi beteljesedés ígérete. Mint valami archetipikus vágyalom, ott lappang ez a nőalak Vajdában, s aztán egyszer elébelép, mint Andorja élébe, a Váci utcai korzón.

Ha jól sejtem, ennek az Eperke-típusnak vonzóerejében benne van az is, hogy tőle Vajda a maga gátlásainak feloldódását reméli vagy ösztönösen sejt. Róza, ahogy Vajda az ismerkedés első időszakában érzi, viszonzott, természetes, magától sarjadó érzelmi kapcsolatot ígér, természetes, komplikációk és problémák nélküli szerelmi életet. A fiatalos hódolat mögött Vajda átéli azt, amit az élet eddig megtagadott tőle: a nagy, egyetlen, viszonzott szerelmet, a maga enyhén erotikus színezetű vonzalmának visszhangját. Nem is kell érte a kultúra vagy a társadalom felsőbb szintjeire emelkedni: mintha valami polgári, de a költőhöz méltó idill volna kibontakozóban. Persze, ahogy ezt Róza emlékirataiban elmeséli, az egésznek csakugyan van valami archaikusan mesei színezete, itt-ott még a szokvány-romantikus regényekre is emlékeztet. Ilyesmit produkált volna az élet Vajda számára? A lovag, aki szerelme minden lépésére vigyáz, aki harcol érte és meg is szökteti; az anya és a bátya, akik akadályokat támasztanak, s akiknek az eszén túljárnak. Jellemző, hogy ebből a perspektívából az akadályok tisztára külső természetűek; az egymásratalálás, a fellobbanás valósággal pillanat műve.

Nyilvánvalóan másfajta szerelem ez, mint amit Gina iránt érzett. A visszautasított, meg se hallott, semmibe vett hódoló helyett most a felszabadult ember áll előttünk, aki boldog, sikeres udvarló módjára megfiatalodva áraszthatja ki rajongását és hódolatát. Most érvényesült benne a szerelmi élménynek az egész egzisztenciát átjáró kisugárzása, most lesz körülötte szebb a világ. Amit ígér ez a szerelem a jövőre, az is szédít, de már csaknem elegendő az is, amit a jelenben ad; így sodródik, legalább eleinte, a viszonzott szerelem áramában.

Rózáat az ostrom érzelmileg nagyon hamar meghódította. Sejtethető, hogy ez volt első igazi nagy szerelme; még ha problematikus lett volna is az előlétele, ez a hirtelen, váratlan fellobbanás jelentette a kiutat belőle. A daliás férfi, aki úgy viselkedik, mint egy lovagga ütött kamasz, egyúttal elismert költő is; az, hogy ennek a nagy férfinak éppen rajta akadt meg a szeme, csak növelte a hódolat és a megilletődés intenzitását és tartósságát. Természetes, hogy férjhez akart hozzá menni; s ahogy élet-körülményeit közelebbről megismerte, errefelé ösztönözte az egyéniségében meglevő irgalmas nővéri hajlam is, amelyről emlékiratai bőségesen meggyőznek bennünket. Ha csak fele igaz is annak, amit elmond, ott élhetett benne a szenvedély, hogy gondoskodjon valakiről, ellássa, ápolja, s ha engedni, még dédelgesse is. Ilyen szempontból a korkülönbség és Vajda rideg legényélete csak ösztönző lehetett: lesz kire pazarolni a gondoskodását.

De miért vette el Vajda, miért akart egyáltalán megnősülni? Ha az emlékiratoknak nem hinnénk, a Vajda-levelek és a versek is azt bizonygatják, hogy sürgette a házasságot. Válpőri beadványában viszont azt állítja, hogy Róza „három havi örökös zokogással, térden fetregéssel és öngyilkossági szándékra való hivatkozással erőszakolta ki” a házasságot. Túlzás, de lehet benne valami igaz: Vajdában biztosan fölrémlett a sejtelve annak, ami aztán rövidesen be is bizonyosodott: házaseleltre, tartós

életközösségre nem született, az „otthon” számára nagyon problematikus valami volt. Az emlékiratokból kiolvasható, hogy az alkalmazkodás legkisebb mértékére sem volt képes; élte tovább a maga megszokott életét. A nő gondoskodását elfogadta, de nélküle is meg tudott lenni. Amit a házasságkötést követő néhány évben még érzett, az inkább hála volt ezért a gondoskodásért; ez irathatta vele az ismert sorokat (Krk. II.266), amikor Róza hazajött Bécsből anyja temetésére, és egyik barátjának figyelmébe ajánlotta: „Én őt most újra nagyon megszerettem és fájó szívvel válok el tőle. . . Róza mégis a legjobb nők egyike a világon. Kár, hogy én már öreg vagyok hozzá.” (1882. szeptember.) Mármost akár azért, mert a nagy gátlást nem tudta legyőzni, akár azért, mert légyőzte s Róza a házasságban leszállt a földre, hogy férjét és a Tompa utcai lakást rendbe tartsa – a nagy lángolás hamar kialudt Vajdában; egy-egy utólagos fellobbanásra, időnkénti újraéledésre a versekből következtethetünk. Aztán ez is elnémul; a Rozamunda-szerelemnek nincs olyan utóélete, mint a Gináéának. Azon meg nincs mit csodálkozni, hogy az otthon, a mindennap, az irgalmas nővér, a síró és szenvedő Niobe nem kap hangot ebben a költészetben.

Bármilyen problémák merültek is föl a házaseset folyamán, azzal mégis tisztában kell lennünk, hogy magánemberi viszonylatban, noha múltó volt is, ez a szerelem volt Vajda életének legmélyebb élménye. Azon a réven, hogy a leány az érzelmet viszonzta, Vajdából kiáradhatott mindaz az érzelmi energia, amely oly sokáig lappangásra volt ítéelve. A felfogó közeget nem szabad nagyon leértékelnünk. Lehet, hogy a zárdai nevelést csak Róza költötte önmagának öregkorában – annál jobb, ha nem. Mindenképpen volt valamelyes iskolázottsága, jól tudott németül, olvasott költőket, szerette az irodalmat, meghallgatta Vajdának hozzá írt verseit, a költő maga is adott olvasnivalót neki. Bizonyos értelmesség mellett az érzelmi rezonáló képességet sem lehet tőle megtagadnunk; tisztelte a nagy költőt és tanúja volt néhány nagy vers megszületésének. Ez persze nem jelent szellemi egyenrangúságot – sőt, mint majd a versekből kiderül, az érzelmi szint sem volt azonos, amelyen a szerelmüket átélték.

A nagy szerelem gyér, de nem jelentéktelen lírai visszhangja körül eleve bizonytalanság uralkodik: csak az udvarlás idején kelt versek köthetők biztosan Róza személyéhez; a többiek, későbbiek egyikével-másikkal kapcsolatban már kételyek merültek föl. Vegyük szemügyre a kritikai kiadás II. kötetére támaszkodva (268. sk.) a vers-sorozatot. Számoljunk azzal, hogy az ismerkedés 1880. június végén történt, a házasságkötés napja 1880. nov. 27., Róza 1882. március 5-én költözött Bécsbe; ez jelentette a tényleges különválást, noha utóbb még hol Bécsben, hol Pesten töltöttek néhány napot együtt.

Rozamunda I. 1880. szept. 19. (mindenütt a megjelenés dátuma)

Rozamunda II. utóbb *Arabella* cím alatt, szept. 30. keletk. szept. 19. és 25. közt.

Rozamunda III. (utóbb *Rozamunda II.*) 1880. okt. 6. (A „Rozamunda” névről, általában a címül használt női nevekről 1. Krk. II. 268–269, 291.)

(Az *Arabellában* éles szem fölismeri Vajda már említett gátlásának nyomait: átszellemített, rajongó imádás és testi birtoklás, illetve odaadás ütközését – de a nőalakba vetítve, az ő magatartásán tükrözve.)

Csillagok 1881. jan. 6. A vers értékelésében Bókának van igaza, aki csak az első három versszakot ismeri el vajdajánosinak. Ha úgy vesszük, éppen valódi versszakaiiban nem is szerelmi vallomásnak indul, hanem nagy filozófiai kitekintésnek, s valóban banális fordulat révén válik nem valami magas szintű udvarlásá.

Páros dalok I–II. 1882. febr. 26. Egy év, és a házasság válsága után, a végleges szétválás előtt néhány nappal – az első szerelmes vers. Nem csoda, ha Reichardt Piroska szerint nem Rózának íródott: „Ki kell nyomozni, hogy a feleségére vonatkozik-e?” Róza szerint, aki itt szavahihetőnek látszik, igen. Ebben az esetben furcsa, majdnem patológikus dokumentum (1. keletkezéséről Krk. II. 277.) – hacsak nem egy korábbi, visszatartott téma kiírása.

Ha széper látok 1882. jún. 4. Nagy Miklós szerint Róza 1882 és 85 közt Vajdát „két vagy három ízben elhagyta több hónapra” – a vers egy újabb együttléttel idején keletkezett. Reichardt Piroska megint kételkedik – de ki lehetne az a másik nő, aki ekkor Vajda életébe belépett, és annyira titokban tudott volna maradni? És ki az, aki ennyi, noha már lanyhulóban levő rajongást tudott volna ébreszteni a költőben?

Szemközt 1883. jún. 28. Mint életrajzi dokumentum, megfejthetetlen. Mivel megint a már említett disszociáció és gátlás, rajongás és a testi érintéstől való húzódozás nagy konfliktusa a téma, 1883

derekán már szólhat egy új, ismeretlen nőalakhoz is – hacsaknem megint visszatartott, soká érlelt verselményről van szó, az udvarlás vagy a házasság idejének legelső szakaszából.

Bertának 1883. dec. 15. A keletkezés idején Vajda együtt élt Rózával; az emlékiratok szerint őhozzá szólna. Némi kétely itt is fölmerülhet; a nő távol van, elérhetetlen. Azt kell föltételeznünk, hogy Vajda amúgy is könnyen fellángoló erotikus gerjedelmei időnként, éppen Rózával kapcsolatban, elementárisan fölélednek; a házasság alatti versek mind egy-egy ilyen roham emlékei volnának az ekkor már 55 év körüli férfiben. (L. *Éjjelek*, 1885!)

Azt, hogy a filológiai szempontok és aggályok féltetével ezeket a költeményeket egy összefüggő verscsoportnak tekintsük, megnehezíti, problematikussá teszi az, hogy az egyes darabokat, a legelsőket kivéve, igen nagy időköz választja el egymástól; másfelől az élmény színezete és az esztétikai jellegzetességek mégis inkább az egységbefoglalás mellett szólnak; legyen szabad tehát ezeket a „Rozamunda”-verseket közösen az elemzés mérlegére tennünk. Mindegy, hogy meddig, de Vajda és Róza egy önmagát fokozó áramkörben él. A boldogság élménye lenyúl Vajda egzisztenciájának mélyére. Nyilvánvaló, hogy az egzisztenciális mélységet más élményi körökben is elérhette: természet, életbőlcelet, a néhány nagy természeti költemény, a gondolati líra és a kései Gina-versek mellé – némi fenntartással – a néhány Rozamunda-vers is odasorakozik, ha nem okvetlenül hibátlan alkotásokban, de a költői erő megnyilvánulásában, színvonalában. Az könnyen érthető, hogy Vajda szerelmi élményének ismert komponensei: a szépség bűvölete, az áhítatos-hódoló imádat, a gyönyörsóvárgás itt is szóhoz jutnak. A viszonzottság révén ez a kölcsönös érzelmi áradás – jellemző módon – filozofikus távlatot kap: a kételyekkel gyöttrődő Vajda most úgy érzi, hogy minden megoldódott, a világ minden titka megfejtődött. Különösen jellemző a végtelen, itt-ott kozmikus távlatba való állítás, és idő és elmúlás árnyainak legyőzése – az egyetlen, megállt, de minden belső teljességet magába foglaló pillanatban (*Rozamunda I.*, *Szemközt*, gyöngébb kivitelben a *Páros dalok*). A pillanat, amely megáll, mert meghozott mindent, mert kiemelkedik a földi létből, misztikusok és költők régi gondolata; nyomatékosan ott van a Faust problematikájában; Vajda a *Nádas tavon* természetszemléletében éri el múlt, jelen és jövő összefutását a révület egy pillanatában. Még egy Goethe-utalás: „Ich sehe heut durchs Augenglas der Liebe” – mondja a szerelmes Goethe; a boldogság átéléséhez kozzátartozik az, hogy kisugárzik az egész környezetre, a hétköznapiakra és a természetre; mindent megszépít maga körül, s a kedves nélkül üres a világ. (*Ha szépet látok*. . .)

Jogosan várhatja el az ember, hogy a nagy élmény, a boldogság Vajdát művészileg is feldobja. Nem okvetlen ösztönöz ugyan a lassú, kiérlelt alkotás módra, de az ösztönös alkotóerőnek szárnyat kell kapnia. Különös tényállásnak lehetünk tanúi: a boldog Vajda műérzéke is kihagy a versépítés tekintetében; mintha a fölcsendülő ihlet egyszerre leohadna, a csoport legtöbb darabjában nem tud egészet alkotni, nem tudja a hangot kitartani. Az eddigi szakirodalom is utalt a remeknek induló versek disszonáns lecsuklásaira. A stílustalan törésekre, a hangnem zökkenőire könnyű példákat találni; ritka az az eset, hogy a negatívum pozitívumra forduljon, s a kontraszt, a diszharmonia művészi tényezőként hasson. Talán a *Szemközt* ez a ritka kivétel; nyilvánvaló a törés a *Rozamunda I*-ben, a *Csillagok*ban; az *Arabella* utolsó strofája is némi kínlás révén született meg; a *Páros dalok* befejezése egy-egy poén, ötlet, nem eleven kontraszt. Az ilyesfajta lesiklásokon, aminőkre a *Rozamunda I.* és a *Csillagok* a legjellemzőbb példa, egyébként sem volna szabad megütköznünk; láttuk már előbb, hogy Vajda művészi igénye egyetlen, az élmény koncentrációjára nem mindig futja az erejéből. Itt azonban még egy körülményre kell gyanakodnunk, amely ezeket az átváltásokat felidézi: a szerelmi áramkör, amely Vajdát és Rózát összekapcsolta, kölcsönös volt ugyan, de nem egyenletes mélységű. Vajdából, túl a lovagi hódoláson, egy tömény intenzitású, nagy távlatokat magába záró, áhítattal és megrendüléssel átitatott sóvár vonzalom árad ki; Róza ezt teljes szerelemmel viszonozza, de a maga módján: a naiv kispolgárlány magatartásban sablonosabb, érzésben nem annyira a szó köznapi értelmében vett felszínesebb, mint inkább kevésbé bensőséges, ritkább légkörű, természetes és üde rajongásával. Udvarlás közben nyilvánvalóan Vajdának is sűrűn le kellett szállnia erre a – legyen szabad így mondanom – varrólány-szintre, vagy legalábbis tudomásul kellett vennie, idomulnia kellett hozzá, hogy az érzelmi kapcsolat folytonosságát biztosítsa. Az említett hangváltó szerelmi versekben az ihlet a mély, tartalmasan zengő Vajda-hangot intonálja és igyekszik egyideig ki is tartani, – aztán, így tudom megérteni – a vers átvált a Róza-szintre, ami a közvetlen odafordulásban, a képek konvencionálisában, a hangmódúszerűségében mutatkozik meg.

... Ti csillagok a magas égbe'
Elbújhattok mind, bújjatok!
Isten jósága, bölcsessége
Az én galambom szép szemébe'
– Higyjétek el, – ott legnagyobb!

Ez a Róza fogékonyságáig való leszállás, a hozzá való közeledés, ha kisebb és stílusosabb mértékben is, egészében befolyásolja az olyan verseket, mint a *Páros dalok*, *Ha szépet látok*. . . Az *Arabella*-vers rangját, viszonylagos művészi épségét, perspektíva-gazdagságát talán éppen annak köszöni, hogy Vajda magából és csaknem magának írta, elfeledkezve Róza érzelmi szintjéről és rezonáló képességéről.

A verscsoportra rátérve, ha tehát csúcspontról beszélünk, ne a versegészet vegyük figyelembe, hanem a sikerült részletekben a szimbolika, a nyelvi erő és a zöngelem hatékonyságát; a költő nemcsak az, amit produkált, hanem az is, amire képes. Vajda költői képességei pedig itt aktivizálódnak a Rozamunda-versekben.

Legyen szabad mindjárt a hanghatásokkal kezdenem; ezek azok, amik az olvasót vagy a hallgatót a legközvetlenebbül megragadják. Tisza Domokoshoz írt leveleiben, a poétajelölt próbálkozásait bírálva, beszél Arany a „zöngelem”-ről; ma talán intonációnak, hangütésnek nevezhetnénk (nemcsak az első ütemekre értve), beleértendő a vers mint zengő hangtest a maga egészében. Vajda egyébként nem nagy mestere a zöngelemnek, versei olykor döcögnek-zörögnek, darabosak. De a Rozamunda-versekben megvalósul a csoda: az élmény közvetlenül át tud olvadni a hangtestbe és valami meghittségből és ünnepélyességből összevegyülő zengést, lírai zsongást ad neki. „Szemedből mindent megtanultam” – s így árad tovább a jambusok lassú, széles, nyugodt hömpölygésével. Mint a művészetben minden, ez is nyilvánvalóan olyan varázs, amely megfejthetetlen, csak a tüneteit tudjuk regisztrálni-érezkeltetni.

A mélyes mély tengereknek
Örvénye úgy el nem ragad. . .

Az alábbiakban megpróbálok néhányat e tünetek közül, a teljesség igénye nélkül, kiragadni. A kérdések versek egy kivételével (*Bertához*) jambusi lejtéssel vannak írva. Kritika nem egy döcögő sort érhet itt is, de a költőnek többnyire sikerül lendületbe jönnie, s ilyenkor tiszták, csengők a jambusai:

Előttem nincs többé titok. . .
Külön, mérhetlen millió. . .
A méret itten nem határoz. . .
Mert lelkem oly tükör, amelyben. . . stb.

S a költőnek, ha ösztönösen is, optimális esetben sikerül a jambusi lejtést nemcsak megadni, hanem a teljes jambusi sorba még néhány lendítő-erősítő szólam-nyomatékot is belevinni. Nem kimondott kettős ritmus ez még, de teltebb, lüktetőbb, mint amit a puszta időmérték adhat:

Engem megöl, téged vakít. . .
Hát lelkem fényes tisztasága. . .
Öröklét, elmúlás, istenség
Rejtélyeit mind ismerem.

Még ha zökken is a jambus, a szólamnyomatékot megelőző szünetek maguk már ritmikai tényezőzt jelentenek, s ugyanezen hanghatást nyomatékosítják a nem túl sűrűn föllépő, nem toladó alliterációk:

Megőrzi létét egy mosolygás. . .
Maga a mindenség ragyog. . .
Mert lelkem oly tükör, amelyben
Legszébbnek látod magadat. . . stb.

Az egy esetben, ahol eltér ettől a jambikus intonációtól, már sekélyesebb, alacsonyabbszintű, könnyűzenei jellegű a zöngelem és rosszabb a ritmus is (*Bertának*). Egyébként is e vers nyugtalan, kiabáló képei inkább a Gina-versekre emlékeztetnek; a tónus valahogy nem méltó megszólaltatója a képkins révén is banalitásba süllyedő szerelmi csevegésnek.

A külső zöngemből befelé haladva, éppen talán a szólamnyomatékból kiindulva érzékelhetünk még egy nagymértékben alkalmazott belső ritmusalkotó tényezőt: a szólamok és a mondatok között valami feszülő-vibráló játékot teremt a költő, ellentétezésből, a közlésformák, kijelentés, kérdés, igenlés és tagadás váltogatásával. Valami pregnáns dikció alakul ki a jobb strófákban:

Az elmúlás, halál? – Csalódás.
Ki szeretett, szeretve volt,
Megőrzi létét egy mosolygás,
Mint csillagot az égi bolt. . .

Hát csak bútor, bár kedves, drága,
Tükröd maradjak én neked,
Kit soha, bármi hön sovárgja,
Félvén, nem ér lehelleted?

A mondatoknak ez a fokozódó belső ritmusa különösen tömörített formában jelentkezik az *Arabella* 1-2. versszakában. Ugy érzi az ember: ilyenkor Vajda át tudja magát engedni a belülről áradó ritmusnak; ha kibújik e sugalom elől és valami ki nem értelt gondolatot erőltet, kiesik a ritmusból is; mint pl. a *Szemközt* utolsó két versszakában, ahol egy már korábban, a G.E.-ben felbukkant motívum beszüremkedése kitéríti a verset a különben jó hangütésből. A több tényezőtől összetevődő, lassú, vibráló, de mégis tempós ritmus éled fel e verscsokor legszebb strófáiban, jeléül annak, mire lett volna képes Vajda, ha mindig a saját szintjén marad.

Vajda szimbolikájával, képnyelvével az eddigi kutatás, különösen a Komlósié, behatóan foglalkozott, mindenki felfigyelt nagyarányú, olykor kozmikus természeti képeire, a hegy–csillag–tenger-szimbolikára, a fény, a tündöklés, az arany, a nap érzékeltető szerepére. A Rozamunda-versek mintegy sűrítve mutatják ezeket a jellegzetességeket; de itt több is történik egyes részlet-vonások felvillantásánál. A képies, érzéki megjelenítésnek van itt egy különös átvetítő jellege: a szerelmi kapcsolatot a költő egészében nagy, fenséges színpadra állítja, nagyméretűvé és jelentőssé teszi azáltal is, hogy fennkölt díszleteket ad mögéje. A költő és Rozamunda alakja megnő azon a réven, hogy távlatot kap ezeknek a nagyméretű háttér-elemeknek az árnyékában. Ennek a háttérnek a kontextusát, globális és fennkölt jellegét a *Rozamunda II*-ben a bibliikus-vallásos szituáció biztosítja; a *Rozamunda I*-ben a gondolati, filozofikus távlát. Teljes a nagyarányú, kozmikus átvetítés az elgondolásban és kivitelben legbravúrosabb próbálkozásban, – ez az *Arabella*. Szegényebb és konvencionálisabb a díszletezés a *Ha szépet látok*-ban; az alapélmény: a szerelem mindenre kisugárzó és mindent megszépítő bűvölete: igaz, hiteles, de a kivitel, a konkretizálás naiv és majdnem népdal-szintű szimbolikára épül.

A szókins különösebb jegyét is ez a nagyarányú díszletezés határozza meg. A vallomásteveőnek a költői nyelv magasabb szintjén kell megszólalnia; az alacsonyabb, pláne a köznyelvi szint amúgy is elég ritkán színezi ezt a lírát. A boldogság vagy a boldogság küszöbén álló sóvárgás nyelve általában fékezettebb, egyszerűbb, kevésbé ríktó, kiabáló, mint a fájdalomé vagy a lázadozásé. Itt most nyilvánvalóan előnyomulnak a vallásos-mitologikus szó- és szólamkins elemek: hit, kárhozat, mennyország, öröklét (*Rozamunda II*), istenkép, angyalfönség, ima (*Arabella*), üdvözülés és kárhozat (*Szemközt*); a *Bertának* meg éppen egy profanizált templomi jelenetre van építve. A szerelmi élmény gondolati-filozofikus kitágulása tükröződik a bölcselkedő nyelvi elemekben, a szókins elmélyültebb színésében: öröklét, „örök időknek minden üdve”, elmúlás, halál, mindenség (*Rozamunda I*). Persze a szókinsben is tükröződik ennek a hamar fellángoló szerelemnek a komplex érzelmi jellege: az enyelgőbb, lazítottabb hullámok szókinsben és mondatformákban is a köznapiságból szednek fel valamit; idéznem kellene a *Páros dalokat*, ahol a „köil” nyelvjárási alakon túl ilyen laza körülmenyeskedés is előfordul:

. . . Azazhogy voltakép, hogy ne hazudjam,
Van benned is, megengedem,
Mit rejtegetsz, . . . de hát nekem
– Csodálatos! – ép ez tetszik legjobban. . .

(A *Csillagok* c. vers stílszerűtlenül lebukó utolsó versszakai inkább már negatív példákkal szolgálnak: „az én szerelmes kis galambom”,

Ti csillagok a magas égbe’
Elbújhatok mind, bujjatok. . .)

A nyelvi fantázia hol diszkrétebben, hol nyíltabban működni kezd a Vajdára jellemző különös, expresszív jelzőkben és szóösszetételekben: „e ragyogó napok fényteste”, „vergődő rabképzelet”, „egy pár szép szemfénynek üdvözítő kegyelme”, „egy szédületes gondolat”.

Az expresszivitás és a nyelvi koncentráció remeke az *Arabella* c. vers, amelynek már a különös, transzparenszituáció-beállítást megadja a kezdő energiáját. A csoport más verseinek hullámverése váltakozóan lassúbb, ahol a csöndes, zavartalan hódolat árad belőlük (*Páros dalok, Ha szépet látok. . .*); az imádat vagy a sóvárgás hőfokának emelkedésével mozgalmasabb, fodrozódóbb lesz (*Rozamunda I–II., Szemközti*). Leolvasható ez az aktív igei elemek viszonylagos háttérbe szorulásából, a nominális elemek túlsúlyából. Időzzünk most, mintegy lezárásként, még egy kissé az *Arabella*-versnél. Bonyolult önkifejezés, sokrétű, polifon versben, amelynek szépségét éppen a kifejezési szintek összehangolt transzparenciája teremti meg. Az alap-szólam nyilvánvalóan a szépség bűvöletétől támasztott szerelem, az odaadó meghódolás, amelynek természetes alkateleme a követelés, az odaadás viszonzásának, az egyesülésnek igénye. A költő önmagát és az imádot nőt egyszerre emeli meg, az érzelmi játékot magas ontológiai szinten játszatja le. A nyelvi erő tisztán adja vissza ezt a magas szintet, főneveivel, jelzőivel, hasonlataival:

Mert lelkem oly tükör, amelyben
Legszébbnek látod magadat;
Gyönyörködöl az istenképben
Minőnek szerelmem mutat;
Mert szép vagy ott, mint a dicsőség,
Hódító, mint a diadal;
Tekintettedben angyalfőnség,
Mitől imává lesz a dal:
Ezért lejársz hozzám az égből,
Hogy ez arany vissz-sugarak
Rád özönölve a lelkemből
Fűrösszék hiúságotat. . .

Az érzelmi paradoxont: a kölcsönös vonzódásban a realizálódás, a valódi találkozás gátoltságát, a viszonyulás irreális jellegét szokatlan stílszerűséggel fejezi ki a kettős perspektívájú situáció: a szépséget felfogó és visszaverő tükör képzele. Ennek körén belül maradván a tükrözés és a fény jelképei és motívumai uralkodnak a versben, különösen a 2. és 3. versszakban: a visszaverődő sugarak özönlenek, a fényesség éget és vakít, a lehelet nem fér a tükörhöz, a lélek fényéhez és tisztaságához. E motívumkörön belül aztán a gátoltság, a teljesületlenség is megtalálja a maga összetett kifejeződését a nyelvben éreztetnie, lehetővé kell tennie a pozitív viszonzás melegét – de rögtön meg is kell vonnia magától: „soha” uralkodik itt a kifejezésben, a vonzódásban is; csodálat, kívánság és csalódás, megtagadottság húrjai egyszerre szólalnak meg. Az érzelmi kontrasztot a paradox nyelvi eszközök érzékeltetik: a tükör drága, de mégiscsak bűtor, a fény, a tisztaság a kárhozat forrása, az istennő az alacsonyságba száll le. A képekben és a mondatformákban leplezett indulatszerű hevet híven tolmácsolja a nyelvi formák erős koncentrációján túl az ugyancsak feszített szerkezet is. Tizenkét sornyi kettős irányú, nagy lélegzetű emfaticus magasztalás vezeti be a kérdések sorozatát; átfogó erejű mondatok szárnyán háromszor lendül neki a költő: „hát” – hogy most meg kérdések sorozatával szemrehányást tegyen a tartózkodó

istennőnek. Az utolsó szakaszt (amelyhez már az előzőnek zárószorai is átvezetnek) fogadjuk el úgy, mint a Vajdára egyéb alkalmakkor is jellemző hangnem- és magatartás-átváltásnak művésziileg még viszonylag igazolható változatát. A tükrözött szembenállása itt már a Nap–Föld–Hold hármas konstellációjává alakul át, s ezzel fölérősíti a lemondás gesztusát. A paradoxon így átfogóbb horizontot kap, s a Nap képzetével visszakapcsolódik az indító motívumkörhöz. A nyelvi eszközökben a szépítő, kitérítő tendenciára a pejoratív-negatív igék és jelzők sora következik, valami groteszk családott disszonzanciába oldva föl a vers nagy ívű érzelemfolyamatát.

Kései fellobbanások

Róza nem volt az utolsó szerelme Vajdának, pláne nem az utolsó szerelmi partnere. Gina emléke még él, Rózával – még elváltan is – találkozhatnak, de az öregedő, daliás Vajda nem zárkózik el a kalandok és a futó kapcsolatok elől. Főként Rohics, a nyaralás semmittevése és tarka embertársasága közepett bukkan fel egy-egy nóialak, hogy aztán hamarosan letűnjön. (L. a Krk. II. kötetének jegyzeteiben.) Versek fakadnak az új viszonyokból, de új típusú élmények alig; akár az élethelyzet analógiájára, akár csak költői rutinból, régi, ismert magatartásformák és motívumkörök élednek újra; olykor-olykor eléri a nagy líra szintjét, s egy alkalommal tud meghökkenően újszerű is lenni. Csaknem mindig a Tantalusz-élmény újul meg valaminő változatában; az erotikus gerjedelem parázslása és gátoltsága, sóvárgás és megtorpanás. Íme a készlet:

Emlékek I–III. Az I. rész az elbűvöltség és gátoltság motívumának könnyedebb, dalszerű, de kissé köznapias változata; a II. nagy erotikus fölgerjedésnek indul, de nyers, póre, alantas ötlettel zárul; ugyancsak lefelé, a szokimondó közönségesség szintjére transzponál a humorizáló életképszerű III. rész.

Panaszok I–III. Ez már a második, heterogén darabokból összerakott verscsoport; jele ez annak, hogy ha az igazi nagy ihlet fellobban is a költőben, a koncentráció, a sűrítés és a művészi önfejelem kevés; a költői realizáció töredékes. Halljunk egy-két mondatot az egykori ismertetésből: „Mind a három költemény alap-értelme az elfojtott szenvedély romboló hatalma, melynek önmagában kell elégnie, mert soha nem vallható be. A költő ez érzelmet a három versben háromféleképp fejezi ki: a másodikban még humort is vegyít a fájdalomba.” (Krk. II. 302.) Művésziileg igaz hang csak a III. részben szólal meg: a kéjsóvár éjszaka földi csöndje fölött jelenik meg a költő Tantalusz-voltának, kiátkozottságának kozmikus szimbóluma, a szétrobbanó meteor. A tónus bölcseledőn-merengően visszafogott.

A *legszebbnek* az igazi ihletből fakadó nagy Vajda-versek sorába tartozik; a művészi igény, az egyenletes kidolgozás, a formai összetettség gondos alkotói munkára vall. A motívumok sok szállal kapcsolódnak az előző szerelmi versekhez, sőt a bölcseledő költészet szomszédsága is tagadhatatlan. Az intonáció: a nyári égbolt szemlélete, a világmindenség mint titok, a szorongás a végtelen űrben: A *csillagok* három első versszakának elmélyültebb újraélése. Az, hogy a világmindenség titkai megoldódnak egy szerelmes szembenézésben, a *Rozamunda I.* indításának újrafelvétele: „Szemedből mindent megtanultam.” Hogy az imádott szépség méltatlanokra pazarolja kegyeit, éppen a bolygók világába transzponálva, az *Arabella*-vers lemondóan-szemrehányóan színezett motívuma. A naprendszer kihülte bölcseledő költeményeiben foglalkoztatja. A záró akkord: a távol csillagon sokáig megőrzött sugár, végül is egy újszerű, bár az előzményekből kifejlő eredeti mozzanattal oldja fel a meditációk sorozatát. A tantaluszi vágy, az önértéktudat a szeretett nővel szemben, a rezignált szemrehányás sem új hang Vajda lírájában, noha itt hangfogóval jelentkezik; ugyanúgy a szépség bővölete, a szerelmes Vajda sajátos egyéni jegye. Ginára, Rozamundára a képek akaratlanul utalnak vissza: a vers friss szerelmi élményből támadt, s talán az is kivehető, hogy az új partner magasan az előzők fölé emelkedik.

Legyen szabad a vers sikerének titkát is ebben a tényben keresnem. Rohicsba kúrára a Monarchia idején nem járt akárki; a véletlen Vajdát egy művelt szépasszonnyal hozta össze, aki érdeklődött iránta, valamelyest vonzódott is hozzá, mindenesetre méltányolni tudta a költői nagyságot is. Az ismeretség talán nem hozott viszonzott szerelmet, de hozott közös együttléteket, megértést a költő lelki problémái iránt; a vers is az együttlétele szituációjából indul, s a magány oldódását érezteti. Így, ebben a közegben, a nővel együtt meditatálhat Vajda; kérdezhet, tűnődhet, mintegy dialógusban; méltóbb módon élhet újra,

eleveníthet fel előző költői motívumokat. Kihalljuk-e a versből a halk, de mégis majdnem heroikus tragikumot? A dialógusból a költő megint a magányba, a méltatlan mellőzöcsbe esik vissza; az „árva csillag”, akire későn, reménytelenül jutott el a szépség sugára, valami fájo büszkeséggel őrizt ezt a csillagsugarat.

Az élmény kivételes jellegéhez mérten a vers művészi eszközeiben van valami igényes ökonómia; ha nem Vajdáról volna szó, azt mondanám: tudatos számítás. Igényes már maga a versforma is: a 9-9-8-9-9-8 szótagú jambusi sorokból kombinált, aabccb rímelhelyezésű strófa, amely lazaságnak nem enged teret; az egyetlen Vajda-vers ebben a formában. A költő lassan, nominális mondattal indít: „Szép nyári éj” – tudatosítja az együttlétet: „A parkban ültünk”, – kivel mással, mint a „legszébb”-bel, akinek a verset címezi. Telített, hangulatos esti kép adja meg a situációt; ez az az emelkedett, szinte ünnepi, de éppen ezért lehiggasztó, megilletődést is keltő külső közeg, amely a beszélgető párt magába fogadja és a közös élmények irányát megadja. Három versszak (2., 3., 4.) a csillagos ég alatt a némaságból kibontakozó fürkésző filozofikus töprengésé; a nyelv művészete itt arra irányul, hogy megéreztesse a problémák emocionális súlyát, s az elvontságokat kézzelfogható közelségbe hozza. „Az égi tündöklő betűkben” merül el a pár; „szédítő mélyein az űrnek” tévelyeg a parányi ember-értelem; a titkokról a „szám tudomány” csak dadog,

Mint gyermek, ki az éjszakába
Csodás, kísértő rémet látva
Ajkára fagynak a szavak. . .

s az éjszaka egyszerre ijesztően sötétté válik.

A következő versszakokban megint észre kell vennünk a szerkezeti átcsapást; a kozmikus szorongás helyébe a költő személyes panaszja lép. De megtalálja a kép-beszédet ahhoz, hogy ezt is a kozmoszba vetítse ki; most már, noha kissé józan hangú intermezzo után, csillagképeként áll szemben a nemszeretett költő és a nagyvilági szépség. A nyelvi alakítás, mint az *Arabellában*, kitüntető és pejoratív jelzők és képek kontrasztjában éli ki magát; kinyitja Vajda fájdalmanak és önérzetének zsilipjeit. Rendkívül finom a nyelvi kontraszt az utolsó versszakban: a kozmikus magányra felelnek a kozmikus nagyság, az egyetlenség képzetei. S csak a gyönyörösóvárgását most erősen visszafogó Vajda alkothatta meg ezt a különös, kettősen áttételes, anyagtaian és mégis sóváran konkrét metaforikus képet:

Ha majd akik bűbájdaink
űdvözítő fényéből ittak. . .

Ilyen koncentrátságu kép évtizedekig nem születik meg a magyar lírában; odaállítható a Mont Blanc-vers híres sora mellé (Múlt ifjúság tündértávan. . .).

A fürdői udvarlás még néhány versben folytatódik: *Fürdői emlékek I–II., Szerelem hatalma, N.N. emlékkönyvébe*: a Tantalusz-élménynek, a bírhatatlanságnak, a kései szerelemvágynak hol könnyedebb, majdnem humorizáló, hol szertelenül kirobbanó, már majdnem groteszk megvállasai, küszködései a maga gátlásaival és a partner érzéketlenségével.

Külön színfolt Vajda szerelmi lírájában a néhány hónap múlva, már Pesten keletkezett *Idyll*. Tantalusz a szerelmi élmény alsóbb szintjére száll le, szembe kinyílik a hétköznapi környezet felé, hangja is oldott, szemléltető; a bölcselkedés álarcában humorizál; aztán átsejlik valami a régi hévből, de a beteljesedés hangulata ezt is komikus játékban oldja föl. Minden transzformálódik, hétköznapiasodik itt a nagy, romantikus Vajda-élményekből: a távlatokból pesti szoba, a természetből a cicák pajzán játéka, az izzó sóvárgásból enyelgő, kéjes incselkedés: a vers csodája az, hogy ez a transzformáció egyáltalán, hozzá ilyen könnyed költőiséggel létrejöhessen.

Megint egy év telik el, s 1888-ban jön az újabb rohicsi kaland; költői emléke a *Pásztor-órák* című vers (megjelent 1888. júl. 22). Beteljesült szerelemről vall, de a képzetkör, a kifejezéskincs ismerős, jórészt konvencionális; az *Alfréd regénye*, *Ha szépet látok*, *Rozamunda I.*, *Páros dalok I.* és egyéb előzményekből ismert elemekkel dolgozik a költő; fokozni akar, paradoxonáival, expresszív szókinccsel, az utolsó versszak merész allúziójával még egyszer a nagy lángot akarja érzékeltetni. Versben ez az utolsó fellobbanása; szerelmi lírája lezárul; ékkor 61 éves.

Ha most erre a szerelmi lírára egy összegező pillantást akarunk vetni, tekintettel lehetünk az egészre is, beleértve a költői rutinból, nem teljes lélekkel írt alkotásokat. Kérdés: mennyire lesznek ezek beszédek a kutató számára. Állítsuk inkább egymás mellé, időrendben, a csúcspontokat; így aztán egy sorba kerül: *G. E. IV. (Ver az isten engem), XXIII. (Én nem tudom, mi lep meg néha. . .), XXV. (Szeretlek, mert oly szép szemed van. . .), XXVII. (Indulnak már a barna felhők. . .), XXXII. (Találkozunk majd még mi jókor. . .), *Annak sírján, kit ő szeretett, A kárhozat helyén, Húsz év múlva, Arabella, Szemközti, Utolsó dal Ginához, Éjjelek, Kísértetek, A legszebbnek, Idyll, Mákszemek III., Harminc év után.* Különös élményben van részünk: mintha nem is ugyanaz a költő írta volna őket. Van-e valami élményi és művészi kapocs, amely ezt a tarkaságot egységbe fogja?*

Láttuk, hogy a szerelmi élmény birodalma Vajda egyéniségében eléggé körülhatárolt. Az életközösség, a közvetlen érzelmi kapcsolatok, a lelki egymásratalálás nem játszanak szerepet benne; ami kitölti, az a szépségnek szinte hipnotikus erejű bűvölete; a szerelmi kapcsolatot ő a legmagasabb szinten, az érzékileg telített mámorban és elragadtatásban tudja elképzelni és átélni, mint a maga gyönyörösvárgásának beteljesedését. Eléggé beszédes az, hogy a bécsi házban „tüzet lehellő sóhajok”-at hall, amikor képzeletében az éjszakában „kéjtől rezzen a bokor”, amikor maga elé vetíti víziójában a „gyönyörökben haldokló” Ginát, az *Éjjelek*-ben „vonagló kéjgyötört ajkról kelő jajok”-at vél hallani. Nem tisztára földi élmény ez persze; legszebb pillanataiban valami földöntúli üdvvé emelkedik. A – ritkán elért – boldog szerelmi élmény körül kitágul a világ, megszépül minden, széles kozmikus-filozofikus horizontok tárulnak föl. Noha mindig e határhelyzet-jellegű felmagasztosultságra vágyik, élményei számára ez csak olyan ideális végpontféle; átéli az odavezető út változatos, inkább fájdalmas fázisait és gátoltságait is: a viszonzatlanságot és a megnemértettséget, a féltékenységet, az ígéret és a megtagadás gyötrelmeit. Lázadozott a frusztráció ellen, de eljutott a fájdalmak és gyönyörök bánatos hangulattá, féleber emlékezéssé, csendes, bűvös emlékké váló tisztulásáig is. Aligha van még egy élménykör, amelyben teljesebben tükröződne ez a háborgó költő-egénység; emberi sokoldalúsága itt tud legbővebben megnyilatkozni.

De a költő, a művész számára is a gazdagság forrása ez az élményvilág. Az olvasót és a kutatót itt éri a legtöbb meglepetés: itt lepleződik le Vajda költői alkatának egy eddig figyelembe nem vett, egyáltalán nem közömbös vonása: az ösztönös, kísérletező, új változatokat kereső költői merészség. Az a költőnk, akiben szinte semmi sincs a poeta doctusból, aki elvi-esztétikai kérdések iránt csak alkalomszerűen érdeklődik, s meglepészik annyi esztétikával, amennyi saját zseni-voltának igazolására szükséges: minden tudatosságon innen, ösztönösen kísérletezik szerelmi lírájában hagyományos és újszerű lírai változatokkal és hangnemekkel. A Gina-ciklusban a dalműfajnak Petőfi utáni személyesebb, áthévítettebb formája szólal meg. A kései emlék preszimbolikus látomásokat vetít elébe. A szépség és a gyönyör himnikus elragadtatása a Komjáthy-féle eksztatikus szerelmi líra előképe, s előremutat a szerelmi élménynek filozófiai távlatokba való helyezése is. A hangulatlírának már Tompánál is megvannak az előzményei; ahogy a szerelmi bánat vagy gyönyörösvárgás lehalkul, a tájhangulatba olvad bele, ez már új fázist jelent a Petőfi–Arany-hagyományú, szituációs érzelme-kifejezéshez képest. A *Gina emléke XXXII.*, a *Kísértetek* és a *Harminc év után* féleber, laza disszociációkra épülő globális hangulatképei már modernebb, lazább, oldottabb lírai közlést előlegeznek. S talán nem tévedek nagyot, ha az *Idyll*-ről a nemsokára föllépő Heltai és Ignóus könnyed-cinikus szerelmi évődései jutnak eszembe.

Mindez azonban, sajnos, csak ösztönös kezdemény; Vajda nem dolgozik programmal, nem lát bele elvi tudatossággal az irodalmi fejlődés adott stádiumába. A végignemjárt utak elszomorító látványa Vajda költészete – a szerelmi lírában is. Mégis lezárhatjuk ezt a fejtegetést Vajda költő-voltának nagy paradoxonával: ez a zord, magába zárt, egocentrikus egyéniség a költészetben ösztönösen nyitott volt. Költészete nem zárt esztétikai univerzum a maga korában: utak nyíltak belőle a jövő felé.

Vajda János különös emberi egyénisége, életfolyásának ismert vagy homályban rejlő mozzanatai, s nem utolsó sorban költői alkotásai kezdettől fogva csábító tárgyai voltak a napi kritikának és az irodalomtörténetírásnak. Különösen megnövekedett az érdeklődés a felszabadulás után; Komlós Aladár monográfiáját követően megindult összes műveinek kritikai kiadása is. Ebben a helyzetben a mai kutatónak, ha új szempontokat és új koncepciót hoz is, lehetetlen mellőznie a már kész filológiai és esztétikai-irodalomértékelési eredményeket. Ez alól az én tanulmányom sem kivétel; hogy csak a legfőbbeket említsem, igen sokat olvastottam be Schöpflin, Komlós, Barla Gyula és Boros Dezső eredményeiből; erre a szövegben a kellő helyen hivatkozom is. E tanulmányom voltaképpen – előző érdeklődésem folytatása gyanánt – a kritikai kiadással való foglalatosságból és egyetemi előadásaimból nőtt ki; közben igyekeztem még egyszer számot vetni Vajda emberi és költői alkotásával. Így készült el előzőleg „Vajda János költői arcképe” című portrém, amely a *Studia Litteraria Vajda-emlékkötetében* (1977) jelenik meg. A szerelmi líra elemzése közben – mint az olvasó láthatta – többször hivatkozom ennek eredményeire. Ezek az újabb alkotásaim a „Költők és írók”-kötetben megjelent két tanulmányomnak (Vajda János pályakezdése, Gina költője) nem annyira folytatásai, mint újragondolásai. Vajda szerelmi ciklusait a szokásos rövidítésekkel idézem: Sir. = Sirámok, Sz.Á. = Szerelem átka, G.E. = Gina emléke.

Még egy különös, nem közömbös körülményről kell számot adnom. Az egykori Pesti Napló napilap nyolcvanéves jubileumára „Halhatatlan szerelem” címen pompás albumot adott ajándékba előfizetőinek. A kötet műmellékleteiről nem is szólok, de az olvasó együtt találja itt tematikus rendben a magyar és a világgöltészet legszebb szerelmes verseit, Sapphotól illetve Balassa Bálinttól Tóth Árpádig (a kötet 1930-ban készült), s felvonultatja a magyar műfordító-gárda minden kiválóságát. A véletlen akkor adta kezembe ezt a szép antológiát, amikor éppen Vajda szerelmi lírájával foglalkoztam. Nem tagadom, hogy az akaratlan összehasonlítás nyomot hagyott értékelésem: Vajdát, akit önmaga is, hívei is mindig túlértékeltek, a csúcspontokhoz viszonyítva bizony szigorúbb mértékkel kellett megítélnem. Mentségemül szolgáljon, hogy a Vajda-szakeradalomban ennek a szigorúságnak is van erős hagyománya. Aki az én mércémet mégis túlszigorúnak találná, annak egyet tanácsolhatok: olvassa Vajda szerelmes verseit az említett Pesti Napló-antológiával párhuzamosan.

Források és adatok Bogáti Fazekas Messiás-képzetéhez

A XVI. század utolsó évtizedeiben Erdélyben működő radikális antitrinitárius teoretikusok között egyéni nézetekkel jelentkező teológus-költő Bogáti, az Ó- és Újszövetség viszonyának értelmezésében és az egyes bibliai könyvek mondanivalójának történeti elhatárolásában végzett úttörő munkát. A Dávid Ferenck eszméi mellett hűségesen kitartó lelkes a mártír püspök halála után kezdte meg önálló teológiai koncepciójának kialakítását. Az 1580-as években, az Ószövetség egyes könyveire írt verses parafrázisaiban a bibliai zsidóságra vonatkoztatta az azokban leírt eseményeket és kijelentéseket. Általános tartalmukon túl nem látott kapcsolatot az Ó- és Újszövetség könyvei között. Szakítva így a hagyományos keresztény felfogásnak azzal a tételével, hogy egyes ószövetségi kijelentések és események közvetlenül alkalmazhatók Jézus és tanításainak preconcepcionális magyarázatához. Az Újszövetség könyveivel foglalkozó munkáiban az evangélisták és az apostolok írásait az isten és ember közötti „Új Frigy”-ről szóló beszámolóként értékelte. A mózesi Törvény hatályát felváltó új szövetség centruma és oka a Jézus-Messiás. Az 1582–1583-ban Pécsen első változatában, majd 1589-ben Homoródszentpálon végső formájában elkészített Apokalypsis-kommentárjában erről így nyilatkozik: „Azért mondják az mi Apostolink, hogy az Új Frigy az Jézus vérével, vagy halálával lőtt s erősödött. Mely vérrrel ment be ő az sanctuariumba egyszer s örök váltáságot tölt. Ha azért az apostolok írását megolvassod halkal és figyelmességgel, úgy találod, hogy az Jézus véret, halálát, keresztit, húsát, testét úgy említik, hogy egyszersmind az ő frigyét értik forgatják, ki lőtt az Jézus halálával s halála után s miatta, az mikor az Isten az életre minden népeknek utat, kaput, ajtót nyitá. „Mert: „Az pogányok üdvösségéért Christus nem száná halálra adni magát.”¹

Az Újszövetséget „Jézus Christus Historiájának” is nevező Bogáti, e bibliai könyvcsoport tüzetes vizsgálata után és az antitrinitárius ideológiai előzmények nyomán állapította meg, hogy az isten egy és oszthatatlan. Számára a szövegekből egyértelmű, hogy az Atya teremtője és rendezője a világ eseményeinek. Az Atyán kívül nem ismer el semmilyen isteni személyt. 1582. július 5-én, alig néhány héttel önkéntes pécsi száműzetése kezdetekor, önálló kis tanulmányban fejtette ki véleményét a Szent Lélekről és annak megnyilvánulási formáiról. Az Unitárius Egyháztörténeti Kézirat megőrizte számunkra ennek az elveszett írásának címét: „Theses ejusdem de Spiritu S.XXVIII” Tartalmáról a fentiekben már idézett Apokalypsis-kommentárjából nyerhetünk információkat. Bogáti szerint: „... a mely szent lélek az harmadik személyt teszi az tévelygők hitiben, az hármás Istenben, ez az Jézus Christus dolgában harmadik törvény tano volt. Az az szent lélek egy volt az több szent lelkek közül

¹ Bogáti életét és irodalmi alkotásainak elemzését I. Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp., 1973. 143–195. – Klasszikus görög szép-irodalmi forrásaihoz I. m. Salgó Ágnes: Szép historia az tókélletes aszszonyállatokról. – OSzK Évkönyv. 1975. Bp., 1976. 147–164. – Bogáti Apokalypsis-kommentárjának kolozsvári kéziratáról készült Thury Zsigmond-féle másolatot a Pápai Református Gyűjtemény vezetőjének szívesességéből használhattam. Ezúton köszönöm a könyvtár dolgozóinak segítőkészségét. Az Apokalypsis-kommentár másik példánya OSzK Duod. Hung.9. – Az idézett hely Apok. 1/5-höz Kézsvári pld. 24b.; uo. 12–10-hez Kézsvári pld. 85b.

kik számtalanok.”² Isten a különféle feladatok ellátására más és más szolgáló lelket bíz meg és ezek közül jónéhány a Jézus-Messias körüli teendőik ellátását volt hivatott végezni.

Bogáti koncepciójában az újszövetségi Jézus azonos az ószövetségi próféták által megjósolt Messiással, akinek személyében megvalósultak a jövőmondások. Lényegét tekintve ember, akit isten emelt Megváltóvá és rajta keresztül egyszer és mindenkorra kiterjesztette az őt megtagadó és meggyilkoló zsidókról a hozzá csatlakozó pogányokra az üdvösséget. „*Ez lön mihelyt az hűt ajtaja nyílék az pogányoknak az üdvösség kezdetire és az metszés ajtaja, ki Christus halála előtt vala nyitva az pogányoknak betétekek.* . . .” Ennek feltétele a hagyományos keresztény alaptétel: „. . . *hogy Christus volna Jézus kit ha hinné metszeiten is lehetne, sőt lenne mindjárt Isten népe, fia, szente mint az zsidó az előtt.*” A hittel pedig „*Mind ő maguk, s mind maradékjok Szentek.* . . .” A dolog lényege tehát: „*Immár az Pogányok is Szentekké lőnek, az az Isten népévé minden pereputtyukkal*”. Aminek egyenes következménye: „*Tehát mást arra amire ez való volt Sído se várjon, s az Pogány is nyugodják meg az hittel talált szentséggel.*” Ezzel a mózesi Törvény feladatát felváltotta a Jézus-Messiasban való hit – leszámítva azokat az ószövetségi parancsolatokat, amelyeket Jézus és apostolai is megerősítettek, illetve hatályukat nem oldották fel.³

A Bogáti megelőző antitrinitárius fejlődés vezéralakjai, Dávid Ferenc, Johannes Sommer és különösen Jacobus Palaeologus már az 1570-es években részletekbe menően kidolgozták a radikális krisztológiai elképzeléseket, amelyek Erdélyben és a hódoltság egyes vidékein is terjedtek. A Pécsre menekült teológus-költő Messias-képletének eredőit kétségtelenül az ő gondolataikban kell keresnünk. De nem kizárólag ott. Bogáti koncepciójának kialakulásában fontos tényezőknek látszik a protestáns előidők néhány szövegkritikai megállapítása és a hagyományos keresztény eszkatológia is.

Az UEK szerzőinek buzgalmából maradt ránk Bogátinak egyik, 1582–1583-ban írt munkájából kiemelt idézet, amely Jézus nemimádásának kérdésével foglalkozik és amely közvetlenül kapcsolja őt erdélyi elődeihez. Bogáti Palaeologust citálva ad választ a „*Quaestio an dicta Scripturae et exempla de adoratione et cultu Christi tantum de civili adoratione et cultu intelligenda sint?*” megfogalmazásban feltett kérdésre. A görög teoretikus válaszána lényege: „. . . *nihil est colendum aut adorandum*”, ahogy az istent illeti, csupán annyira, amennyi a földi hatalmának kijár.⁴ Az UEK-ba átmásolt Bogáti, ill. Palaeologus-állásfoglalás minden valószínűség szerint a költő-teológus 1582. június 22-én Pécsen befejezett „*Theses N.P.B. ex Concione nescio cujus quae vacatur Epistola ad Hebraeos*” címrátot viselő művéből való. Erről a ma még – sajnos – lappangó munkáról tudjuk, hogy szerzője Jézus méltóságáról értekezett, mégpedig merész biblia-kritikai szempontok alapján. Bogáti az újszövetségi „Zsidókhöz írt levelet” megtagadja Páltól, azt nem tartja levélnek és szerinte nem is a zsidókhöz írták. Az UEK-ban erről olvasható kijelentéseit megismétli Apokalypsis-kommentárjának előszavában, ahol hivatkozik az „*Epistola ad Hebraeos*” és más hitelesnek tekinthető Pál-levelek „*phrasis*”-beli eitéréseire. A főszövegben pedig „*mondja valaki; nem tudom ki; stb.*” megjegyzésekkel kíséri az onnét vett citátumokat.⁵ Ennek az újszövetségi könyvnek ez a bátor kritikája nem Bogáti felfedezése, de nem is antitrinitárius lelemény. Már a középkorban felmerültek kételyek vele szemben és a XVI. században Erasmus „*Novum Instrumentum*”-a jegyzetei között is felbukkannak erre történő utalások. A „*modus scribendi*” és a „*stilus*” körüli problémák nyomán alakult át Luther véleménye, amikor 1522-ben az „*Epistola ad Hebraeos*”-hoz írt előszavában megtagadta Páltól ezt az írást és még néhány újszövetségi könyv eredetét is megkérdőjelezte.⁶ A hagyományos protestáns irodalomban tehát egy-

² Kénosi-Tözsér-Uzoni Fosztó: *Historia ecclesiastica Transylvano-unitaria*. I.320. – Apok.1/20-hoz Klzsvári pld.40b. – A „*harmadik tano*” mellett a másik „*Két tano*” Péter és Pál. Apok.1/7-hez Klzsvári pld.27a-b.; uo. 17–6-hoz Klzsvári pld.114b.; uo. 19/8-hoz Klzsvári pld.125b. Az előszavából 1. Dán i. m. 230.

³ Bogáti sajátos Újszövetség-Ószövetség szemléletét jól érzékelteti az Apok.2/13-hoz írt megjegyzése: „Nem tagadtad meg az én hitemet” kijelentés elemzésében megállapítja, hogy az igaz keresztény hitben megtartandók azok az ételtalalmak, melyeket Péter az Ap.Csel.15/20-ban felsorol. I.ItK. 1974. 573.

⁴ UEK I. 244.

⁵ A „*Theses etc.*” tartalmáról Dán i.m.155–157. A szerzőség kérdésében egy helyen konkrétan nyilatkozik: „. . . *mondja egy apostol*”. Apok.21/1-hez Klzsvári pld.141a.

⁶ A szerzőség kérdéséről már a középkori források elmélkednek. 1. Biblia cum Glossa ordinaria. .Basilae 1508.133a Erasmus a tőle megszokott óvatossággal indítja mondandóját, de

általán nem újdonságnak számító gondolatot a lengyel Simon Budny, Bogáti és mások, csupán antitrinitárius, közelebről nézve nonadorantista, vagy ha úgy tetszik „noninvocantista” nézetekkel töltötték meg. Mondanivalóját tekintve azonban támaszkodtak rá. Bogáti Messiás-képzetének hátteréből ez a motívum azért is kiemelendő, mert egyrészt felhívja a figyelmet a humanisták és a protestáns elődök gondolkodóinak, valamint az antitrinitárius teoretikusok eddig elhanyagolt eszmétörténeti kapcsolatára. Másrészt ismételtlen figyelmeztet az erdélyiek körében bizonyára igen népszerű dávidi koncepcióra, amely szerint az isteni igazság csak lépésről lépésre világosodott meg és az antitrinitárius eszme Erasmustól Servetig, majd tovább épült. Ez pedig elméletileg azt jelenti, hogy a keresztény elődök eredményeinek továbbfejlesztése nyomán és nem azoktól elszakadva lehet megelni a helyes Jézus-értelmezést is.⁷ Ugyanez a koncepció egyúttal szinte felbátorította az antitrinitáriusokat az újabb elméletek kidolgozására – és azonnal szentesítette is azokat.

Bogáti ebben is következetes dávidista maradt, ha valamivel szélesebb körben is értelmezte az útmutatást mint kortársai. Ószövetségi parafrázisaiban a szöveg és ezen belül az ott szereplő Messiás megértéséhez kötetlenül használta fel az arra vonatkozó összes forrásokat. Így nyerhettek polgárjogot verseiben az Ószövetség áram fordításából kiemelt elemek, de még a középkori rabbinikus kommentárok megjegyzései is.⁸ Az Újszövetséggel foglalkozó munkáiban, és ezeken belül mostmár a Jézus-Messiás funkciójával, szerepével és egyáltalán mibenlétével kapcsolatban ezért játszhatnak fontos szerepet a különféle keresztény forrásokból merített filológiai és koncepcionális tételek. Mindezeket beépítette és felhasználta – ugyancsak a dávidi szemléletet követően – saját nézeteivel átszínezve az antitrinitárius „igazság” általa helyesnek vélt formáinak megragadásához. Ezért mondhatja büszkén Apokalypsis-kommentárjának zárómondatában: „Áldott örökkön örökké az az ki az fáradtáknak erőt ad, az ki az setétségéből ily nagy világosságra hozott, mely az Apostolok ideje után ez ideig nem hogy magyar Nemzet közt, de egész Európa országiban nem volt.”⁹

A szerénytelennek tűnő hálálkodás egyrészt az Apokalypsis sokat vitatott szövegének „igaz” értelmezéséért, másrészt az abban szereplő Jézus-Messiás múlt, jelen és jövőbeli funkciójának megértéséért hangzott el. Bogáti Jézus-képzetének kulcsa az Apokalypsis-könyve. Szerinte a zsidók hitelensége és makacssága miatt megfeszített történeti Jézus, halálával végleges cezurát húzott a hitetlen zsidók és a megtérő pogányok között: „Nem hogy emberi halálban kit tiltott Isten gyönyörködni vagy az üdvösség nem lehetett volna meg, hanem hogy mint egy tiszta s kedves áldozat után vala a bűn bocsájtás. Így Jézus engedelmsége után lón az pogányság szenteltetése s hivatala Istenhez.” Vagyis: „... kikre Jézus halálával minden javuk a zsidóknak szálla, köz lón papság, királyság, Isten, Christus, törvény, élet, örökség, ki lón Jézus királysága.” Ahogy a rossz asszonyt elkergetik, úgy történt a dolog a zsidókkal: „Azért az Jézus halála lón oka, hogy az Isten házába kelt ez Ujj Meny Asszony. S azon halál léteért az előző asszonyt el veté, üzé, kergeté az Isten s annak Christusa.”¹⁰ Ezzel, a hittel feloldott mózesi Törvény univerzálissá vált. Egyébként, ha a zsidók elfogadták volna, más út nyílt volna a pogányok számára. Így azonban nemcsak elvesztették kiválasztottságukat, de Jézus jogos bosszúját is magukra zúdították. A hívő pogányok pedig elnyerték az örök üdvösséget. A keresztthalál után az égbe került Jézus megíratta Jánossal az Apokalypsis-könyvét, miután „teljesebb értelmet vett az égből az Jézus-Christus az jövendő veszedelmek felől... s megizente apostolinak, tanítványainak, szentjeinek mi jó Jeruzsálemre”. Ami egyben az örökké élő Jézus nyilatkozata arról, „melyek leendők” azaz „bosszúállás az én ellenségeimen a zsidókon, s az egész könyv erről íratott”.¹¹

később már így nyilatkozik: „... Pál, vagy akárki is az Epistola szerzője stb.” Másutt „kis problémát” lát Pál szerzősége körül, majd egész határozottan foglal az ellen állást. *Novum Instrumentum cum Annotationibus*. Basilae 1516. 585–586, 590.; Luther nézeteit részletesen bemutatja és tárgyalja Hagen, Kenneth: *A Theology of Testament in the young Luther. The Lectures on Hebrews*. Leiden, 1974. 24–30.

⁷ De falsa et vera unius Dei... cognitione. Alba Juliae, 1567. AA ii. lev.; Gerézdi Rabán: *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*. Bp., 1968. 365.

⁸ Dán i.m. 159–170.

⁹ Kézvári pld. 154a.; Apok.19/7-hez: „A Bárány menyegzője” uo. 125a.

¹⁰ Apok. 5/9-hez: „Megváltottál minket” Kézvári pld.58a.

¹¹ Apok. 1/1–3,19-hez: „Jrd meg az miket láttál és amelyek vadnak s az melyek leendők”. Kézvári pld.39b.

Bogáti valószínűleg az Apokalypsis-kommentár írásakor is, hasonlóan más bibliai könyvek tárgyalása esetéhez, az újszövetségi textus görög szövegét vizsgálta. Erre utal néhány szómagyarázata. Explicit formában arról is szót ejt, hogy melyik bibliakiadásból ellenőrizte a szöveget. Primer forrásáról azonban hallgat. Az Apok. 1/11. mondat: „*En vagyok az Alfa és az Omega*” kijelentéséhez megjegyezte: „*Nincsenek minden könyvben. Az antverpiai nyomásban ugyan nincsenek.*” Ezek szerint írópolcán feküdt Arius Montanus „*Novum Testamentum Graece. Anveripae 1571*” kiadása, amely a görög és latin szöveget soronkénti osztásban adja.¹² Mivel azonban abból hiányzott a kérdéses locus, alapszövege feltehetően Erasmus „*Novum Instrumentum*”-ának 1516. évi kiadása volt, ami pécsi házigazdájának, Válaszúti Györgynek is fontos segédkönyvként szolgált.¹³ Ezek mellett nyilvánvalóan nem a nyelvi nehézségek, hanem a koncepcionális egyezések miatt kísérte figyelemmel Sebastian Castellio latin fordítását. Az Apok. 13/8. mondatához írt megjegyzése szerint „*Castalio quidem hoc modo sensi*”, és a mondat szerinte is így hangzik: „*Azok imádják azt kiknek neve világ kezdetétől fogva nincs megírva az megölt báránynak életéről való könyvében.*”¹⁴ Bogáti megerősítésül hozzáteszi, hogy ennek alapján kell érteni János szavait, mert a Bárány nem a világ kezdetétől lett megölve, csupán Tiberius császársága alatt, „*egyszer, többször sem úgymond Szent Pál*” Sebastian Castellio más szempontból is fontos forrása volt Bogáti Apokalypsis-kommentárjának. A szerző neki tulajdonította azt a felismerést, hogy a bibliai könyvben említett „*az vízből felszálló fene*” a római haderő, amely Jézus bosszújának eszközeként Jeruzsálem elpusztítására tör. Ez a motívum lesz az Apokalypsis történeti interpretációjának tengelye,¹⁵ maga a történelmi értelmezés pedig Messiás-képzetének egyik bázisa.

Ez utóbbi kibontakozásához jelentős elemekkel járult hozzá a nonadorantizmus problémakörében Jacobus Palaeologus. Bogáti őt idéző sorait láttuk feljebb. Aligha lehet kétséges, hogy szerzőnk a christológia egyéb kérdéseiben is konzultálta Palaeologus nézeteit. Többek között erre utalhat az Apokalypsis-kommentár előszavában a görög antitrinitárius dicsérő megjegyzése. Palaeologustól származik az Apokalypsis szerzőjének, Jánosnak és az evangélista Márknak azonosítása, ami Bogátinál és később Válaszúti Györgynél is fontos motívum.¹⁶ Palaeologus már 1573-ban a tordai zsinaton János 1/1 és az Apok. 19/13. olyan görög kéziratáról értekezett, melyekből hiányoztak a Háromságot igazoló fordulatok. Később erre visszatért kéziratban maradt Apokalypsis-kommentárjában. Lehet, hogy Bogáti még diákkorában élőszóban, de az sem kizárt, hogy e munka ismeretében nyilatkozott e helyekről. Az Apok. 19/13-ban szereplő „*Neve Isten ígéje*” kijelentéshez ezt fűzi: „*Nem Isten íge, vagy íge Isten, az mint az három egyenlő Istennek mondgyák. Ha ez igaz lehet Szent Jánosnak is így volt írva az íge Istené vala, nem íge Isten vala. De Arius ellen az Alexandriai Püspökek, Papok fogták meg vesztegetni az Szent János írását.*”¹⁷ Néhány más esetben is könnyen felismerhető szavai mögött Palaeologus szemlélete, de arra is van példa, hogy megkritizálja nagy tekintélyű elvbarátját. Széles körű horizontjára ugyanakkor jellemző, hogy az említett dávidi koncepció értelmében Luther és munkatársai tevékenységét az apostolokéhoz hasonlítja.

Bogáti következetes antitrinitárius isten-felfogása és filológiai bázison nyugvó liberális Újszövetség-értelmezése mellett kimunkált krisztológiája, a hagyományos keresztény elemekből szövőődött össze. Jézus az ószövetségi próféták által megjósolt Messiás, aki ember volt, halálával a benne hívő zsidókat és pogányokat, valamint azok leszármazottait üdvözítette. Születése előtt személy szerint természetesen

¹² Arius Montanus kiadásában: „*Dicentis quod vides scribe etc.*” kijelentéssel indul az Apok. 1/11. i.m.180.

¹³ Bogáti szövegében közvetlen szó szerinti Erasmus idézetet nem sikerült azonosítani. De kritikai megjegyzései és az Apokalypsis-kommentár néhány kijelentése alátámasztani látszik, hogy ezt a kiadást használta. Annál is inkább, mert Válaszúti a „*Pécsi Disputa*”-ban sűrűn idézi. A Pécssett vendégeskedő Bogátinak feltétlenül látnia, esetleg huzamosabban használnia kellett ezt a kiadást. I. ItK. 1976. 9.

¹⁴ Castellio: „*Ita ut eam adoraturi sint omnes terrarum incolae, quorum nomina ab orbe condito scripta non sunt in vitae libro Agni maciati.*” *Novuum testamentum. Interprete Sebastiano Castelione. Basilae 1556.628.* – Klzsvári pld.90b.

¹⁵ Dán i.m. 234.

¹⁶ Dán i.m. 234.; ItK 1976. 8.

¹⁷ Klzsvári pld. 127b. – Azonos értelmű nyilatkozatot tett Válaszúti a „*Pécsi Disputa*”-ban. ItK. 1976. 7–8.

nem létezett, csupán messiási funkcióját ismerhették az emberek az Ószövetségből. Kényszerű halála után azonban él az isten jobbán és aktívan részt vesz a földi és égi eseményekben: „*Akkor nyújtá az Isten az Jézus uralását ki zsidó országon kívül mind az világra s mindent talpa alá verte, mindent örökül neki ada, kit senkinek sem azelőtt zsidónak, sőt még az Jézusnak sem halála előtt.*” Mindez a zsidók konoksága miatt következett be „*Ez lón mihelyt az hűt ajtaja nyílék az pogányoknak az üdvösség kezdetire. . . mikor Isten jobbjára ültette s minden rend felett való rendet s nevet neki ada. . . tagadhatatlan király és Christus.*” A „*hűt ajtaja*” pedig, amint azt korábban láttuk, Bogáti szerint Jézus halálával nyílt meg a pogányok előtt. Így „*Lón pedig Jézus halála után első szülötte Istennek, vagy ez világnak minden országán s királyin Ur.*”¹⁸ Feltámadása után, amikor Péter és Pál apostoli küldetésüket végezték a földön, „*ekkor az békessége meg lón az szenteknek a zsidóktól, kiktől az előtt nyugalomuk és életük nem lehetne. És amazt az ki egy kevéssel angyaloknál alábbvaló lőtt vala, azt az Isten dicsőséggel, tisztességgel koronázta meg, im látjuk. És minden név felett való nevet ada neki. Látok az ő dicsőségét, úgy mint egyetlen egyét. Az mostani nemzet mind meghala, hogy éljen az embernek fia nagy dicsőséggel, vagy az ő dicsőségében. Azért még az apostolok idejében, az gyilkos és parázna zsidó nemzetnek idejében lőtt minden országon és nemzeten királyá: ez az ő dicsősége.*”¹⁹ Bogáti értelmezése szerint a keresztyének lelki békessége lett meg a feltámadást követően, ti. bebizonyosodott, hogy hitük helyes volt a zsidók állításaival ellentétben. Jézus ekkor vonult be királyságába. Hatalma azonban csak akkor teljes, amikor győzedelmeskedik ellenfelein – a zsidókon. Ez a győzelem egyben isten győzelme is a régi engedetlen Jeruzsálem, a bűnös nép felett: „*Az Istennek győzedelme után az ő ellenségein, kik zsidók valának. Új város új nép lón mert az ő város megromla. . .*”²⁰ Ennek érdekében a király-Jézus harcba indul: „*immár vitéz király, hadnagy hadra készül, hogy ártatlan vére kiontásáról s az Propheták s az Apostolok vérekről bosszút álljon, mivel hogy már Isten hatalmat adott neki, hogy törvény szentenciát szolgáltatson az ő ellenségére.*”²¹ Közben hatalmát gyakorolja egyháza szervezésében is. Ide tartozik az Apokalypsis-könyvének megírása Márkus-Jánossal, de rendelkezésére állnak az angyalok is „*kiket a hova kell s akarok, sőt ahová atyám akarja, elküldök és szolgálaim én dolgaiban járnak.*”²² Ezekre a küldöncökre és az általuk vitt üzenetekre nagy szükség volt, mert a farizeusok „*isten ellenségei*” nem tágtottak attól, hogy „*az metszés szükség*”. Tehát az ószövetségi parancsolatok megtartására igyekeztek rávenni az embereket.

Bogáti nézete szerint a csata minden vonatkozásban eldőlt. A történeti Jeruzsálem pusztulása meghozta a „szenteknek” az „első feltámadást”: „*Jgy történt, hogy az ő Jeruzsálem romlása után Új Jeruzsálemet támaszt kiben konkoly, tövis, burján nem lenne. De ez Új Jeruzsálem lón az Apostolok idejében. . . Az kurva nemzet büntetése után s elsíratása után, s az Jézus győzelme után az ő ellenségein nagy öröm és hálaadás léssen az fáradt Szentektől Istennek az földi Jeruzsálem vesztén s pusztulásán, s az mennyei Jeruzsálemnek kezdetin kin Christussá teszi az Jézust az Isten, hogy azzal tisztelné meg az ő haláláért.*” Tehát a történeti Jeruzsálem után épülő új Jeruzsálem Jézus igazi királysága. Szerzőnk maga is ebbe az ideális, földöntúli jézusi birodalomba kívánczik és jóakaróinak, barátainak is helyet kíván ott. Véleménye szerint ennek az Új Jeruzsálemnek eszméje már az Ószövetségben megnyilvánult. Az ott névtelenül szereplő Messiás lelki birodalmát érti alatta, amely nem megfogható földi királyság, hanem az élők lelkében, a holtak szellemében létezik: „*Tehát azt mondjuk, hogy akkor is az ember lelkebeli Jeruzsálemet szereté s arra mutatott a látható Jeruzsálemen az Isten. Mert az Ujj Jeruzsálem prophetai Jeruzsálem, más király városa nem Dávidé, s láthatatlan emberek gyülekezeti, lelki s belső emberben álló, noha Ezekias idejében, vagy Ezra idejében emberekből épült az Ujj Jeruzsálem. De azért frissiben az Apostolok idejében épült és majd a világ végéig rakodik az egész világon. Summa: Ilyen Jeruzsálemet szeretett és választott az Isten, az mi módot János ad előnkbe az Propheták után,*

¹⁸ Apok. 1/5-höz Klzsvári pld. 24b. uo. 1/7-hez Klzsvári pld. 26b–27a.; uo. 1/5-höz Klzsvári pld. 23b.

¹⁹ Apok. 11/15-höz: „*Az heted angyal trombita szaván*”. Klzsvári pld. 79a–79b.

²⁰ Apok. 3/12-höz: „*Új város*”. Klzsvári pld. 52a.

²¹ Apok. 1/16-höz: „*orcája fénlék*”. Klzsvári pld. 36b.

²² Apok. 1/20-hoz Klzsvári pld. 130a–130b. – uo. 21/11-hez: „*Isten fényessége vagon rajta*”. Klzsvári pld. 145a.; uo. 19/1-hez Klzsvári pld. 123b.; uo. 19/5-höz: „*Minden szentek dicsérik*”. Klzsvári pld. 124b.

az kinek vége romlása nem lesz, holott a földinek sokszor volt.” Itt tartózkodnak a megváltott lelkek akik dicsérik az Istent: „Élnek tehát a szentek, kiknek vére elfolyt kicsiké és nagyoké, kik ez földön voltak kicsidek és nagyok. Mert az Égben minden nagy az ő rendiben.”²³ Ez égi birodalomban Jézus szentjeivel lényegileg meghatározatlan ideig uralkodik. Bogáti ugyanis bőséges bibliai idézet-csokor kíséretében jelenti ki, hogy az Apokalypsis könyvében található ezeréves periódus egyáltalán nem tekinthető 1000 konkrét évnék. Maró gúnynal állapította meg, hogy akik „Végre ezer jó lakó esztendő t hirdettek, melyben csak az Szentek támadnak fel, s uralkodnak az Christussal. Nekem úgy tetszik, hogy mind gyomrok fűjt ezféle Magyarzóknak” – mert az „első feltámadás” már megtörtént és a szentek azóta uralkodnak.²⁴ Lelki birodalmuk királya Jézus: „Igy az zsidóknak első büntetése, megítéltetése után király vagy Christus immár az Jézus, s az ő Szenteivel uralkodik.”²⁵

Ezen a ponton kapcsolódik Bogáti Messiás-képzetébe az eszkatológiai elem. A földi és égi dolgok végső befejeződését úgy képzeli el, hogy Jézus az égi Jeruzsálemet építi a lelkekből, míg a Sátán egy rövid ideig ismét megpróbálkozik annak gyöngítésével: „... az a dolog az utolsó ítélet előtt lesz az Új Jeruzsálem körül, ki a Mennyben épül” – utal az Apokalypsis 20/7-re. A Sátán természetesen eredménytelenül próbálkozik és ezt követi Jézus utolsó nagy szereplése. Az isteni „utolsó ítélet után mint tiszta és szennyetlen Mátkáját Attyának mutatja be” – az Új Jeruzsálemet. Ez lesz Jézus második eljövetele: „Az Jézus kétszer jövendő vala, itélni először az ő ellenségire, kik megölék őtet és Isten szolgálit, akkor új országot von Istenőtől, s az ő országot hadával elvesztete. . . Mászor jó el amikor bemutatja az Új országot az ő ország maradékival.”²⁶ Ez a birodalom az utolsó ítélet után az Isten akaratából üdvözült lelkek hazája, amelynek királya természetesen Jézus, a Messiás. Ez az égből jövő Új Jeruzsálem Sion hegyére kerül. Ez nem azonos a földi, bűnös várossal. Még a hajdani Dávid és Salamon uralkodása alatt sem létezhetett ilyen égi eredetű Jeruzsálem. „Az Isten benne rak tábort, fényes, tündöklék annak világa mint az drágakő, az nap helyett Isten más világot tölt beléje mert Nap Abban nincs. Sőt az Isten maga Nap benne s azért tündöklék. . . holgya az bárány. De nincs ott éjj, sötét, közepette szép folyó víz. . .”

Ha mindezeket Bogáti tanácsa szerint összevetjük Ezekiel és Zakariás próféták szavaival: „ha jól meg háncz-vecz, itélhez az hogy az világi látható Jeruzsálem azon helyen olyan nem lehet, hanem az Mennyei jövő Jeruzsálemet jövendöltette, vagy ábrázoltatta meg régen az Isten. Illyenként mondom azt hogy ugyan lehetetlen, hogy földön olyan Jeruzsálem legyen valaha az mineműt az Propheták ígérnek.”²⁷ Bogáti Jézus-képzete szerint tehát a másodsorú eljövő Messiás nem hús-vér földi király lesz, hanem e földöntúli város, megítélt lelkeinek uralkodója. Addig azonban a teológus-költő sem tagadja, sok víz ömlik a tengerbe. Ezért úgy véli, hogy Jézus az Apokalypsis könyvének megíratásával nemcsak a zsidókon az apostolok korában bekövetkezett bosszújáról tájékoztatja híveit, hanem egyúttal biztatja is őket, „hogy vallást tegyek nektek ezekről, mely dicsőségben vagyok, s leszek az én híveimmel, kik most háborút türnek, mely hatalmat adott Atyám nekem, hogy az Isten haragja könyvét megnyithassam, s felszakaszthattam pécseit melyek alatt a büntetés vagyon. . .”²⁸ – ami azokra száll, akik miatt a jámborok szenvednek.

Végeredményben tehát Bogáti Messiás-képzete – más teológiai állásfoglalásaihoz hasonlóan – a XVI. század utolsó évtizedeire hagyományosnak mondható antitrinitárius koncepciót nyugszik. Lényeges elemeiket átvette és részletkérdésekben alakított azokon. Reformjai azonban itt sem haladtak meg jobban elődei felfogását, mint általában – vagyis a reformáció utolsó hullámában jelentkező szombatos Messiás-képzeteket nem vallotta. Egyéni szemléletét a hozzá közel álló Jacobus Palaeologustól és az őt meghaladó szombatosoktól tulajdonképpen egy kérdéskomplexus két oldala választja el. A görög teoretikus a kereszthalál által megghiúsult messiási küldetés és az üdvözítés között alig vagy semmi összefüggést sem talált. Szerinte Jézus isteni küldetésével tette lehetővé, hogy a pogányok megváltást találjanak az ószövetségi Törvényen kívül. Feltűnően tartózkodó a chilizmus

²⁴ Dán i.m. 230–231.

²⁵ Apok. 20/1-hez. Klzsvári pld. 129a.

²⁶ Apok. 20/7-hez: „Elodáték az Sátán”. Klzsvári pld. 136b.; uo. 21/1-hez. Klzsvári pld. 140b.; 20/4-hez. Klzsvári pld. 134b.

²⁷ Apok. 21/11-hez. Klzsvári pld. 144b.

²⁸ Apok. 22/16-hoz: „Én Jézus”. Klzsvári pld. 150b.

kérdésében, racionális felfogásától idegen az ezeréves földi birodalomról szőtt ábrándozás. Az Apokalypsis 20/4-5-ben szereplő „Ezer esztendeig” kitétel magyarázatához Bogáti hozzátette: „Vagyon oly jámbor s tudós ember, ki ezt így érti az első ítéletről, az Jeruzsálem vesztétől fogva az utolsó ítéletig.” A margón: „Jacob. Palaeologus”, de a továbbiakban elhatárolja magát tőle. Közös viszont gondolatmenetük abban, hogy ez a megjegyzés nem földi, hanem lelki vonatkozású. Az viszont aligha lehet kétséges, hogy a Messiás-képzet kialakulásában oly fontos szerepet játszó Apokalypsis történeti interpretációjában Palaeologus Bogáti egyik forrása volt.²⁹

Lényegesebb különbségek választják el Bogáti Messiás-képzetét a szombatosokétól. A Matthias Vehe-Glirius, majd Eössi András nyomán kibontakozó felekezet a zsidó Messiás-képzethez csupán annyit tett hozzá, hogy az ószövetségi névtelen Messiás azonos Jézussal, akinek halála után semmiféle funkciója sincs. Csupán várja újabb eljövételét, ami ugyanolyan földi körülmények között fog lezajlani, mint első ízben. De ellentétben az akkori eseményekkel, Jézus újabb eljövetelekor megszerzi majd Dávid trónját és isteni megbízatású uralkodását megkezdheti, mert az emberek elfogadják. A Jézus-Messiás életében és az apostolok korában lehetőséget nyújtott arra, hogy a benne hívők a mózesi Törvény megtartása nélkül is üdvözüljenek. Ez lényegében jutalma annak a nemzedéknek, amely felismerte benne a Messiást. Ez a lehetőség azonban lezárult, mert többségben maradtak, akik megtagadták. A zsidók megkapták büntetésüket, de nem azért, mert a Törvényt hirdették, hanem azért, mert Jézust halálra adták. A Messiás a farizeusokkal egy hiten, egy valláson, egy tanításon volt és mivel dolgvégezetlenül halt meg – ismét életbe lépett a Törvény. Csak az üdvözítheti a zsidót és a nem zsidót egyaránt. A szombatos eszkatológia néhány lényegtelen utalástól eltekintve alig ejt szót az utolsó ítéletről. Felfogásuk centrumában egy földi királyként uralkodó Jézus-Messiás állt, akivel együtt élnek boldogságban a jámborok. Vitairataik közé azonban szorgalmasan másoltak olyan nem szombatos szerzőktől származó elképzeléseket, amelyek szerint Jézus e földi országát az utolsó ítélet előtt adja át istennek.³⁰

Bogáti Fazekas Miklós Messiás-képzetét bemutató nyilatkozataiból és annak a bibliai szövegekből kiinduló magyarázataiból innét is, onnét is kiemelhetünk a fentiekkel egyezni látszó részpárhuzamokat. Ez abból következik, hogy lényegében igen közel álló eszmerendszereket hirdettek. De a periférikus egybeeséseken túl, szellemét és mondanivalóját tekintve úgy a palaeologusi, mint a szombatos felfogástól eltér Bogáti koncepciója. A teológus-költő Jézusa istenkiválasztotta ember volt: a teljes értékű Megváltó. Halálával egyszer és mindenkorra megnyitotta az üdvösség kapuját a benne hívő zsidók, de különösen a pogányok számára. A generális bűnbocsajtást áldozatával, vérével valósította meg és ebből kimaradtak a Törvényt őrző zsidók. Megvalósultak benne a próféták messianisztikus jóslatai, mert király, aki a lelkekben és az égben épülő Új Jeruzsálem uralkodója. A jámborok ott csatlakoznak hozzá és élnek az égben. Mint égi király, Jézus ítélte az őt megtagadó zsidók felett és parancsol az angyaloknak. Az utolsó ítélet után, második eljövetelekor a megváltottakból felépített új országot, az Új Jeruzsálemet mutatja be az istennek. Ez a földihez nem hasonlítható, nem a bibliai dávidi új birodalom és a transcendens elemekből épült Új Jeruzsálem, az idők végén leszállnak Sion hegyére.

Idéztük Bogáti öntudatos nyilatkozatát, amelyben Apokalypsis-értelmezését nemcsak hazájában, de Európa más országában is egyedülállónak tartotta. A Jézus-Messiásról alkotott képzete lényegileg ezen a magyarázaton nyugszik. A további kutatás feladata lesz annak tisztázása, hogy a korábról ismert elemek felhasználásával a magyar teológus-költő ebben is új utakon járt-e?

Dán Róbert

²⁹ Palaeologus teológiai koncepcióját l. Pirnát Antal: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren. Bp., 1961. 55–116. – Apokalypsis-kommentárjáról i.m. 102–104. l.m. ItK. 1975. 38–389. – Klzsvári pld. 135a.

³⁰ RMKT XVII. sz. Szombatos énekek. Sajtó alá rend. Varjas Béla. Bp., 1970. 163–234. Az Eössi Andrásnak tulajdonított tanítóénekekben részletezve. vö. a prózai vitairatokban tárgyaltakkal. 485–504. és l. Óvári Benedeknek szombatos szövegek környezetben ránk maradt iratát. uo. 504–513.

Napjaink művelődéstörténeti igénye egyre több kutatói figyelmet fordít a közönségtörténeti vizsgálatokra, annak a közegeknek a szondázására, amelyben az irodalom, a színház, a művelődés eszméleti tényezői hatottak és terjedtek. A kutatásnak általában két problémával kell szembenéznie: – A források hiányosak, illetve nagymértékben szórta. A közvetett bizonyításhoz pedig olyan emlékiratok, levelezések, összeírások, levéltári akták stb. ismeretére van szükség, amelyeknek közreadása még várat magára. – A kutatói elmélyültség és a szemléleti rugalmasság nagyobb fokát kívánja meg, ha a vizsgált korszaknak nemcsak „jeles napjait” és kiemelkedő egyéniségeit vonultatjuk fel, hanem hétköznapjaira, kulturális szokásaira tekintünk érdeklődéssel.

Szűkebb tárgyunkra térve, a Várszínház évadjainak (1833–37) jelentőségét színháztörténetünk viszonylag egyértelműen ítéli ugyan meg (innentől folyamatos Pest-Buda magyar színésze, itt kovacsolódik egybe a Pesti Magyar Színház első nagy gárdája, ekkortól válik rendszeressé a színbírálat), a közönségviszonyok azonban jószerével kutatatlanok. A két, előzményül vehető dolgozat egyikének szerzője Bayer József, aki átfogó monográfiájában közölte az 1835. májusi bérlők közül a páholy- és zártszék-tulajdonosok nevét, a publikum zöméről pedig megjegyezte: „... má már többnyire ismeretlen nevéük.”¹ A várszínházi éveket sommásan jellemezte cikkében Solt Andor, leszögezve: „... a régi magyar színház lelkileg és társadalmilag közös nevezőjű nemesi közönségét egy teljesen heterogén publikum váltja fel, amely a színházban nem épülni és meghatódni, lelkesülni és tüntetni, hanem elsősorban szórakozni akar.”²

Következtetéseinket a Várszínház közönségéről, annak színházlátogatási szokásairól kiadatlan levéltári forrásokból vonjuk le. Pest megye Levéltárában ránk maradt hat hónap bérlőinek teljes névsora és pénztár-összesítése: 1834. január, április, július, szeptember, 1835. március és június.³ (A Bayer érintette 1835. májusi listát nem találtuk.) Egy hónapról (1835 júniusáról) az előadások napi elszámolása is megtalálható, némi bepillantást nyújtva a közönség napi jegyvásárlásába is. Ugyanerre támpont még a színlapra előfzetők 1835. áprilisi névjegyzéke. A köztes hónapokról (1834. május, június, 1835. január és május) sommás elszámolások adnak valamelyes visszakövetkeztetési lehetőséget. A bevétel és a közönséglétszám egyenes arányáról azonban több tényező miatt – erősen különböző helyárák, különböző időtartamú előreváltás, ingyenes helyek stb. – nem beszélhetünk. A nevek azonosításához a budai és a pesti polgárkönyv adatait, a sematizmusok névjegyzékeit és a hírlapok kinevezési rovatait használtuk, az orvostanhallgatók neveit egy egyetemi kiadvány őrizte meg, míg a joghallgatók esetében, a törzskönyvek pusztulása miatt, közvetett bizonyításra kényszerültünk.⁴

Első feladatunk a színház befogadóképességének meghatározása. A Várszínházról korabeli leírát Franz Schams könyvében olvashatunk: „Elnyújtott ellipszist formál a három meglehetősen magas emelet, melyek közül az elsőn és a másodikon csak páholyok vannak, számszerint 33, a harmadikon azonban középpüti zártszékek, mindkét oldalon pedig végigfutó karzat. A földszinten a szabad járások kivételével – jobbára zártszékeket találunk s két oldalt további 5–5 földszinti páholyt. Balra a színpadtól az első emeleten van az udvari páholy. (...) A színház körülbelül ezer embert fogadhat be.” Bayer – forrásmegjelölés nélkül ismertette a leírást – a maximális nézőszámot 1200 főre emeli.⁵ A levéltári források alapján végzett számításaink Schams adatát közelítik-igazolják. A feltételezhető legmagasabb értéket a 8 helyfajta adatainak összesítése így adja ki (mellette a forrás):

¹ A nemzeti játékszín története, Bp. 1887. II. 145–6.

² A színházi üzem kialakulása a reformkorban, Színpad 1936. 351–5.

³ Pest megye Levéltára, Színházi iratok gyűjteménye 2. doboz

⁴ ILYEFALVI Lajos: Buda és Pest polgárjogot nyert lakosai (kézirat. FSZEK B-gyűjtemény), Schematismus inclyti Regni Hungariae, Budae, in anno 1834 et 1835., illetve KUPP János: Beszéd, melyet a M.Kir. Tud.Egy. orvosi kar fennállásának százados ünnepén (...) mondott, Buda, 1871. 157–62.

⁵ Franz SCHAMS: Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Ofen, 1822. 413–4. Továbbá: BAYER: i.m. II. 79–80. (jegyzetben) és nyomában Clauderné VLADÁR Margit: A Várszínház története (Tanulmányok Budapest múltjából X.), Bp. 1943. 174.

– földszinti zártzések	133	}	A legmagasabb bérlet- és napi jegyeladás együtt
– földszint	352		
– II. emeleti zártzések	20	}	A legmagasabb napi eladás, bérlet kiadva nincs
– II. emelet	41		
– karzat	236	}	10 páholy, egyenként 4 fő
– földszinti páholy	40		
– I. emeleti páholy	132	}	33 páholy, egyenként 4 fő
– II. emeleti páholy			
összesen:	954 fő		

A helyfajta elnevezésében a leírás és a bérlőlisták között bizonyos ellentmondás észlelhető: az 1822-es állapot hét helyosztálya 1834-re nyolcra bővült. Schams III. emeleti zártzékai a levéltári forrásokban II. emeletiek, emellett megkülönböztetik a karzatos és a II. emelet helyeitől – árban is, mint látni fogjuk. Arra, hogy a magyar színtársulat már átalakítva kapta meg a termet vagy a belső átrendezést maga hajtotta végre, nincs adatunk. A továbbiakban a forrásainkból igazolt befogadó-képességgel, 950 fővel számolunk.

Nem mondanak ellent következtetéseinknek a színlapok nyomdai számlái sem. Az esetek zömében 1200-at nyomtattak (talán innen veszi Bayer nézőtéri adatát), de ebben a kiragasztandók is szerepelnek – 100 db –, és bizonyos szóródással is számoltak: télen, amikor a pesti közönség a még említendő közlekedési nehézségek miatt nehezebben jutott fel a Várhegyre, kétszázal kevesebbet nyomtattak.⁶

Bérlet kibocsátására először 1833. augusztus 1-től került sor,⁷ vizsgált időszakunkban mindvégig 18 előadásra szóló havi bérletet adtak ki. Ezt hónapoként két-öt béreltszűnetes előadás egészítette ki: a szerződésekben rögzített színészi jutalomjátékok (ilyenkor a bevétel fele került a színházi pénztárba), hangversenyek, jótékony célú előadások vagy egyszerűen olyan zenés produkciók, amelyekről feltehetőleg, hogy látványosságukkal bérlet nélkül is megtöltik a nézőteret, visszatérítve magasabb színpadi költségeiket (operák, balettek, tündérbohózatok). A *Bájróza* c. balett színlapja 1835 januárjából leplezetlenül vall erről: „Nem fogja kedvetlenül venni a nagy érdemű pártfogó közönség, ha ezen németjének folyvást béreltszűnessel adatik, mivel tetemes költségbe kerül.”

A bérletügyek Kyhmeier Ignác „pénzszedő” feladatkörébe tartoztak. A színlapokról megtudjuk, hogy a színházzal szemben lakott, s így a napi jegyárusításon kívül – délelőtt 9–12 és délután 2–4 – szállásán is foglalkozott a közönségszervezés, jelesen a béreltetés feladataival. Kyhmeier a béreltetés névjegyzékét szemlátomást bemondás alapján vetette papírra, ezért a tisztázatok is számos pontatlanságot és névhibát rejtenek. A „pénzszedő” német anyanyelvű lehetett, mert a magyar nevek írásában több a tollhiba, amelyek néha feloldható alakváltozatokat hoznak létre (Spurngay~Sprungay, Kameczi~Kamotzy); máskor azonban szinte lehetetlen megállapítanunk, hogy a névsorozat tagjaiból melyik a tollhiba variáns és melyik az önálló név (kiemelten az azonosíthatók): Laszy~Klaszy~Klaszly~Graszly. Nehezíti az azonosítást még, hogy az utónevek viszonylag ritkán szerepelnek. A hat hónap bérlőlistáinak, a Pest vármegye által nyomtatásban is megjelentetett, buzdításképpen kiadott bérlői-adakozói névjegyzékeken (1834 áprilisából és novemberéből) és a színlapbérlők 1835. áprilisi nyilvántartásában összesen 436 név szerepel – változatokkal 444 –, ebből tényleges helybérlő 407 (változatokkal 415). A nevek mögötti személyi létszám ennél, a családosan történő színházlátogatás okán, természetesen nagyobb: 536. A 436 névből személyhez köthető 299 (68,5%). Ehhez járulnak még az intézményes és a jelképes bérletek: Pest vármegye, a Magyar Tudós Társaság, gr. Ráday Gedeon és a nádor tisztviselői számára. 54 esetben – utónevek híján – két vagy több feloldás lehetséges, többnyire a kiterjedtebb polgárcsaládok vagy a gyakoribb családnévek esetében. Ez „generációs” problémát is okoz, mert gyakran nem derül ki, az idősebb polgárról van-e szó, vagy netán annak

⁶ A Budai Nemzeti Színész Társaság Jegyzőkönyve, 1834. nov. 17-i bejegyzés, PmL. i. h.

⁷ BAYER: i. m. II. 85.

leszámazottairól, akik diákok, esetleg hivatalnoki pályát választottak. A több feloldási lehetőségű neveket a következő társadalmi áttekintésben csak ott szerepeltetjük, ahol valamennyi megoldás azonos rétegre utal.

Mindazonáltal a feloldás viszonylag magas aránya lehetővé teszi a statisztikai vizsgáldást, amelynek során a következő kérdésekre keressük a választ:

- a színházlátogatók társadalmi megoszlása és az ebből következő elsődleges műsorpolitikai-igazgatási kérdések
- a polgári színházlátogatási szokások kialakulásának és megszilárdulásának kérdésköre
- a budai magyar színtársulat önellátásának és anyagi fennmaradásának lehetősége

A hat hónap helyfajták szerinti bérlőmegoszlása a következő:

Hónap	Fsz. zártszék	Fsz.	II.em. zártszék	Fsz.	I.em.	II.em.	Össz.	
				páholy				
1834. I.	35	132	3	7	12	3	258	39,9 %
IV.	37	140	1	7	12	3	266	41,1 %
VII.	37	126	–	4	9	2	223	34,4 %
IX.	40	140	2	5	8	2	242	37,4 %
1835. III.	48	103	–	5	9	2	215	33,2 %
VI.	39	187	–	6	5	1	274	42,3 %
								38,0 %

(Megjegyzések:

- az utolsó rovat a bérlétehető összes helyek (677) %-ában viszonyít
- a páholyokat egységesen négyszemélyesnek vettük
- nem számoltuk a jelképes bérleteket, minthogy azok nem jelentenek tényleges közönséget, naponta újra kiadhatók.)

A helyfajták ártáblázata a vizsgált időszakban változatlan:

	Havi bérlet (18 előadás)	Napi eladás
Fsz. zártszék	7 vft	1 vft
Fsz.	5 vft	50 kr
II.em.zártszék	6 vft	50 kr
Fsz.páholy	41 vft 40 kr	4 vft
I.em.páholy	50 vft	5 vft
II.em.páholy	41 vft 40 kr	4 vft

A nem bérelhető II. emeleti hely napi ára 30 kr, a karzaté 15 kr. A helyárakról egyrészt meg kell jegyezni, hogy – mind a gazdasági, mind a kulturális árakhoz viszonyítva – elérhető, s így nem gátjai a színházlátogatásnak. Összehasonlításképpen: a gabona pesti piaci ára (1835. február 6-án, pozsonyi mérőben) 7 vft 20 kr, a kukoricáé 5 vft. A Tudományos Gyűjteménynek és melléklapjának 1835. évi előfizetése postán 18 vft, a Hazai és Külföldi Tudósításoké Pest-Budán 16 vft; a Közhasznú kalendárium ugyanezre az évre 30 kr-ba került. Másrészt – mint az a fenti szembesítésből kitűnik – jelentős anyagi kedvezményt biztosítottak a bérlők számára. Az alacsonyabb rangú beosztott tiszt-

viselők ennek is csak felét fizették⁸ – az 50 %-os bérletösszeg azonban önmagában (a félhavi előrelváltás szokása miatt) nem bizonyíték a foglalkozás azonosítására.

A rendszeres színházlátogatók társadalmi helyzetének és életmódjának áttekintésére térve, le kell szögezünk, hogy mindenfajta kategorizálás a tárgyban önkényes; a tárgyalat éveket éppen a kétféle (nemesi és polgári) életmód közeledése jellemzi az ország legnagyobb városává fejlődött Pest-Budán. A mozgás kétirányú. A polgári életmód még részletezendő terjedése mellett más tendencia is észlelhető (hogy csak a bérleteseknél maradjunk): az Argir-kereskedőcsalád a Bácskában földbirtokot kap, Mayerfy Xaver szőlőtulajdonos lesz Pest határában. Vagy hová soroljuk például a páholybérli Pregardt Jánost, a pesti Casino igazgatóját?

A 17 arisztokrata I. emeleti páholyt bérelt, közöttük ott találjuk Teleki Józsefet, Széchenyi Istvánt, Wesselényi Miklóst, Sándor Mórícot, Beleznay Jánost, Károlyi Györgyöt. A hivatalviselők bérelt helye nagyjában-egészében megfelel a ranglétrának. Szám szerint a kormányzervek (a Helytartótanács, a kamara és a Generalkommando) tisztviselői kara vezet 114 bérlővel. A tanácsosok páholyt biztosítottak maguknak, a középbeosztásúak – titoknokok, számtisztek stb. – földszinti zártzseket béreltek. A fiatal pályakezdő tisztviselők – járulnokok, fogalmazók, írnokok – a földszinten találhatók, együtt a jurátusok és joghallgatók csapatával; a polgári közönséggel azonos helyosztályon.

Hasonló képet mutat a legnagyobb testületi pártoló, Pest vármegye jelenlevő tisztviselőinek elhelyezkedése. Földváry Gábor, a Kerepesi úti színházépítés szorgalmazója és majdani megvalósítója páholyt bérel, a többi 5 bérlő zártzseket és földszinti helyeket – ehhez járul a változó számú (4–11) földszinti hely és két, utóbb egy I. emeleti páholy, amit testületileg fizettek.

Városi polgárjoggal 85 bérlő rendelkezett. Közülük 14-en ezt ház- és telektulajdonosként szereztek; az iparúzó polgárok száma 49, a kereskedők 17. Ők zömmel a földszinti helyeket bérelték, ritkábban zártzseket foglaltak. Az öt városi tisztviselő, akinek nevével is találkozunk, rangját a nemesi hivatalnokokkal egyező módon bizonyította. Ignjátovics János budai szenátor és Mayerfy Xaver pesti polgár páholybérlete még viszonylag ritka – a szenátorok és a választott polgárok is megelégedtek a zártzseccel. A városkapitány ugyanott, de ingyenesen kapott helyet. Buda város tanácsa egyébként rövidebb ideig egy II. emeleti páholy bérletével is segítette a társulatot.

Az iparúzó polgárok foglalkozás szerinti megoszlása igazolja az elbeszélő forrásokból és a szépirodalmi feldolgozásokból ismert adatokat a szabók és a csizmadiák pártoló szerepéről: ők vannak többségben. Így az előbbieket megleljük a Déryné megvendégelő és annak naplójából ismerős Hajnal Józsefet, a nemzeti viseletet terjesztő Klaszty Vencelt (a *Honművész* dívatképeinek ötletadója) és Kostyál Ádámot, aki hasonló törekvései mellett ajándékaival gyarapította a színtársulat jelmeztárát, utóbb a Pesti Magyar Színház főszabója lett; gyermekei pedig – színpadon és bálokon – a magyar tánclelkes népszerűsítői. Említtésre méltó továbbá, hogy a polgári nézők sorában néhány esetben kimutatható a második színházlátogató nemzedék jelenléte. Ez nemcsak a művészetpártolásáról nevezetes rézmetsző család, Karacsék közismertebb esetében igaz, de a Kelemen-társulattal rendszeres gazdasági kapcsolatban állott Povanezecz Ferenc csizmadia és Argir Miklós kereskedő leszármazottai is a bérlők között vannak (az utóbbiak 1821-től Vrányi néven).⁹

Az értelmiségiek csoportja számottevő, teljes azonosításuk azonban a források hiánya miatt nem végezhető el. A bölcsész- és hittudományi kar hallgatóiról még sommás képünk sincs, a joghallgatók közül pedig csupán – közvetett módon – 22 fő jelenlétét tudjuk bizonyítani, a következő forrásokból:

– a színházügyre adakozók Pest vármegye kiadta, nyomtatott névjegyzékéből	15
– a jogi kar doktori szigorlati jegyzőkönyveiből (1836–40)	2
– az 1837–38-ban hivatalba lépett új pesti ügyvédekéből	5
	<hr/>
	22

A jogászok és a 15 ügyvéd között nincs rangkülönbség a nézőtérén, elkeveredve foglalnak helyet a kormányzervek tisztviselőivel, tegnapi iskolatársaikkal, akikkel az ízlés egysége, valamint a baráti

⁸ BAYER: i.m. II. 224.

⁹ Hogy valóban tartós kulturális igényről és érdeklődésről van szó, bizonyítja: a három család nótagejai együtt szerepelnek a Regélő 1833-as előfizetői között is

kapcsolatok és a társadalmi érintkezési formák kötik őket össze. (Jellemző, hogy az ügyvédek közül csak a módosabbak és az idősebbek bérelnek zártszéket.) Velük, közöttük 17 orvostanhallgatót is találunk. A 23 egyéb értelmiségi zöme zártszék-bérlő, foglalkozását tekintve pedig általában orvos, gyógyszerész vagy nevelő. Említjük meg közülük Lenhossék Mihály országos főorvost, Bugát Pált, valamint a színház két orvosát (Patachich és Durst doktort), akik ingyenes helyet kaptak. Érdekes személyiség még Novák Dániel „architectus”, aki a *Hasznos Mulatságok* hasábjain színházépítészeti tárgyú népszerűsítő cikkeket ír, kapcsolódva a Nemzeti Színház építését sürgető közhangulathoz.

Az értelmiségiek között is megfigyelhető a színházlátogatás szokásának öröklődése: az 1824-ben elhunyt országos főorvos, Pfisterer András leszármazottai zártszéket bérelnek; az 1831-ben meghalt budai főgimnáziumi tanár, Kyáltosy professzor özvegye is előre biztosítja helyét a földszinten. A látogatók második nemzedéke, a hely megőrzése a színházban egyértelmű bizonyítéka a nézőtér társadalmi érintkezési fórummá válásának.

Megjegyezzük még, hogy ismertebb íróink közül Fáy András társulati igazgató, Garay János, Pekhát Károly, Nagy Ignác, Gaál József, Tóth Lőrinc szerepel név szerint. Íróként, fordítóként saját szövegeiket is hallhatták olykor, de recenzensként, értekezőként szintén hallatták szavukat teátrumi ügyekben. Közülük a fiatalabbak alapítják meg 1835 novemberében a Pesti Drámaírói Egyesületet, hogy szervezettebben támogassák a budai társulatot. Az akadémikus írók (Bajza és Vörösmarty is) a Magyar Tudós Társaság páholyát látogatták. Ha nem volt telt ház, két páholy szolgált a nem szereplő színészeknek és (1834 májusától) egy a táncosnőknek. Nincs adatunk a páholyokba látogatók személyére, pedig a két város szellemi és társadalmi életének számos alakja megfordulhatott bennük. A páholylátogatás szokásának elterjedtségére utal ugyanis, hogy már 1833 novemberében, a folyamatos játékos ötödik hónapjában intézkedni kellett a színészi páholyokat elfoglaló „idegenek” ügyében, utóbb pedig, 1834 augusztusában elválasztották a földszinti helyek és a földszinti páholyok bejáratát, mert az utóbbiak látogatásának ürügyén többen jegy nélkül jutottak be a nézőtérre.

A közönségviszonyokat tovább elemezve megállapítható, hogy a nézőtér összetételét és választását a színpad eseményeire nem a növekvő polgári részarány határozta meg, hanem az arisztokrácia *anyagi*, valamint az értelmiség *szellemi* befolyása a színház életére. A bérleti díjak áttekintése megmagyarázza az arisztokrácia jelenlétének fontosságát: egyetlen páholybérlet 8–10 földszinti hely bérletével egyenösszegű. Az 1833 októberé és 1833 májusa közötti társigazgató, Döbrentei Gábor törekvései – Bécsből hozatott táncosnőkkel, a balett- és az operaműsor fejlesztésével – pártolásuk megtartására irányultak. Az előadásokon a hangulatot és a tetszésnyilvánítást azonban a földszint és a karzat együttesen adta meg. A két helyosztály és közönségréteg eltérő ízlése, társadalmi szokásai már 1833., a rendszeres magyar nyelvű játékos előtt nyílt konfliktussá éleződtek a pesti Német Színház nézőtérén. 1832-ben, Hagn Sarolta vendégfellépte kapcsán az ifjúság tüntetett a művésznőt figyelmük jeleivel elhalmozó magyar arisztokraták, Széchenyi, Sándor, Károlyi grófok és Wesselényi ellen, utóbbi emiatt párbajra is ment egy jurátussal.¹⁰ Ennek szellemében ír Széchenyi a „nemtelen és betvár magaviseletű” ifjúság nézőtéri viselkedéséről *Magyar játékszínről* c. tanulmányában is. Mindez áttevődik 1833 őszén a Várszínház nézőtérére: „Magyar, főképp ifjabb közönségünkben fekszik egy nagy oka annak, hogy szépeink s főbb uraink idegenkednek színházainktól (...) benne fenntartott kalappal fütyöl, felkiáltoz, furkósokkal veri a parterre padját s galleriát.”¹¹

A közönség viselkedésének változása azonban a magyar nyelvű előadások sorozatában szinte azonnal megindul, s ennek több oka van. A támadott arisztokraták maguk is páholybérletké válnak, az értelmiség és az ifjúság színházlátogatási szokásai pedig – a rosszul értelmezett nemesi szabadság helyett – polgáribb normákat kezdenek követni, a nemzeti-tudati tényezők mind erőteljesebb érvényesülésével. Az 1833. július 7-én lezajlott első budai és méghozzá magyar történeti témájú előadás recenzense a *Hasznos Mulatságokban* még kárhóztatja a karzat „illetlen kicsapongásokig” terjedő hazafias lelkesedését – Vajda Péter azonban egy hasonlóan magyar tárgyú vitézi játék szeptember 2-i előadásáról szólva már egyszerűen említi a nemzeti színjátszás mozgósító erejét és a közönség színházi közönséggé válásának demokratikus, érdekegyesítő gondolatát: „Azt gondolám, ezen rajzó sokaság aprajának, nagyának, nemesének, polgárának, *parasztjának* (A kiemelés az eredeti-

¹⁰ PUKÁNSZKYNE KÁDÁR Jolán: A pesti és budai német színészet története 1812–1847, Bp. 1923. 56–57.

¹¹ TETEY Endre: Játékszínünket tárgyzó levéltöredék, Társalkodó 1833. szept. 7.

ben!—K.F.), férjijának s nőjének szíve, mind úgy ver a honért, mint érdemi, mert vernie kell, s örülék minden egyikben társat gyanítva.” A Társalkodó fentebb már idézett cikke Vajda Péterrel egyidőben azt is leszögezi: „Hazám üdvére szerencse, hogy illy ifjunk, ki magyar nemesi szabadságot akarván vinni magával játék színéinkbe, ennek örve alatt korlátlanokdjék, naponként ritkább jelenet kezd lenni.” Széchenyi 1832-es kérdésére („Már fognak e az érintettek magok közt oly rendfokot tartani, mely az ebéli törvény híját valamennyire kipótolná?”) szinte válasz 1833-ban az egyetemi ifjak, bölcsészek és jogászok „Nemes kompániája”, amely 32 taggal indult, a magyar nyelv művelést és egymás kölcsönös segítését tűzte ki célul.¹² Több utalás látszik bizonyítani, hogy a színházlátogatást egyre szervezettebben vallották szokásuknak. A társulat 1835 júniusi bérllet-elszámolásának egyik rovata megjegyzi, hogy 119 „jurista” adós maradt még az ehavi fizetéssel. Ezúttal a nemleges adat utal együttes bérlletfizetési gyakorlatra. A „jurista” megjelölés pedig — akár a kor szóhasználatában általában — gyűjtőfogalom, a tekintélyes létszám mögött a joghallgatók és esetleg a kormányzervi kishivatalnokok mellett elsősorban a jurátusokat kell keresnünk. Az utóbbiak azért hiányoznak a számszerű áttekintésből, mert névsorukat a sematizmusok nem őrizték meg. Számuk jelentős (a reformkorban 1000 fő körül mozog), s valószínűleg őket rejti a feladatlan nevek többsége is. Igaz, az országgyűlés idejére jónéhányukat Pozsonyba vitték, hogy ott résztvegyenek a diétai ülések szünetében ítélező tevékenységét folytató királyi Curia munkájában — de szerveztségük, kapcsolatuk a két várossal így is megmaradt. Ezt nemcsak a Pozsonyban alapított és utóbb politikatörténeti nevezetességű Társalkodási Egylet létrehozása bizonyítja, hanem a budai társulatnak nyújtott anyagi támogatás is. Mint a *Jelenkor* 1834. október 11-i száma jelenti, az év nyarán és őszén 77 Ft 23 kr-t gyűjtöttek, amiből a társulat 68 külföldi színdarabot és 1 balettenét szerzett be. Közéledünk az 1840-es évek „jelkes ifjúság”-ának fogalmához.¹³

A színházlátogatás társadalmi bevettségének s hatására a két város magyarosodásának egyébként is számos és változatos jele figyelhető meg forrásainkban:

— Növekszik a romantikus névmagyarosítások száma a bérlők között: Hajnalvölgyi, Csigaházi, Jelenfy s a teljes névvel jelölt színlap-előfizetők között már csak 4 akad a 44-ből, aki németes formában írja család- és utónévét.

— Egyetlen esetben (1834 januárjában) fordul elő N.N. jelölésű álneves földszinti bérllet, a későbbiekben már nem találkozunk a rejtőzésnek e formájával.

— Gyarapodik a hölgyközönség. A bérlőnevek mögötti 536 személyből 49 a nő — 43 hely- és 6 színlapbérlő. Tényleges számáranyuk az egyes előadásokon ennél természetesen mindig magasabb volt. Figyelmet érdemel viszont, hogy olykor a bérllettulajdonos neve ingazodik — családon belül — a férj és feleség között; 12 esetben pedig a női bérlő mellől szemlátomást hiányzik a férfikísérő. Az egy néven bérelt 2–3 hely családi színházlátogatásra utal, a napi bevételek sorában (1835. június) gyermekjegyek is szerepelnek, bár kis számban.

— A polgári foglalkozású közönség érdekeit szolgálja, hogy 1834 novemberétől néha hirdetésekkel is találkozunk a színlapokon: a volt színész, Benke József házitanító, a társulati táncmesterek tánciskolai ajánlása mellett bor- és posztóeladás is szerepel — a kereskedők egyébként nem bérlletesei a színháznak.

— Lassú folyamatként, de lazulóban van a nézőtér társadalmi hierarchiája, amely korábban a helyosztályok merev és tudatos elkülönítésében jelentkezett. A földszinti helyeken a hajdani I. vagy nemesi és a II. vagy polgári ülőhelyek megkülönböztetése eltűnt, áruk azonos. A demokratizálódási tendencia a színház vezetőit is hasonló gesztusra vezette: Fáy András és Simontsits János mindvégig a zártszék-bérlők számát gyarapította, fizetve az előadások látogatásáért. (Jellemző viszont, hogy az arisztokratikus hajlamú Döbrentei Gábor mindvégig páholyt bérelt!)

A színház tehát az 1830-as években megőrizte, sőt növelte korábbi, „kulturális érdekegyesítő” szerepét. Nézőterén ugyanazon előadás szemtanúja volt I. emeleti páholyában Komáromy Györgyné br. Vay Anna és (a földszinten) a család nevelője, Fogarasy János, hasonló módon találkozunk gr. Károlyi Györggyel és nevelőjével, a Déryné naplójából ismert, zártszéket bérlő Kovacsóczy Ádám-

¹² ECKHART Ferenc: A jog- és államtudományi kar története (1667–1935), Bp. 1936. 373.

¹³ Vo. VARGA Endre: A királyi Curia 1780–1850, Bp. 1974. 119. A „jurista” lehetséges fogalomkörére l. a Figyelmező vitáját: Ki a jurista? 1838. nov. 13. és 20. A „jelkes ifjúság” fogalmát és körülhatárolását T. ERDÉLYI Ilona idézi a Regélő Pesti Divatlapból: Irodalom és közönség a reformkorban, Bp. 1970. 10. (jegyzet)

mal. A Teleki Józseffel és Wesselényi Miklóssal közösen bérelt páholyból Széchenyi István is fogadhatta Forberger Sámuel segédmérnök köszöntését a földszintről, aki többször is „eltűnik” a bérlőlistákról: ilyenkor Széchenyi kísérője és segítője az al-dunai folyamszabályozási munkálatokban.

Természetesen a polgári színházlátogatási szokások kialakulása nem jelenti azonnal megszilárdulásukat is. Ez két tényen mérhető le. Először: a külső tényezők erős hatásán a közönség jelenlétére. Noha statisztikusan nem tudjuk megállapítani a pesti és a budai nézők pontos arányát, kétségkívül megnőtt az előbbieké száma. 1834 áprilisában a társulatot vezető választmány a „rendelő” feladatává tette a felvonások közötti szünetek lehető megrövidítését: „Ezen figyelemmel főképp a pesti közönségnek tartozunk, mellynek hosszú útja van haza, s mellyből sok még az előadás után vacsorál.”¹⁴ A közönség-zöm lakóhelyének változása okozza azt a látszólagos ellentmondást, hogy – az 1790-es évekhez viszonyítva – a korábbinál nagyobb szerep jut az időjárásnak és a dunai jégviszonyok okozta közlekedési nehézségeknek. A *Homművész* 1834 januárja és 1835 júniusa között 9 alkalommal jelzi a rosszra fordult idő és a szétszedett hajóhíd közönséget elvonó hatását. Farsangkor a bálók hívták máshová a színházi ifjúságot, erre a társulat a kezdés időpontjának megváltoztatásával válaszolt, a színlapon hirdetve: „Januárius 15-kétől kezdve a farsangi mulatságok miatt a játékok rendszeren 6 órákor kezdetnek és 8 óra körül végetnek.”

Másodszor: viszonylag csekély számú a szorosabban vett törzsközönség. A ránk maradt bérlőlisták sorában mind a haton csak 24 név szerepel, ötször huszonketten, négyszer pedig negyvennégyen fordulnak elő – ez a bérletes közönségnek kb. egyötöde. Csupán a páholyokra jellemző a bérelt hely állandó megtartása, a zártszékeken és a földszinten még az éves vagy féléves előreváltások tulajdonosai is változtatják – legalább néhány szám erejéig – helyüket.

A fentiek után és alapján vállalkozhatunk arra, hogy feleletet adjunk néhány műsorpolitikai és gazdasági kérdésre, pontosabban: képes volt-e 1834–35-ben a Várszínház magyar társulata eltartani magát jövedelmeiből? Az előadások bevételeiből és a sajtó utalásaiból egyértelműen kiderül, hogy mindössze két színjátéktípus akad, amely viszonylag egységesen arat sikert, az opera és a tündérböhozat. Az előbbiekből főként Rossini művei (*A szevillai borbély*, *Tancredi*) és az őket pótló zenés egyvelegek emlíandők, míg az utóbbiak sorában Nestroy *Lumpáci vagabundusa* és a magyar utánzat, Munkácsy János *Garabonczás diákja* vonz csaknem telt házat. Tegyük rögtön hozzá: gyakori játszásuknak nem elsősorban esztétikai, hanem főleg anyagi oka volt – a budai színtársulat, az ország ez idő tájt legjobb prózai színészeivel rákényszerült a zenés műsor játszására, ha lassítani kívánta eladósodása mértékét; bevételeiből ugyanis – a közönségviszonyok polgárosodása és fejlődése dacára – változatlanul nem tudta fenntartani magát. A választmány 1834 áprilisában ennek megfelelően szabja meg a műsorpolitikát, tekintettel kell lenni „a míveltebb közönségre, és a magyar művészet emelésére”, ugyanakkor könnyebb operákat is játszani kell „közönség édesgetésül”. Pest megye Levéltárában fennmaradt az 1833 októberre és 1835 márciusra közötti időszak elszámolásainak összesítése. Ezen idő alatt nyereséges hónap mindössze négy akadt (1833. október és november, 1834. március és november), a többi tizennégy hónap veszteségesnek bizonyult. Az időszak egészében 49 504 vft 20 1/2 kr bevétellel 59 935 vft 15 kr kiadás áll szemben – a pénzügyi mérleg egyensúlyát 10 026 vft 49 1/2 kr vármegyei segélypénz billentette helyre.

Pest vármegye az összeget kisebb részben országos adakozásból, zömében pedig a hivatali apparátus, a járási főszolgabírák által folyamatosan végzett gyűjtésből fizette. (A helyzet 1835 őszétől fordul majd rosszabbra, amikor Pest megye megkezdí – Zitterbarth Mátyással szerződve – a Pesti Magyar Színház építését és ez elvonja a segélypénzeket. Helyzetképünk eddig az időpontig érvényes.)

A társulat mindennapos közönségviszonyait a részletesen adatolható 1835. júniusi elszámolásból ismerhetjük meg. A hónap a ritkább, nyereséges időszakok közé tartozik. 21 előadást tartottak, a bérletek mellett Bartha János és Tóth István kapott jutalomjátékot (5-én, illetve 15-én), a 9-i operaelőadás (Rossini: *Tancredi*) szintén bérletszünetes volt. Júniusra 274-en váltottak bérletet, ez a bérletezhető helyek 42,3 %-a. Ha feltételezzük, hogy elvben valamennyi előadást megtekintették, a napi jegyeladás hozzáadásával megkapjuk a látogatottság maximális értékét, ami – 950 főnek véve a befogadó-képességet – százalékosan is kifejezhető. Így kapott adatunk azonban csak a legsikeresebb előadásokon közelíti a tényleges nézőszámot, a többről a bérlőknek kisebb-nagyobb hányada otthon maradt. Ilyen esetekről a sajtó is hírt ad.

¹⁴ Játékszíni jegyzőkönyv 1833–5. PmL. i. h.

A hónap átlagos látogatottsága 50,3 % – ebből a bérletes előadásoké 48,8 %, a bérletszünetes produkcióké 51,8%. A legmagasabb látogatottsági adatok a következők:

–június 1. <i>A szevillai borbély</i>	89,4%	mindhárom bérleti előadás
8. <i>Garabonczás diák</i>	87,0%	
28. <i>A szevillai borbély</i>	68,2%	

Három olyan bérletes előadás akad, amely veszteséges; mindhárom egy korábbi ízléskorszak játékdarabja.

–június 17. <i>Szép és rút</i> (vígjáték, Ziegler–Telepy)	33,1%
25. <i>Lengyel király házassága</i> (vígjáték, Hassaurek–P. Horváth Dániel)	32,7%
27. <i>Párt dühe</i> (Ziegler vitézi játéka)	34,4%

Egy alkalommal a kiállítási költségeket éppen fedezi a bevétel:

–június 16. <i>Hatalomszó</i> (Ziegler szomorújátéka)	34,3%
--	-------

Megállapíthatjuk tehát, ahhoz, hogy a napi előadás bevételt hozzon, a költségektől függően, a látogatottság 30–35 %-ára, hosszabb távon pedig – a sikeres 1835 júniusi véve alapul – a látogatottságnak legalább 50 %-ára volt szükség.

Láttuk, hogy a légsikeresebb, illetve a leggyéribben látogatott előadásokon a közönség válaszáda viszonylag egységes. Inkább találunk réteg-előadásokat a közepesen látogatott, valamint a bérletszünetes produkciók sorában. Így június 14-én a vígjáték+balett összeállítású estét inkább a karzat élvezte (114 fő), míg a földszintre csak 18-an vettek jegyet és mindössze 4 páholy talált napi gazdára. Hasonló jegyvásárlást tapasztalunk 21-én a *Tündérvilági leány* c. tündérbohózat esetében, sőt: a *Garabonczás diák* bemutatóján is van üres páholy. Tóth István említett jutalomjátékán a Honművész főleg a színész-kedvencét ünneplő ifjúság jelenlétét jelzi – az előadás bevétele, amely főként karzattól és földszinti zártszékből származik, az 58,8%-os látogatottság dacára – közepes páholyeladása miatt – elmarad a 9-i *Tancreéd*-előadás opera-bevétele mögött, amikor a látogatottság ugyan csak 55,3%, de ebben nagyobb részarányal szerepel a páholyok közönsége. Az előbbi esetben 219 vft 25 kr, az utóbbiban 293 vft 50 kr a tiszta bevétel. (Holott a színpadra állítás költségében csak 15 vft 35 kr a különbség a jutalomjáték javára.)

Összegezve tapasztalatainkat, két tényezőben láthatjuk a társulat anyagi kudarcának okát:

- a bérlők csekély száma és ezen belül a törzsközönség hasonlóan alacsony részaránya
- a bérletszünetes előadások alig haladják meg a többi látogatottságát.

*

Polgári kulturális fórum, zömmel értelmiségi és nemesi pártolásra építve – ellentmondások, átmeneti helyzetben elemeztük a magyar színészet publikumát. Az anyagi önállóság hiánya, a tudati tényezők ideiglenesen közönséget és bevételt pótló szerepe ellenére a Várszínház társulatának hatását csak akkor látjuk helyesen, ha viszonyítjuk más kulturális tényezők közönségviszonyaihoz. Mert igaz, hogy az ideiglenesen itt tartózkodókkal együtt kb. 120 000 lakosú két városban a bérlőnevek mögötti 536 személy csekély töredéke csupán a számba jöhető közönségnek (az összlakosság 0,44%-a), de egy-egy sikeres előadáson mégis többen szoronganak a padosorokban, mint ahányan az 1833-ban megindult *Regélő* c. divatlapot *országosan* megrendelték.¹⁵

Kerényi Ferenc

¹⁵ A lélekszámra és a lapok példányszámára l. KÓSA János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig, Bp. 1937.

1837. augusztus 31-én jelent meg az Athenaeumban „A' féltékeny” című vers. R. betűjegy állt a szonett alatt, s valószínűleg kevesen sejtették: ki lehet a szerző? Nem derült fény erre akkor sem, mikor Vörösmarty: Minden Munkái II. kötetében ismét az olvasó elé került, hiszen a „Shakespearból” (!) megnevezés inkább eltakarta a valódi szerzőt, mint fölvilágosított róla. Pedig Shakespeare-nek vagy kortársainak nincsen ilyen című, ilyen formájú szonettjük; a vers sokkal személyesebb, szenvedélyesebb, átéltebb, mint hogy fordítás lenne. A költemény maga is titokzatos, rejtőzködést árul el, ezért a furcsa betűjegy; s amikor le kellett volna rántani a leplet a titokról, akkor Vörösmarty-nak sikerült a számára legjobb megoldást választani: Shakespeare tekintélye mögé bújt, a Julius Caesar alkotójának tulajdoníthatta azt, amit nem akart, nem mert vállalni; amit sem az 1830-as, sem az 1840-es esztendőben nyíltan, a közvélemény előtt nem vállalhatott. Hiszen A' féltékeny egyáltalában nem leplezett szenvedélyes szerelemről vall; olyan kétségekről és olyan vívódásról, amely nem illett bele abba a képhez, amelyet a barátok, az olvasók, a nemzet maguknak a nemzeti költőről, az Árpád ébredése vagy a Zalán futása, a hazafias balladák vagy az epés Pályalombok, a nyelvkérdésekben jártas értekező ihletett-tudós alkotójáról festettek maguknak. Hiszen amit a helyzetdal, a ballada, az életkép objektívabb-tárgyasultabb módján Vörösmarty megszólaltathatott, az az „elvárások” miatt nem kaphatott hangot legigazibb műfajában: az én kétségeit panaszló lírájában. „A' féltékeny” fölmérés is: a költő látni szeretete volna hatását. Hogy e vers fordulat Vörösmarty lírájában, azt nem nehéz nyomon követnünk. Közvetlen előzményeiül a „Gyász és remény”, valamint az „Idához” című¹ – 1836-ban írt – verseket említenénk. A Gyász és remény az igennek és a nemnek vitája, a színszimbolikával a címben jelölt ellentétpárt fejezi ki. Lényegében statikus állapotot jelöl, az adott helyzet kibontásáról van szó, a szókincs szűk volta, a szavak különböző alakban történő ismétlődése: a variációs technikát mutatja. Motívumaiban „A' féltékeny”-ig jelzi előre a külső megelevenítés lelkiállapotot és magatartást idéző szerepét. Az „Idához” c. vers még ennél is többet ígér: itt már a személyesség nemcsak a birtokos személyragos főnevekben, hanem az I. szám I. személyű igékben is tetten érhető; s a mélabús vágyakozás a 30-as évek Vörösmarty-lírájának egyik leglényegesebb gondolatáig fokozódik: „Nem érez, a' ki érez Szavakkal mondhatót.” Más kérdés, hogy a kis vers utolsó szakasza lerontja a hatást, közkeletűen szokványos – s a szentimentalizmusból idelopakodott – képével képtelen beteljesíteni várakozásunkat.

E két verssel szemben hangsúlyozottan személyes, minden általánosító-bölcseledő vonást kerülő líra tárul elénk „A' féltékeny”-t olvasva. A kétség és a remény, a „kéj” és a „gyönyör” feszül egymással szembe, iszonyú harcnak, érzelmi háborúnak, föl-föltámadó érzelmi hullámok tobzódásának, majd csillapultának vagyunk tanúi; a költő – álarcot öltve – kimondhatja a legtitkoltabb érzéseit. Olyan szerelmi érzés támadt a költőre, amely egész lényét áthatja, de amely föltámasztja benne a féltékenység, a kételkedés démonait is. Olyan érzés kerítette a hatalmába, amely végtelen gyönyörökkel és fájdalokkal ismerteti meg. Némi magyarázattal szolgálhat a kéziratban maradt és a kidolgozatlanság miatt csupán torzónak tekinthető vázlat, amelyet Fehér Géza tett közzé.² A „Ha valaki híven, tüzesen. . .” kezdetű prózai-verses töredékből megtudjuk, hogy a költő százszorosan „hív és hív”, de nem szabad kimondania semmit. A világ megbotránkozna, elítélné.

„Nem nő, nem csók, nem is sohajtás az én szerelmem, hanem legfelsőbb gondolat 's szenvedély, mely mint a tűzhegy akkor is forr belül, midőn semmi külső jelei nem látszanak, oly boldog belvilág mely magában él 's előre kárhóztatva önmagát megnyerhetetlen üdvén kesereg.”

A magunk részéről úgy fogjuk föl ezt a fogalmazványt, mint A' féltékeny magyarázatát, kiegészítését. A homályos pontok megvilágosulni látszanak: olyan szerelmi érzés születéséről, létéről van szó, amely egyszerre irányul valóságos és e valóság talaján fölépített elképzelt lényre; olyan szenvedély emésztí a költőt, amelyet egyként táplál a „megnyerhetetlen üdv” s a mégis mindig reménykedő érzés. Hiszen „A' féltékeny”-ben már egyszer megszerzett „kegyelem”-ről szerzünk tudomást, a kincset bírta már a költő. Igaz, e – talán pillanatnyi – boldogságot megkeserítette a

¹ A Vörösmarty-versek keltezésében, sorrendjében a kritikai kiadáshoz igazodtunk: Összes Művei (a továbbiakban: ÖM) II. Bp. 1960. Sajtó alá rendezte: HORVÁTH Károly.

² ItK 1968. 567. – FEHÉR Géza 1837–38-ra teszi e vers-torzó keletkezésének időpontját.

boldogság tűntének előérzete, a testi valójában is a közelben föllelhető lény szüntelen a végesbe forduló végtelenre emlékezteti a költőt. Két kulcsszó közös a kétfajta Vörösmarty-műben: a *kín* és a *kárhozat*, s e két szó érzelmi töltésével, erőteljességével az alapvetően keserű-kétségbeesett hangnemet intonálja. Hiszen mindkét mű – érzelmi gazdagságával, szenvedélyével – a hiányról szól, az elvesztett üdvörről; a föltámadt és máris elmúlt boldogság pillanataról, hasonlóan a Csongor és Tünde nyitó-képéhez, ám mégis, gyökeresen eltérve tőle. A Vörösmarty költészetében időnként fel-feltűnő leányalakok „A’ féltékeny”-ben átadják helyüket az érettebb, a szerelemben tapasztaltabb asszonynak, aki érzelmi válságba taszítja a neki és rajta keresztül a „legfelsőbb gondolat”-nak hódoló költőt. A’ féltékeny elvonsága és rejtőzködő volta ebből a bizonytalanságból is fakad. A költő alig mond el valamit, mindjárt átcsap annak ellentétébe, a nyugalom nyugtalansággá, a kéj és a gyönyör kinná, az aggodalom bizonyossággá változik. Túlságosan személyes, önleplező a költő mondanivalója ahhoz, hogy önmagát fölfedve léphessen a nyilvánosság elé. Az 1830-as esztendők magyar olvasói, színházi nézői ugyan hozzászórtak a lovag- és a végzetdrámák rémregényességéhez, ám tudva tudták, hogy a történet többnyire művi, a hangsúlyozottan patétikus-éneklő előadásmód önmagában is idézőjelbe tette ezeket a vad históriákat. Viszont igen nehéz volt a lírikus helyzete az almanachköltészet virágzása idején. A lírikus nemigen tehetné idézőjelbe a maga vad és gátlástalan érzelmeit, meg kellett felelnie a költőről alkotott elképzeléseknek. Talán nem tekinthetjük csupán a véletlen játékának azt a tényt, hogy számos romantikus költő olyan fegyverező formával kényszerítette érzelmei hőmpölygő áráját a korlátok közé, amely az olvasóval is igyekezett elfogadtatni a csak a maga törvényeit tisztelő érzésvilágot. A lengyel Mickiewicz és a szlovén Prešeren előfeljes líraiságát nem egyszer a szonettek fegyvermezik. Szonettek közé szorítják áradó gondolataikat, a bonyolult rimelés és a szigorú versépítés kényszerével ellensúlyozzák merésznek tetsző, a kor ízlés- és szokásnormáit áthágó mondanivalójukat. Mickiewicz és Prešeren egyaránt elégedetlenek még a klasszicizmus poétái megszabta költészeti illemtörvénnyel; érzelmeiket és érzelmeik tárgyát néven akarják nevezni, föl-föltörő vágyaiknak, gondolataiknak kifejezési módot keresnek. S ezt nem mindig tehetik meg a jóval tárgyiasabb epika keretein belül; hiszen éppen arra törekszenek, hogy ne kelljen idegen hős jelmezébe bújni, sokszoros áttétellel szólni. Ez az oka annak, hogy kétféle törekvést terelnek egy mederbe: a költői nyelv lehetőségeinek teljes birtokba vételét és a lírai megszólalás gátlástalanságának kísérletét. A kétfajta szándék kiegészíti egymást: a hangot sosem kapott érzések, gondolatok merész formában valósulhatnak meg, koncentrálnak lírává. Prešeren egy sor, a szlovén irodalomban addig ismeretlen versformával kísérletezik, Mickiewicz is a tökéletességbe emeli a szonettet, sőt a szonettciklust. Részben összefüggésbe hozható ez a romantika új műfaji hierarchizálási szándékaival is; de a költők önmagukat fegyverező magatartásával is.

Vörösmarty is az 1830-as esztendőkre jut el a lírai műfajok magyar átértékelésének gondolatáig. Az 1830-as esztendőkből írja meg a Szózatot, amelyet a Himnusszal vitatkozó himnusznak is fölfoghatunk, fejleszti tovább a Kisfaludy Károly-os helyzetdalt, teremti meg a romantikus ódát, ad példát a korszerű epigrammákra, lírizálja át a balladát. Ebben az összefüggésben jelenik meg A’ féltékeny, amely a Vörösmarty lírájában szokatlan szonettben hoz frontáttörést (hasonlítsuk csak össze Kazinczy, Szemere vagy Töltényi irodalmias szonettjeivel!). Hogy szonettet választott, abban része van a műfaji megújítás gondolatának, ugyanannak a magatartásnak, amely Mickiewiczre és Prešerenre is jellemző, ti. a költő a szonett szűk korlátai közé engedti csupán háborgó indulatait (s így a vers szépségét elsősorban az e korlátokat szüntelen ledönteni akaró indulat roppant erőfeszítései adják!). De annak az irodalmias törekvésnek hatását is érezzük, mely az adott nemzeti irodalomban (vagy az adott költőtől) egyszeri vagy rendkívüli versformával tudatos utalást akar kifejezni egy ismertebb külföldi példára. Mickiewicz szonettje Goethére utalnak, Prešeren az olasz és a spanyol költészet formáit idézi, Vörösmarty – egyébként is drámai feszültségű versében – Shakespeare szonettjeit követi. Nem tartalomban vagy rimelhelyezésben. Hanem a mondanivaló titokzatosságában, a sejtelmességben, a szinte jelképes beszédben. Ki sejthetné, hogy a költő emlegette setét hajú hölgy miféle varázssal csábította magához a költőt? Ki tudná pontosan értelmezni az utolsó sort? És egyáltalában: oly meglepő e fordulat az 1830-as esztendők lírájában, hogy igencsak zavarban lehetett az Athenaeum figyelmes olvasója. Ki ez a setét hajú hölgy?

A kortársak – akik valószínűleg tudták – hallgattak; s hallgattak mindazok, akik Vörösmarty közelében éltek.

Így a versre vagyunk utalva. Annál is inkább, mert A' féltékeny gondolatai, kifejezései vissza-visszatérnek a versekben, a drámákban, nem pillanatnyi szeszély, hanem mély és tartós érzelem lírává sűrűsödései. Hadd idézzünk néhány megfelelést:

... gyász, merülj el a'
Sötét haj tengerén. . .

(Gyász és remény)

Setét hajadnak árnyában. . .

.. honn gyönyört
'S nyugalmat nem lel ő. . .
.. szíve' mélyiből
A' bék kiköltözött

(Az özvegy)

,S nyugalmam nem volt enyhe 's békhozó. . .

Kéj és gyönyör kínokká váltanak. . .

Gyönyörre olvadoz fel
A' jég-oltotta kegy. . .
És nem talál nyugalmat,
Nem enyhet bánata. . .

(A' hű lovag)

A' kínba fúlt gyönyört

(Késő vágy)

Hasonló magatartást figyelhetünk meg a Marót bánban! Nemcsak az alaphelyzet hasonló: A' féltékenyben sejtelmesen kifejezve, a Késő vágyban nyíltabban; a korosodó férfi félti szerelmesét attól, hogy egy ifjabb elragadja, de képtelen lemondani érzéseiről. Éppen nem Marót, hanem Ida alakjába transzponálva jelenik meg a bűnös, mert természet ellen érzett szerelem, mely kint és gyönyört egyaránt okoz:

Szeretlek átkaimnak ellenére,
Oly kinnal és oly rettegés között,
Mint ellenségnek sem kívánhatom. . .
Én küzködém. Igen! soká, soká
Harcoltam e' veszélyes indulattal.
Imádkozám; de bűnös ajkaim
Egy szót neveztek, mellyet szenteink
Nem ismerének, e' szót: szerelem. . .

S ha a rokon kifejezések és gondolatok egymást erősítő, egymást magyarázó összessége felől közelítjük meg A' féltékenyt, sok mindent másképp látunk. Az egy időben, 1836–1839 között keletkező művek arról tanúskodnak, hogy Vörösmarty 1836 körül szerethetett meg valakit, egy setét hajú hölgyet (de az is lehet, hogy a setét haj utalás Shakespeare dark lady-jére, hiszen az irodalmi ihletés a romantikus költőket is lángra gyújtja), s e szerelem 1839-ig tarthatott, legfeljebb 1840-ig. A versek körülbelül ezekben az években egyöntetűek, azonos érzelmi tartalmúak: az álom és a valóság, a lehetséges és a valóságos, a pillanatnyi (a véges) és a végtelen között hullámzó-lebegő gondolat kifejezése a magyar romantika szerelmi költészetének új típusát teremti meg. Elsősorban e lebegés a legfőbb jellemzője. A' féltékeny ténymegállapítással indul, de a ténymegállapítást azonnal szűkíti a költő, érvényességét kétségbe vonja, a valóságost a lehetőséggel helyettesíti. S e helyettesítés annál uralkodóbb szerepet tölt be, minél inkább fakul a valóságos: „Setét hajadnak árnyában nyugodtam. . .”. Ez a valóságos. De a szakasz végére a lehetséges veszi át az uralmat, miután az imárott

titokzatos hölgy kegyelmének távozása kerül előtérbe. Hiszen e kegyelem „változó”. S e változó épp a nyitó kép transzformációjával erősödik föl (Melly mint hadj' lengése változó). A lehetséges valóságossá válásán töprengő költő a kétségekkel telíti a második szakaszt. Olyan helyzetet ír le, amelyet „Az özvegy” című balladában részletesebben, epikus formában fejtett ki. A félelem egyre nő; a költő a kegyelem távoztát, a szerelmes hölgy vélt hűtlenségét írja körül, egyre valóságosabban, mintegy önmagát belelovalva a becsapott szerelmes szerepébe. A lehetséges mindinkább a valóságos helyére kerül. S mire a szonett befejező részéhez érünk, a féltékenység mitikusá növesztett aggodalmairól olvasunk. A lehetséges valóságossá változott, s még a valóra ébredő költő is e valóságossá vált lehetőséget olvassa ki a mellette levő szerelmes szeméből.

Nem érdektelen Szabó Lőrinc megjegyzéseit³ ideidézünk. Kozocsa Sándor erősíteti, hogy A' féltékeny fordítás. De a Shakespeare-szonetteket igen alaposan ismerő Szabó Lőrinc pontosan érzi, hogy „Valami ismeretlen oka lehetett Vörösmarty rejtőzködésének”, s e szonett jóval romantikusabb a Shakespeare-szonettekénél. Szabó Lőrinc a szonett kulcsát az utolsó sorban látja: „Valami vamp-szerű magatartást tanúsít az „örangyal” . . .”, de megengedi azt a lehetőséget is, hogy a „mulat” csak „van”, „időzik” jelentésű.

Az „Ábránd” című költeményről szólva, Rákos Péter a Késő vágyat is emlegeti: „feltehetően valamely ismeretlen élmény vagy látomás”⁴ születtének tartja a költeményt. Szegedy-Maszák Mihály pedig éppen a Késő vágyat elemezve írja: „mind az álomnak, mind a valónak erotikus mellékjelentést is ad: az előbbit a fájdalom gyönyörével, az utóbbit a megújulás hiányával társítja.”⁵

A' féltékeny is e mellékjelentések értelmezésének fényében világosodik meg: a valóság itt Vörösmarty számára a hihetetlen, az örök kételkedés birodalma, az álom (álmodozás) a valóságnál élőbb, fájdalmas lété. Míg a valóságos a költeménynek csak néhány sorát tölti ki, addig az általunk lehetségesnek nevezett szféra megelevenítésére jóval több hely jut, s még a valóságost is átjárja. Olyan ellentétpárok vonulnak végig a költeményen, amelyeknek egyik tagja eleve erőteljesebb, élettelibb. A valóság elsápad az elképzelt, a lehetséges mellett. E valóságos-lehetséges kettősség a „Késő vágy”-nak is jellemzője, csakhogy itt a valóságos tölt be nagyobb szerepet, s a lehetséges az álomszerű, a ködökben úszó, a sejtelmes. Még a játékosabb „M. . .szemei”-ben is csupa feltételes mód áruklodik a költő bizonytalanságáról, a valóságos szomorú uralmáról és a vágyott lehetséges képtelenségéről. Hiszen ahhoz, hogy a lehetséges valóságos legyen, ahhoz oly szép szemek volnának szükségesegek, mint amilyenek az M-éi. A Piros száj c. vers szintén a játékoságba föloldott valóságos-lehetséges ellentétpár kifejeződése. A lehetségesnek az álommal azonosítása épp a játékoság miatt itt nyíltabb: „Mikor jön a nap el Betölt reményivel, Midőn nem álmodom. . .” E kérdésbe átcsapó fölkiáltás épp nem a bizonyosság reményét élíti. A' megcsalt leány ismét a rejtőzködés költeménye: tragikus helyzetdel, melyben az eddig említett költemények motívumai tűnnek föl. Az *igen* és a *nem* víz éles szópárbajt (Bájolsz, de nem hiszek! . . . Ámítsz, nem értelek. . .) Az „Ö” ismét a feltételes móddal jelzi, hogy valóság és képzelet, valóságos és lehetséges néz egymással farkasszemet. A valóságos az „Ö”, aki mindaz, amit róla a költő hisz. A lehetséges, hogy a költő e valóság birtokába jutna. Kijózanító, kiábrándító ez a valóság, szinte kettéhasadt a lét: más az „ő” valósága, más a költőé. Hiszen ő „csillag, legderültebb”, virág, oltár, drága és kegyes szent, a költő számára csalfa, tűztelen fény, a szent érzéketlen márványkép. Olyan költői világ e versek Vörösmartyjáé, amelyben mind a valóságosnak, mind a lehetségesnek többszöri, önmagát megsokszorozó jelentése van. Hiszen a költő valósága és ábrándja nem azonos az imádott, az „Ö”, a féltékenység „tárgya” valóságával és ábrándjaival.

Nem kevésbé rejtélyes az „L-né emlékkönyvébe” című epigramma. A neves és bájos, főleg az irodalmi körökben népszerű színésznő, Lendvayné Hivatal Anikó boldogtalan házasságára⁶ céloz-e a

³ KOZOCSA Sándor: Vörösmarty, Szabó Lőrinc és egy rejtélyes Shakespeare-szonett. MKsz 1970. 224–226.

⁴ Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig. Szerk.: MEZEI Márta–KULIN Ferenc. Bp. 1975. 306–318.

⁵ Uo. 276–290. Viszont teljesen alaptalannak tartjuk a szerzőnek azt a megállapítását, hogy Vörösmarty „már attól a betegségtől szenved, mely élete végén elméje elborulását vonja maga után.” E vers szövege erre a legcsekélyebb utalást sem tartalmazza.

⁶ „Lendvay (. . .) legboldogabb színésztársai körében volt. Házassága nem vala boldog.” Vö.: SZIGLIGETI Ede: Egressy Gábor, Lendvay Márton, Megyeri Károly, Kántorné és más régi magyar színészek. Bp. é.n. 101.

költő, vagy valami másra? Kérdés, amelynek megválaszolása korántsem egyszerű feladat. Tény, hogy Hivatal Anikó házassága boldogtalan volt, később el is vált csapodár férjétől, s még színpadi összetűzésük sem ment ritkaság számba.⁷ Mégsem valószínű, hogy e köztudott eseményt Vörösmarty ily tapintatlanul a művészno emlékkönyve számára versbe foglalta volna. A négy soros epigramma szabályos versikének indul, s csak a harmadik sorban kezd fölforrósodni. „Minden szó, mely szíveket áthat”... Személytelen ez a dicséret, de valószínűleg pontos jellemzése Lendvayné művészetének. Érdeemes Vörösmarty színikritikáiból⁸ idéznünk: „Lendvayné mind mozdulataival, mind szívreható hangjaival idézven hallgatóit...” „Különösen jeles volt ma ismét Lendvayné játéka, hív tükre azon érzelmeknek 's indulatoknak, melyeket szerepe magában foglal.” „Lendvayné Donna Dianát igen érzékenyen, sőt valódi mély érzellemmel adta...” „Máriát Lendvayné való érzellemmel adta.” „S Lendvayné szerepe' végén ismét egy szakaszát adá azoni mély és való érzelmű játéknak, melyben mindenek felett erős...”

A szíveket átható szó tehát Vörösmarty szerint Lendvayné mély és való érzelmű játékának legfőbb jellemzője. A rejtélye az utolsó sorban sem világosodik meg: „Szűdnek egy eltépett életörömbe került.” Vajon csak a boldogtalan házasságra céloz ez az „eltépett életöröm”? Nem látszik valószínűnek, hiszen a korabeli följegyzések igencsak életvidámnak, derűsnek festik Lendvayné, akiről nem egy kedvenc anekdota maradt fenn.⁹ S vajon az írók Fáy Andrásról¹⁰ Kuthy Lajosig, Bajza Józseftől Petőfi Sándorig olyannyira kedvelték volna, ha csupán a legyőzött, vidámsággal ellensúlyozott bánatot tapasztalták volna-e Lendvayné társaságában? Nem, Lendvay időnkénti hűtlensége, könnyelműsége, finoman szólva: nagyvonalúsága nem hízelt ugyan a jó szívű, de szeszélyes és hiú Hivatal Anikónak, ám korántsem okozott lelki megrázkódtatást.

Másról van itt szó! Mielőtt továbbmennénk, hadd jegyezzük meg, hogy miért-miért nem, Vörösmarty eleinte nem kedvelte Lendvay Mártont.¹¹ Hiányolta belőle a tragikai mélységet, az érzékenyebb helyek hamis intonációját róttá föl neki. Másutt épp együtt ír a házaspárról: „a' szóhabarást, mellytől azonban Lendvayné őrizkedni látszott, míg Lendvay egészen rosz szokásának engedte át magát...” Igaz, Vörösmarty másokat is bírált, Lendvaynén is számon kérte az érthető beszédet, egy-egy jelenet helyes értelmezését. Hogy Lendvayt eleinte nem szerette, ez köztudomású lehetett, erről Egressy Gábor is megemlékezett.¹² Később ugyan kénytelen volt elismerni Lendvay színpadi rátermettségét, de a kezdeti tartózkodás annál feltűnőbb.

Vörösmarty lelkiismeretesen járt a színházba, lelkiismeretesen írta színikritikáit. Részrehajlás nélkül. Mégis feltűnő, hogy Lendvayné sokszor más szereplővel összehasonlítva is kiemeli. „A' mai este' főbb kelleméit Lendvaynének (Adél) köszönhetjük...” Másutt az Emilia Galotti előadásából szinte csak Lendvaynéval van megelégedve. Egyszer Egressy és Lendvayné hasonlítja össze A' párisi naplopó főszereplőjeként: „Egressy talán külsőleg hívebben adta a' naplopót, annak aljas helyzetéről, viszonyairól mindig megemlékezve; de Lendvayné játékában több belső élet volt, 's talán tisztaság is...” Még feltűnőbb egy másik megjegyzése. A Griseldis Lendvayné parádés szerepe volt, Déryné is megörökítette alakítását.¹³ Egy Griseldis-előadáson nem Megyeri (Vörösmarty kedvence) játszotta az

⁷ A Rómeó és Júlia egyik előadásán Lendvayné a koporsóban fekvő szölt oda férjének: „Hallja, meg ne csókoljon, mert az orrába harapok.” Vö.: VÁRADI Antal: Régi magyar színészvilág. Bp. 1911. 277-278.

⁸ ÖM XIV. Bp. 1969. Sajtó alá rendezte: SOLT Andor.

⁹ JÓKAI Mór: A magyar színészet hőskora. Bev. és jegyzetekkel ellátta ADY Lajos. Bp. é.n. Jókai egyébként így jellemzi a művésznőt: „Csupa természet, csupa báj, csupa kellem az egész megjelenése: arc, alak tündéri. És kicsoda hang hozzá. Csengő, mint a madárdal, tele érzéssel: szívből jövő, szívből ható.”

¹⁰ „Csak egy hivatali szeretnék - Anikót” - jegyezték föl Fáy mondását. Vö.: RAKODCZAY Pál: Egressy Gábor és kora. Bp. 1911. 383. Fáy szerint: Hivatal Anikó „az arc-mimikában, a szenvedélyi változások kitüntetéseiben, s főképp a szenvedő nőiség érdekesítéseiben (...) csaknem páratlan.” Színiészeti tanulmányok. Bp. 1941. 66.

¹¹ Kiolvasható ez kritikáiból is. E kérdésről, valamint Vörösmarty és Lendvayné, Vörösmarty és Magda Lujza, illetve esetleg egy ismeretlen kapcsolatáról FEHÉR Géza írt, az eddig fölmerült adatok teljes ismeretében: ÖM X. Bp. 1971. 763-764.

¹² FEHÉR Géza idézi Egressy is: id.h.

¹³ Emlékezései. Bp. 1955. II. 227.

öreg szénégető hálás szerepét, hanem Szentpétery. Vörösmarty igen elégedetlen volt Szentpéteryvel: „Komoly játékaiban inkább ünnepegy mint energia van 's e' részben ő úgy áll körülbelül Megyerihez, mint Laborfalvy R. Lendvaynéhoz.” S ugyancsak ritka az olyasfajta dicséret, melyet a Kean előadásáról írt költőnk: „Lendvayné e' részben élő példa lehet, ki mindinkább kezd uralkodni szapora beszédén 's biztos reményünk van épen úgy dicsérhetnünk művészi tökélyeit, mint rajta eddig a' természet gazdag áldásait látjuk. Mai játéka is (Damy Anna) mély és való érzést fejezett ki 's a' legjobbak közé számítható.” S amikor egy Donna Diana-előadáson Lendvayné betegen is vállalja a főszerep eljátszását, a kritikus játékaiban bizonyos külsőséges mozzanatait bírálja ugyan, de meghatottan emlegeti áldozatának nagyságát, szinte epigrammájával egybeváogólag: „De játéka még e' hibás felfogás mellett is érdekes lévén, rögtöni betegsége mellett úgy lehet azt tekinteni, mint áldozatot, melyet színészi hivatás és vonzódás, szenvedések között a' semmit sem gyanító 's ezért hidegen bíráló közönségnek hoz.”

Vörösmarty tehát kiváló színésznőnek tartotta Lendvaynéét, s ha olykor bírálta is, a színésznők közül neki tartotta főnn legszebb, leginkább dicséző jelzőit.¹⁴ Epigrammájával is hangsúlyozta áldozatkészségét, önmagának megtagadását, ha egy színpadi hősnőt kell megelevenítenie. E kritikákat olvasva érthetjük meg, hogy miért szánta Vörösmarty Hivatal Anikónak az Árpád ébredése *színésznő* szerepét,¹⁵ s miért találkozott nyilván tetszésével, hogy Idát a Marót bánban épp ő alakította.¹⁶ Ha e szerepet elemezzük, fölfedezhetjük, hogy Lendvaynének írta Vörösmarty. Hivatal Anikó volt az első számú naiva,¹⁷ aki ifjú, szerelmes leánykákat, bánatos és cserben hagyott asszonyokat alakított. Hivatal Anikó volt a próbára tett Griselidis, Hugo Angelojában Katalin, Dumas Korona és vérpadjában Howard Katalin, majd Melinda, Ophelia, Júlia (Rómeó és Júlia) stb. Kiválóan alkalmas volt arra, hogy eljátszza a Marót bán Idáját. Hiszen Vörösmarty úgy írta meg ezt az érzések között hánykolódó, a hűség és a hűtlenség dilemmájával szembe kerülő alakot, hogy abban épp azok a színészi tulajdonságok érvényesülhettek, amelyek Lendvayné sajátjai voltak: a valódi és mély érzelem, a lelkitusa kifejezése. Mindamellott az ifjú báj és a szende bizonytalanság is éreztetnie kellett. Ehhez tegyük hozzá, hogy az Elhagyott anya c. Vörösmarty-verset is Lendvayné szavalta el a pesti magyar színházban, 1837. november 30-án. Egyszóval: Vörösmarty és Lendvayné között munkatársi kapcsolat létesült, emellett, hogy a kritikus Vörösmarty szinte naponta figyelhette páholyából a színésznő munkáját.

Mindezek alapján természetesen nem tételezhetjük föl egyértelműen, hogy Vörösmarty az általunk emlegetett verseket Lendvaynéhoz írta.¹⁸ De nem is vethetjük el teljesen ezt a gondolatot. Bizonyos külső jelek e feltételezés mellett szólnak. Lendvayné 1837-ben 23 esztendős volt, tehát az érett férfikorba (37. életévébe) lépett Vörösmarty – a kor szokásai szerint – tekintélyesnek érezhette a korkülönbséget. Emellett túlságosan ismert személyek voltak ahhoz, hogy a költő érzései nyíltan

¹⁴ E véleményével nem állt egyedül. Kortársai, a közönség, az utókor hasonlóan nyilatkoztak. Egressy elragadtatva ír Lendvayné Shakespeare- és Molière-alakításairól (Egressy Galambos Gábor emléke. Pest 1867. 167, 174.); NÉMETH Antal egy csokornyai lelkes kritikát idéz (Bánk bán száz éve a színpadon. Bp. 1935.), ezt teszi egy doktori disszertáció is (KIJÁNI Lajos: Adalékok a magyar színháztörténetéhez. Pécs 1928.). Lendvayné... „volt a fiatal hősnő, aki szenved, vagy akiért szenvednek (...) Általában nagy hódító volt szépségével és kedvességével egyaránt...” Vö.: RÉDEY Tivadar: A Nemzeti Színház története. Bp. 1937. 125.

¹⁵ ÖM X. 549.

¹⁶ Akadt olyan vélemény is, amely a Lendvayné emlékkönyvébe jegyzett epigrammát a Marót bán sikerével (melynek egyik fő részese Lendvayné volt) hozza összefüggésbe: ÖM X. 621. A Marót bán 1838 májusa és 1839 szeptembere között ötször adják. – Az Árpád ébredésében is „remekelt” Hivatal Anikó. Vö.: VÁLI Béla: A magyar színészet története. Bp. 1887. 406.

¹⁷ „... mint szendének és naivanak utódja azóta sem akadt”: RAKODCZAY: id.m. I. 382. – „naiva és érzelmes hősnő”, „Érzelmes szerepekben a szívek húrján bámulatosan tud játszani.” Vö.: PUKÁNSZKYNÉ Kádár Jolán: A Nemzeti Színház százéves története. I. Bp. 1940. 132–133.

¹⁸ Vörösmarty általunk emlegetett verseit *setét hajú* hölgyhöz írta. KÉKY Lajos szerint (A Nemzeti Színház első művész-nemzedéke. BpSz 1937. aug., 155–157.) Lendvayné szőke hajú volt és fekete szemű. Ezt az egyébként dokumentálatlan adatot átveszi SOLT Andor is. ÖM. XIV. – Lendvayné ránk maradt portréiból nem derül ki, hogy valóban szőke hajú volt-e. Kéky legvalószínűbb forrása: Vasárnapi Ujság 1887. szept. 25. 648. Innen megtudjuk, hogy Hivatal Anikó szőke hajú *gyermek* volt.

megnyitvánulhassanak. De rejtve, álarcosan megnyitvánulhattak. S az epigramma sejtelmes célzása erre is vonatkozhat. A versekből eléntűnő női portré is jórészt a Lendvayné. Szeszélyessége, állhatatlansága, szépsége közbeszéd tárgya volt.¹⁹ Még az a negatív adat is erősíti elképzelésünket, hogy Vörösmartynak nem Lendvayné, hanem Magda Lujza volt titkolt szerelme.²⁰ Magda Lujza – arcképét a Hivatal Anikóval összehasonlítva – ugyanis a Lendvaynéval szinte megegyező típus. Lendvayné kicsinyben – mondták róla a kortársak. A Lendvayné iránti érzéseket vitte át a bájos Magda Lujzára a költő – ha átvitte. Az 1837-es Aurórában kiadott „Idához” c. vers gondolatvilágát tekintve a Marót bán körébe tartozik. A női név is azonos. Az M. . . szemei is vonatkozhat színházi élményre, lehet Mária, kit Raupach szomorújátékában Lendvayné való érzellemmel játszott, lehet Markitta egy gyöngé német darabban, amelyben a színésznő is szerepelt. Vagy Mathild, Scribe egy darabjában, amelynek rendezői hibáit Vörösmarty szigorúan bírálta. Mindenesetre meggondolkodtató, hogy Lendvayné majd megdöbbenik költőnket meghihette. Vajon csak színészi kiválósága az oka ennek? Martinkó András hitelt érdemlően szólt arról, hogy az 1840-es évek elején Petőfi rajongott érte.²¹ 1836/37-ben még talán nem volt oly érett színésznő, de portréinak tanúbizonysága szerint rendkívül bájos, kifejező arcú (és a színpadon az igazi érzelmeiket híven megszólaltató) művész. Nehezen elképzelhető, hogy épp Vörösmarty ne került volna hatása alá!²²

S ha elfogadjuk, hogy Vörösmarty nemcsak kritikusként, nemcsak színpadi szerzőként érdeklődött a férjétől nem egyszer külön élő Lendvayné iránt, az álom és a valóság, a lehetséges és a valóságos antinómiáját versbe öntő Vörösmarty magatartását mindjárt jobban látjuk. A feltékeny és a többi költemény egy sejtetett, a széles nyilvánosság előtt titkolt, ezért leplezett-bújtatót érzésről szól, amelynek megvalósulása legalább annyi kétséggel tölti el a költőt, mint eleve reménytelen volta. Az érzelem teljesen a hatalmába kerítette a költőt, de ez az érzelem elsősorban vágyódó – legfeljebb egy pillanatra beteljesülő – létében vonzó, beteljesülésében magában hordozza elhalását, megszüntét. Ugyanakkor önmagában sem hisz a költő, nem csupán azért, mert „Ifjúság és remény örökre veszve van Az évek' tengerén. . .” Nem érez magában elég erőt ahhoz, hogy a konvenciókkal, a rá kiszabott szereppel szakítson. Vörösmarty olyan helyzetbe került, mint a kor megannyi romantikus költője, mint Prešeren és Mickiewicz. Ismét a reménytelen szerelem lett verseinek témája: csak hogy itt már nem a Szép Ilonka halálba epekedő szerelmese a versek lírai főhőse, hanem a saját korlátait fölmérő, a valóságost a lehetőséggel szembeesítő, egy pillanatra fölcserező, majd visszakozó költő. Ebben az összefüggésben nem érdekes, hogy Lendvayné váltotta-e ki Vörösmartyból ezeket az érzéseket, vagy egy másik színésznő, esetleg a társadalom egy becsült hölgye! Az a fontos, hogy helyzetére döbentette rá, a költői lét, az elismert és ünnepelet (és támadott) poétai sors visszasságára, ahogy Mickiewiczet és Prešerent is. A romantikus költő nem azonos a végzet ellen szegülő hőseivel. De már nem éri be a mecénások kegyét, az előfizetők izlését szolgáló klasszicista poéta szerepével sem. Szüvéren egyéniség, aki képzeletében, költészetében végigjárta a lehetőségeket és kifejezi vágyainak és lehetőségeinek olykor tragikussá fejlődő konfliktusát is. A romantikus költő azért is kísérletezik a műfajokkal, mert ezt az összeütközést sokoldalúan szeretné kifejezni. Számba veszi ennek a konfliktusnak drámai magját, bár éppen erős lírai beállítottsága miatt képtelen valódi drámába önteni. Megpróbálja a nagyobb és kisebb epikai műveket is, de ennek a főleg lelki folyamatnak a története nem képes egységes epikus művé összeállni. Végül a lírában leli meg igazi kifejeződési terét. Itt azonban önmagát kell megfegyelmennie, nehogy többet áruljon el az avatatlannak, mint amennyit tudnia illik. Ezért él az áttétellel. Hiszen akit megénekel, akihez szólnak a versek, széles körben ismerős személy. Vörösmartynak később azért is kellett Shakespeare jótékonyan elfedő leple, nehogy boldog házasságában valaki is kételkedhessék.

Az 1830-as esztendőnk Vörösmarty-versei tehát nem egy romantikus költő életművében kifejezésre jutó, ún. válságperiódusnak termékei. Nem olyan értelemben beszélünk válságperiódusról, hogy a költő

¹⁹ Déry emlékezéseiben részletesen ír Lendvaynéról.

²⁰ LAUKA Gusztáv céloz erre: *ÖM. X.* 763–764.

²¹ MARTINKÓ András: *Költő, mű, környezet.* Bp. 1973. 54–63. Petőfi versei: L-né, Matild (Pyat–Sue Matild c. darabjából) Lendvaynéhoz szólnak.

²² A goszokodó CSATÓ Pál az Árpád ébredéséről írott paródiáját (*Hírnök* 1837. okt. 24.) Tudóskai–Vörösmarty és Jacinthia–Színésznő (Lendvayné) házasságával zárja. Lehetséges-e, hogy ez az izléstelen célzás esetleges pesti pletykákon alapul?

alkotói problémái megoldhatatlannak tetsző és csak lassan tisztuló válsággá súlyosbodnának; mégcsak arról sincs szó, hogy Vörösmarty megtorpanna műfajokat kidolgozó, a költői lehetőségeket mind abban tágító útján. Nem egy műfaj újul meg ebben az elsősorban magánemberi, lelki természetű válságperiódusban. A költészet újfajta megszólaltatásának kísérlete az újfajta helyzet kifejezésének zándékával találkozok: Vörösmarty az ifjúkori szerelmes versek, a népies helyzetdalok, az epikába ranszponált végletes érzések megfogalmazása után találkozott a mindent átható nagy szenvedéllyel, amely már nem tűri az epikai transzpozíciót, nem fér meg a népies hangvétel szabta keretek között, újfajta líraiság kikísérletezését kívánja. Ezért ír Vörösmarty először szonettet, ezért próbálkozik meg ezzel a természetétől oly idegen műfajjal. S mert e nemben senki sem vár tőle semmit, ez a rejtőzködésnek is remek lehetősége. S miután a rejtőzködés talán túl sikeresnek bizonyult, tovább léphet, s a lírai dalok különböző típusaiban, az epigrammában szólaltathatja meg keserveit, kétségeit. Az alapondiváló mindig egy és ugyanaz. A valóságos és a lehetséges konfrontációja. S éppen azért kapcsolhatjuk talán színészhez az e verseket kiváltó érzést, mert a valóság és a képzelet a színpad nagy problémája: az író által elképzeltet a közönségnek átélten és elhíhetően kell átadni. Az L.-né' emlékkönyvébe tanúsága szerint a színész örömmel és bánattal játszik, A' megszalt leány ezt panaszolja:

Neked jutott öröm, kéj, szerelem,
Ezeknek romja – hűségért – nekem.

Az „eltépett életöröm” a valóság, a szíveket átható szó: a megvalósult lehetséges. Nemcsak a színészet, elsősorban Vörösmarty idézett költeményeinek dilemmája ez; ezt látja bele Lendvayné színházi (és színházon kívüli?) magatartásába. Tény, hogy Lendvayné nem volt ösztönös színésznő, korához képest igen műveltnek bizonyult. Jó megfigyelőként még Rakodczay Pálnak is segített a régi Nemzeti Színház gárdáját jellemezni.²³ Arra mindenképpen alkalmasnak bizonyult, hogy megindítsa a költők képzeletét.

Nem állítunk sem többet, sem kevesebbet, mint azt, hogy a főleg kikövetkeztetett és áttételes adatok alapján indokoltnak találjuk azt a feltételezést, miszerint Lendvayné és Vörösmarty nemcsak munkatársként, hanem egymást ihlető barátként álltak egymás mellett 1836 és 1840 között. Az öregedés első jeleire érzékenyen fölfigyelő költőben heves (bár talán titkolt) érzelmeket támaszthatott a szép és okos színésznő; elindíthatta benne a folyamatot, amely e versek írására készítette. Nagyon egybevág Lendvayné helyzetével az, hogy Vörösmarty az esetleges pillanatnyi sikerben, a színésznő (az imádott?) hűtlenségében látta érzelmei sorsát; e rejtőzködést jól indokolja kettejük exponált helyzete, jórészt a legszeleesebb nyilvánosság előtt zajló magánélete. Feltételezésünknek nem mond ellent, hogy semmiféle konkrét bizonyító anyag nem maradt fenn. A Vörösmarty-levelezést lapozgatva, érezzük, hogy mindazok a levelek, amelyek a hagyományos és a köztudatban élő Vörösmarty-portréval ellentétben lennének, elvesztek, illetve a koszorús költő képét festő barátok kezén jószívrrel elkallódtak, megsemmisültek. Ugyanezek a barátok, a kortársak visszaemlékezéseikben igen tapintatosan nyilatkoznak Vörösmartyról, Talán Csajághy Laurára való tekintettel. Lendvayné állítólag megírta volna emlékezéseit,²⁴ de e nyilván rendkívül fontos anyag – ha elkészült – lappang vagy elveszettek tekinthető. Viszont a versekből, a színbírálatokból kiolvasható és jórészt a versekkel egybevágó mozzanatok feltételezésünket erősítik.

Úgy véljük, hogy az említett versek egy ciklust alkotnak, amelyek ihletője egyetlen személy. Befejző darabul az Éj és csillag²⁵ kívánkozik ide, mint amely a valóság és a lehetőség kettősségét még

²³ I. m. I. 26, 39–40, 42.

²⁴ SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. VII. Bp. 1900. 1043. hasáb.

²⁵ Athenaeum 1841. jan. 10. Vö. ÖM III. Bp. 1962. 17–18, 225. Sajtó alá rendezte: TÓTH Dezső. Felfogásunk nem egyezik a Tóth Dezsőével: nem korszaknyitó, hanem korszakzáró darabnak érezzük az Éj és csillagot. – Itt jegyezzük meg, hogy az öregedő férfi és a nála delibb ifjú összehasonlítása, valamint a szép feleség témája már a 20-as évek Vörösmartyját megihlette (Széplak). E műben azonban még a végzetdrámák ihletését érezzük, a fölfokozott szenvedély nem oly személyesen átélt élmény eredménye, mint a Marót bán konfliktusa; bár a Széplakot – sok vonatkozásban – a Marót bán előképének is tekinthetjük. Egy másik dolgozat témája lesz részben e motívum fejlődésének, részben az 1830-as esztendők Vörösmartyja stílusváltásának elemzése.

egyszer, nyomatékosan fejezi ki. A költő–imádott viszonylat tartalmazza mindazokat a jellemzőket, amelyeket már A' féltékeny megfogalmazott: a hideg, fényes csillag, az éber kín, az egyszer érezni kívánt láng mind a korábbi versekből ismerős. E költemény azonban megkülönbözteti rokon társaitól egy új motívum: a fénybe halásé. Itt már nem arról van szó, hogy a ragyogó imádott miatt elvész a költő. A ragyogó imádott fényéhez akar emelkedni a vers lírai hőse: „El kívánok veszni Fényben általad: Érezzem csak egyszer, Egyszer lángodat.” A fény itt a megdicsőülés, az átlényegülés jelképe, s a hangsúly mindinkább az apoteózisra tevődik át. A költő túljutott érzelmi élete válságperiódusán, higgadtan, bár nem kevésbé szenvedélyesen foglalja össze az elmúlt esztendőket szerelmi költészetét.

Shakespeare fekete hölgyét évszázadok óta sűrű fátylak rejtik. Vörösmarty „fekete hölgye” kevésbé rejtélyes, kevésbé titokzatos; annak ellenére, hogy testi valójában, személyesen ritkán van jelen a lírai versekben. Nem tudunk meg róla semmi közelebbit, csak azt, hogy ha meghallgatja is a költőt, elválasztja őket egymástól a világ, az előítélet, a költő megannyi kétsége, a hölgy csapongó természet. Setét hajadnak árnyában. . . ez minden tárgyi adat. S még ez is kétséges: hiszen épp a shakespeare-i utalás miatt kerülhetett be a szonettbe a sötét (barna? fekete?) haj. S bár közvetlenül alig tudunk meg a versek hősnőjéről valamit, közvetve annál jobb ismerősünk. Mindegyik költeményben drámába illő situációban, konfliktus-helyzetben lép elénk. Az idézett versek egy részét lírai monológnak is fölfoghatjuk, szenvedélyes betétnek egy szerelmi tragédiában. Egy 1838-as epigramma ezt a címet viseli: Álom és valóság. A csattanó így szól: „Oh mért álmodnom nem lehet ébren a' kéjt!” Kínzó gyötrelmek, édes bánatok közepette lebeg a Vörösmarty-líra e néhány darabja, az álom és a valóság között, ébren álmodna a számára oly valóságos gondokról, amelyek csak a lehetséges talaján valósulhatnak meg. Hiába lázad szíve, nem meri áttörni a valóságos építette korlátokat, hiszen e korlátok az ilyen típusú költészet lényegéhez tartoznak. Nemesyszer a költő maga építi föl e korlátokat, hogy a lehetséges kontrasztja annál jobban érvényesüljön a valóságos szegényesnek aligha mondható világgal szemben.

Vörösmarty „fekete hölgye” egyszerre valóságos személy és egyszerre képzeletbeli. A színész (szerintünk a legvalószínűbb jelölt: Lendvayné Hivatal Anikó) és a színész által alakított megannyi figura. Köztük Ida is, a Marót bán hősnője. A színész a valóságos világ képviselője, s az általa alakított figurák a lehetséges, a megleveníthető birodalom képviselői. Álom és valóság, öröm-bánat játéka és az eltépett életöröm valósága. Az élet és a művészet örök-egysége, amely Vörösmarty lírájában megkapó formában tárul elénk. Ezért hat át szíveket minden szó, amely Lendvayné színpadáról és Vörösmarty lírájából csendül felénk.

Fried István

A romantikus történelemszemlélet és Jósika Miklós II. Rákóczi Ferenc című regénye

Ismeretes, hogy a történelmi regény a modern történelemfelfogással egyidős: mindkettő a fejlődés eszméjével születik meg a XVIII. és XIX. század fordulóján. Ismeretesek azok a történelmi tapasztalatok, melyek már a XVIII. század végén s a XIX. század első évtizedeiben végtére tömegélménnyé tették a történelmet európai méretekben. Magát a műfajt is egy formálódó „történelmi érzék” teremtette meg, mely a fokozatos evolúció felismerésén alapult, szemben a statikus szemlélettel. Ez a mozgásszemlélet időben és térben szabadon és korlátlanul érvényesült; természetesen népenként és társadalmanként más-más indíttékkal, de egyformán a polgári életérzést és törekvéseket fejezte ki. A kialakult szemlélet nyomán magától értetődővé vált, hogy minden kornak megvan a maga valóság-tudata, a más koroktól elütő jellege, hogy a világról formált elképzelés koronként változik és ezt az elképzelést rekonstruálni lehet.

A romantikus történész-nemzedék a feltámasztott korszakoknak a sajátos körülményeit, a más koroktól elütő jellegét kutatva, a „történelmileg fejlődő” társadalom tudományos tételét alapozta meg.

A történelmi regény a fejlődés szemléletéből született meg: múltidézésnek ezt a *rekonstruáló* módját formálta epikussá. Ez az összefüggés eleve előtérbe állítja egyrészt a történelmi regénynek és

történettudománynak a kapcsolatát, másrészt az epikus alakítás fikción alapuló lehetőségeit.¹ Hiszen a történelmi regény végső fokán a felidézett múltat mindig a jelennek „fedez fel” s ami a múltból hat benne, az mindig az emberformálás perspektívájában áll, s mindenkor a szerző jelenének a társadalmi erőin és intézményein át érvényesül. Ezért a műfaj (mondhatni) mindig múltnak s jelennek egy különös „elegye”. Csak hogy mindenkor a szerző szemléleti beállítottsága és a kor önismerete szabja meg, hogy a két idő – múlt és jelen – egybejárásának „milyen rugóra jár”?

Ebben a problémakörben egyetlen kérdést kívánunk felvetni itt, mégpedig azt, hogy Jósika Miklós – aki történelmi regényeivel a regény-műfaj egy típusát tette népszerűvé a magyar irodalomban – múltnak és jelennek milyen sajátos találkozását kínálja és kelti életre legértettebb regényében, a *II. Rákóczi Ferenc*-ben? Jelen közlemény egy hosszabb tanulmány kutatási eredményeit és konklúzióit tartalmazza csupán.

Jósika éppen akkor érik szépíróvá, amikor a múltba vagy a távoli kultúrákba való elmélyedés szinte divattá vált a század íróinál. A romantikusok végül is csak kifejezői voltak egy általános korhangulatnak, mikor zászlaikra a múltat és az egzotikumot, a „couleur locale”-t írták. Valamennyiük közös őse és mintaképe Walter Scott, a romantikusok atyja volt, aki az Ivanhoe-ban korántsem menekülészerűen kereste fel az angolszászok és a betolakodott normannok harcának időszakát.² De amit a „romantikusok” gyakran szélsőségesen fejeztek ki, vagy olykor külsőségesen ragadtak meg csupán, az törekvésként ott élt a kor tudományának és irodalmának legjavában: az ember konkrétabb megismerése.

Ez a szándék a múltnak epikusá formált rekonstruálásában ugyancsak érvényesült. Túl azon, hogy a romantika korában egy egységesebb, oszthatatlanabb múlt-szemléletnek lehetünk tanúi, ahol a fedezés, a ráeszmélés élménye már egymaga alkotói indíték, a romantikus történelmi regény már egy olyan történelemlátáson alapult, mely a történelem menetében megkülönböztette egyik oldalán a politika történetét és a személyiség tetteit, míg a másikon a személytelen társadalmat magát s a történelmi mozgást ennek a két oldalnak a kiegyenlítődsében volt képes szemlélni már.³ S ha a társadalmi feszítőerőknek és a történelmi tényeknek bonyolult kapcsolatát még nem is ismerte – nem is ismerhette – fel, az összefüggések bizonyos láncolata a romantikus fogantatású történelmi regény határain belül is adva van.

Jósika a kor áramába kapcsolódott be történelmi regényeivel, s mint ilyen, európai jelenség. Csak hogy mégsem kizárólag a nyugat-európai regény írásbeli vonzása érvényesült ebben a tájékozódásban, műveinek a megszületéséhez mindenkor a hazai életigények adták az alapvető impulzusokat. Az ebből fakadó tudatos alkotói magatartásnak és szándéknak őrzi legértékesebb tradícióit a *II. Rákóczi Ferenc*.

Ez a regény Jósika más műveihez viszonyítva, egy elmélyültebb és összetettebb művészi látásmódban fogant. Már a keletkezés-története is elősegíti Jósikának a regény egész világára jellemző érettebb szemléletét.

1847-ben kezdett hozzá a megírásához, közvetlenül a demokratizmusnak a nemesi liberalizmustól való elszakadása és felfejlődése után, amikor az egyre nagyobb erővel érvényesülő demokratikus törekvések felerősítették az irodalomnak és néphez közelebb álló rétegét s az 1848-as forradalom előestéjén lehetővé tették, hogy az az élre kerüljön. A népies és népszerű irodalom egyenesen kivívta a neki kijáró helyet a Parnasszuson.

Ennek a forradalmasodó időszaknak a közhangulata mondhatni mindenik író munkásságában idézett elő változásokat. Ismeretes, hogy a negyvenes években egyaránt megnőtt az érdeklődés a közvéleményben és az irodalomban a Habsburg-uralom elleni szabadságharcos hagyományok iránt. Így került a kismennyezett és elnyomott néptömegek felemelkedésének már-már szimbólumává vált Rákóczi-

¹ Vö., CSEHI Gyula: *Klio és Kalliope (a történelem és az irodalom hatáiról)*. Bukarest, 1965. 214–222. Szerző foglalkozik a történelmi regény e kettősségének megítélésében eltérő véleményekkel, lásd 257–263, 400–424., Paul Van TIEGHEM: *Les grandes doctrines littéraires en France (Théorie romantique des genres en prose)*. Páris, 1963. 197–201.

² Hippolyte Adolphe TAINÉ: *Az angol irodalom története*, Bp. 1883. IV. 180–183., Visszarion Nyikolajevics BELINSZKIJ: *Esztétikai szemelvények*. Bp. 1955. 152–153, Honoré de BALZAC: *Előszó az emberi színjátékhoz*. LUKÁCS György: *A történelmi regény*. Bp. 1947. 16–25. *Histoires des littératures*. Encyclopédie de la Pleiade, Paris, 1956. 455–470.

³ LUKÁCS György: i.m. 20–23

szabadságharc a figyelem középpontjába. Nem a véletlen műve, hogy 1847-ben egyszerre írt róla drámát Szigligeti Ede (*II. Rákóczi Ferenc fogsága*) és elevenítette fel regényében Jósika.

Művét azonban csak a szabadságharc bukását követő évtizedben fejezte be, a regény megjelenésére pedig csak 1861-ben került sor.⁴ Ily módon az erdélyi származású Jósika regényébe befoglalhatta egyszersmind a tragikus bukás legfőbb tanulságait is. Az író, aki az 1848-as forradalomban való részvételéért a fejére kimondott halálos ítélet elől maga is emigrációba kényszerült, a II. Rákóczi Ferencben levonja azokat a végső következtetéseket, amelyeket a radikális reformeri álláspontról egyáltalán belátni lehetséges volt.

A Rákóczi-szabadságharc kitűnő témalehetőségeket kínált Jósikának ahhoz, hogy saját élményvilága és személyes benyomásai beleömlhessenek. A morális célzatosság helyébe – ami jellemzi regényeit – ebben a művében a történelmi tapasztalatokban megerősödött nyílt politikai állásfoglalás lép. A regény esemény rendjét, történéssorát és cselekményszálait szereplőinek sorsával együtt az a rendkívül pozitív felismerés és művészi szándék alakítja, hogy a forradalom és a szabadságharc győzelmének a záloga csakis Erdély népeinek az összefogása lehet.

Ez a történelmi jelentőségű, de meg nem valósult összefogás érik művészi felismeréssé és ölt szemléleti alakot az erdélyi származású Jósika tollán az emigráció éveiben.

A Rákóczi-szabadságharc tematikája szinte kínálta az analógiát. Jósika meghallotta, hogy mit üzen a múlt a jelennek és mit igényel a múlttól a jelen, ugyanakkor a múlt hitelesebb, objektívebb ismeretében történik ez a jelenhez és jövőhöz szólás. Korántsem stilizálja a maga igényeihez a hagyományt. A Habsburg gyarmatosítás és katolikus reakció akkori körülményei között a közös feudális elnyomásnak valóban áldozatává vált parasztság számára – elmondhatjuk – a népi összefogás életben maradásának egyetlen lehetősége és egyetlen lehetséges feltétele volt, s ez a Rákóczi-szabadságharcban történelmileg meg is valósult. Ezért toborzódott a zsarnokság elleni harc igazi serege – a szegénylegényeké – a mindenéből kifosztott magyar-román-szláv parasztnak elszántabb elemeiből, ami 1703-ban nyílt Habsburg-ellenes felkelésbe torkollott Rákóczi zászlaja alatt. A regény lapjain valódi szenvedéllyel szólal meg ennek a népi kurucságnak a zsarnokság elleni gyűlölete.

A történelmi korszak mélyebb megismeréséhez Jósika beható tanulmányokat folytatott. Regényének forrásul krónikákat, emlékiratokat is felhasznált s elmondhatjuk, hogy történelmi tájékozottsága nem volt felületes. A megbízhatóságára rendkívül érzékeny volt. Vallotta, hogy a regényírónak a történettudományban nemcsak tájékozottnak, de jártasnak kell lennie, amit a regényhez illesztett gazdag jegyzetanyag mellett egyik, akkoriban tett, általában a regényírás műhelygyakorlatára érvényes nyilatkozata is igazol: „A regényirodalom most ott áll, hogy jó regényt alig írhat más, mint tudományosan kiképzett s nagy életpaszttalással bíró szerző.”⁵

Regénye megírásához főleg Cserei Mihály krónikájából és Fessler Ignác Aurél tízkötetes értékelő rendszerezéséből merített, mely akkoriban az újfajta történelemidézésnek volt példája.

Az említettekén kívül Rákóczi francia nyelvű emlékirata szolgáltatta a forrásanyagot, melyből leginkább a történelmi eseményekkel együtt kibontakozó lélekrajz, a hős egyéni-szubjektív világának a történelmi események egységében való szemlélete vonzotta. Az említett művekben ehhez keresett megfelelő forrásanyagot. Főleg a krónikás adatok mögött rejlő életkór és a kor maga ihlette, s a szűkszavúbb előadásokból nagyszerű epikus művet fejlesztett. Regénye a kuruc szabadságharcnak mintegy húsz évét öleli fel, amibe Thököly Imre felkelését is beleszővi. A valóban élt hiteles alakok mellé Jósika maga-teremtette szereplőket és világot formált.

A történelmi tapasztalatokból sarjadt kompozíció számos művészileg is érdekes következménnyel jár.

Térben és időben tágas, többszintű világot kelt benne életre, a diplomáciai szférától a népéleten át egészen a politikai kalandorok, kémek, titkos megbízottak, romantikus atmoszférát teremtő tarka embercsoportjáig, a szabadságharc történelmi sodrásában alakuló sorsukkal.

Szélesen hömpölygő mederben, epizódokban gazdagon, a kor látképe tárul fel előttünk. Az elbeszélés tempója is a középponti témához igazodik: „mint a forrás, mely a hegy tövében ered, s beleszivárogván keskeny erén, útjában kis patakkal találkozik, s csevege lejt. . . színes kövecseken, míg

⁴ II. Rákóczi Ferenc, Pest, 1861.

⁵ Eszter sat. szerzője, Regény és regényítészet, Pest, 1858, 159.

tág völgybe ér és gyengéden a széles folyó öleli fel és mennek untalan. . . míg végre egy óriás jó, hátán gályákkal, utat törve hegyen-völgyön át s mindent magához ragad diadalmas hullámaival: úgy történetünk is. . . mint a csendes patak folydogált addig igénytelen medrében; míg majd az események árja úgy hisszük, nemsokára felöleli, s mint hatalmas folyó terjeszti szét hullámaikat." Így jellemzi egy hasonlatban regényének felépítését Jósika.⁶

A mozgalmas korkép középpontjába ezúttal a hiteles történelmi hőst, magát Rákóczit állítja. Bár Walter Scott „receptje” alapján gazdagabb írói lehetőségeket kínál az a megoldás, hogy a szerző a történelmi regény középpontjába olyan kitalált hőst emel, aki a kor „átlagembere”, akinek a történelmi személyiségeket megkötő akadályok nem állnak útjában, s éppen ezért a mozgáslehetőségei mondhatni korlátlanok,⁷ Jósika mégis éppen ezzel a konvencionálisabb megoldással tudott minden más művénél érettebb íróra valló kompozíciót teremteni. Művészi ösztönével rátalált a témakínálta legjobb megoldásra, mert a történelem mozdulása éppen Rákóczi szerepében válik leginkább érzékelhetővé. Alakja az események gyújtópontjában áll s törekvései külpolitikai térre is kuszgáznak.

Jósika bemutatja a regény lapjain Rákóczinak francia összeköttetéseit. Ellentétben a Habsburg-párti feudális történetírás felfogásával, amely Rákóczit a francia külpolitika bábjának tüntette fel, ő úgy állítja elénk, mint az események központi irányítóját, aki megfontoltan, teljes politikusi meggyőződéséből és a nép iránti felelősségérzetéből vállalja a forradalmi cselekvés útját. Nemcsak nevét adja a csatákhoz, de maga is cselekvő hadvezér. Jellemét a bizakodáson és önzetlenségen keresztül tárja fel leginkább Jósika.

Rákóczinak a regénybeli középponti helyzetét a szerző anélkül teremti meg, hogy a cselekmény fonalát az egyéni élet, a személyes sors romantikusan túlzó kalandosságának irányába sodorná tovább, jóllehet életsorsának belsőbb, intímebb szálait is bele szövö, mint családott szerelmét Darmstadti Magdaléna iránt, házasságát, majd élettársának igazi segítőtársá nemesedő cselekedeteit.

Rákóczi alakja kapcsolja össze a regény többszintű világának három, egymásra épülő életkörét.

Az egyik a politikai. Ebben az érdekszférában Jósika kirajzolja a jezsuita rend és a császári titkos megbízottak vetületében az uralkodóház magyarországi politikájának tényeit, mellyel gondosan előkészíti és ugyanakkor körültekintően motíválja a szabadságharc fellángolásának okait és körülményeit egyaránt.

Változatos cselekménysorban bontja ki Rákóczinak és leánytestvérének ifjúkorát; császári titkos fogságuk körülményeit, a körülöttük szövődő intrikákat és érdekellentéteket, Béctől Prágáig, miközben felvonultatja a történelmi és költött alakok sorát. (Longueval, Mater Honoria, Kollonich bíboros stb.)

Nem véletlen, hogy a progresszív hagyományoktól elforduló akadémizmus valósággal bojkottálta ezt a művet, mely annak kompromisszumos szellemétől igen távol esett. Negatív értékítéletehöz hozzájárulhatott a regény másik érdekes életkörének, a havasok népének titkos rejtekekben, föld alatt is terebélyesedő szervezkedésének ábrázolása. Ez a nagyszabású és félelmetes erejű forradalmi készülődés a nemzetiségek közös szabadságharcának felemelő szimbóluma.

A történelmi érő események sodrában az égbe nyúló havasokon élő román pásztorfiú, Vaszil alakja a szabadságharc központi szervezőjévé és tábornokává magasodik.

A regény sok szeretettel megformált, népi leleményre példát mutató hőse ő. Az ő segítségére, a havasok világát önmagánál is jobban ismerő jártasságára van szükség, hogy Thököly Imre a híres zernesti csatában nagyszabású győzelmet arathasson az ellenség felett. Vaszil egy vakmerő vállalkozás furfangos taktikájával vezeti át Thököly seregét a Töröcsvári szoroson. Hadciszelével váratlanul rajtaüt az ellenséges túlerőn és keresztülhúzza annak számításait. (Az 1909-es Franklin-kiadásban I. k. 154–162.)

Tanúi vagyunk a titkos földalatti toborzónak is a *Caura Dracului*-ban, immár Rákóczinak zászlói alatt, ahová Pintye Gligor román hajdú is elhozza embereit. (II. k. 73–105) Köztük találjuk az öreg *bagye Ursa*-t, Thököly seregének veterán katonáját, régi lakóját a *Cibles* tövének, aki „sajátkezűleg negyven medvét ejtett el, s számtalan megsebesített: vadászkalandjai pedig közmondásos híre emelkedtek”.⁸

⁶ JÓSIKA Miklós: II. Rákóczi Ferenc, Bp. 1909. II. 232.

⁷ Vö. LUKÁCS György: i.m. 7–40.

⁸ II. Rákóczi Ferenc Bp. 1909. I. 13.

A havasok szervezkedő népének élén ott látjuk az öreg *Mirián*-t a román papot, az őseréjű nép szimbólumaként. Az ő alakjával Jósika azt a legendateremtő erőt idézte meg, ami a nép képzeletvilágában született történetekben élt tovább. Mirián alakja a szabadságharc epizódjában mindinkább népmesei méretűvé növekedik, akinek a szerepe küldetészerű. Ő az, aki a csata előtt megáldja fegyvereiket.⁹

Ez a népmesék szellemét idéző romantika a regény cselekményét is áthatja. A szélesre bontott kompozíciót tág horizontú, panoramikus nyitó és zárókép fogja keretbe. Bennük a Cibles magasodik fel előttünk. Jósika a havasok urának, Vaszilnak „titkos toborzó”-jával indítja az eseményeket. A regény epilógusában, hosszú évek eltelte után ugyanide vezet vissza az olvasót, hogy végül azzal a szimbolikus erejű képpel zárja le a történetet, melyben az öreggá lett Vaszil nyakán Rákóczi halálának a percében a valamikor tőle kapott aranylánc ketté pattan.

„Egyszerre kebléhez kapott: szigorú arcán kedvetlen meglepetés tűnt fel s kettészakadt láncot húzott ki durva, de tiszta inge alól. . . Mint becses talizmánt őrizte ezt Vaszil – . . . Különös! – kiáltott fel: évek óta viselem ezen erőt láncot, mindenemet, mit megmentettem. . .¹⁰ Az aranylánc-motívum az „ügy” melletti elkötelezettség és kitartó hűség életre szóló élményének szép jelképe.

Ebből a népi életkörből magasodnak ki a tábori világ kavargó képei a zernesti ütközet nagyszabású történelmi tablójával s a körülötte meglevénedet sok kisebb csatával. (I.k. 185–216.) A freskószerű képeken, egységeken belül a cselekményrészek kerek, novellaszerű formákat öltenek, melyek hatásukban aprólékos és pontos megfigyelésből összeálló, valóságerejű részletek. A szabadságharc szakaszait meglevénítő helyzetek gazdagon tárják fel előttünk Jósika művészetét. A különböző harci jelenetek, csatáképek egyre fokozódó és kiszélesülő ábrázolást nyernek a regényben és a népi erények újabb és újabb változatait tárják fel előttünk. Ez mutatkozik meg a kállói vár elfoglalásakor, ahol Vaszil és Urša „a majom ügyességével s a medve biztosságával” hajtják végre az ellenséget végül megadásra kényszerítő merész kísérletüket. (III.k. 32–51.) Jósika az epikus folyamatban érzékeltetni tudja, hogy a szabadságharc hatalmas, kisugárzó hajtóereje az, ami fokozatosan gazdagítja ezeket az erényeket.

A szabadságharc sodrában, a harci eseményekkel hol összefonódva, hol eltávolodva azoktól a titkos megbízottak, kalandorok, romantikus szerelmesek tarka embercsoportja alkotja ennek a többszintű világnak harmadik életkörét s szereplőinek helyzete, sorsa és életvonala a történelmi események vonzásában alakul. Ez változtatja meg és telíti értelemmel azokat vagy új reményekkel a hősokeket. Középponti alakja, Amadik, az intrikák és törbeejtések útvesztőin át kerül közel a szabadságharc résztvevőjéhez, amittől új fordulatot kap az élete.

Titkos találkozások, cselszövések, Brankovicsnak, a mesteri kettős kémnek kiterjedt kapcsolatai, rejtélyes kémhálózatának vakmerő tettei és Amadik titokzatos esküvőjének körülményei elevenednek meg a regény lapjain, melyek a legváltozatosabb színterekre vezetnek el.

A havasok világának részletezésében valóságos és mégis eredeti költői leírásai, mint a Cibles és a Bran vidéke (Töröcsvár) vagy a Máramarosi havasok, mind megannyi prózaköltemény s tájleíró erejével csak Jókai vetekedhetett.

A változatos életanyagból, az izgalmasan érdekfeszítő jelenetekből nem hiányoznak a meglepetések, de mégsem érezzük valószínűtlennek azokat. Kavargó tarkaságukkal valóban életre keltik a tízezreket megmozgató Rákóczi-felkelést, amelynek vagy *ügy*, vagy *ügy*, de valamilyen formában az egész társadalom részese volt. Jósika nemcsak a regény hőseivel, de kétes sorsú szereplőivel is a kor képét kerekíti ki. Megmutatja általuk, hogy a mozgalom áradata felszínre hozta a törmelékét is.

A szabadságharc egyre elszántabbá váló harci eseményeinek a sodrában mindinkább kiszorulnak a fiktív elemek, hogy helyüket inkább a krónikaszerű történelmi jeleneteknek adják át, hogy a vesztett csaták és az elnyomó túlerő győzelmei, mondhatni helyzetjelentésekké szűkszavúsodjanak a regény utolsó lapjain.

A témában Jósika felismerte és megértette a történelemnek az utókorhoz intézett üzenetét s a művész felelősségével közvetítette.

⁹ Engel Károly szerint Mirián alakja dák reminiscenciákat őriz. Vö., ENGEL Károly: Román vonatkozások Jósika Miklós életművében. Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények 1966. I. 26.

¹⁰ II. Rákóczi Ferenc, Bp. 1909. III. 306.

Olvasóit a történelmi igazság felfedezése felé vezette s a színes és mozgalmas eseményekben az életre keltett történelem mélyben lappangó lényegének a megértése felé tartott. Nem a saját hibája volt, hogy a társadalmi feszítőerőknek és a történelmi tényeknek a bonyolult kapcsolatát még nem ismerhette fel. Korának még csak formálódó történelmi érzékében kereshetjük annak szükségszerű akadályait.

V. Szendrei Júlia
(Kolozsvár)

Babits Vörösmarty-tanulmányairól

Babits Mihály sokrétű munkássága nem csupán életében ingerelte heves vitákra kortársait, hanem halála után is tovább izgatta a költőket és az irodalommal foglalkozókat; minket, az „utókort” pedig állandó szembenézésre kényszerít. Érthető tehát, hogy a Vörösmarty-évforduló ismét a figyelem előterébe helyezte a nagy költővel foglalkozó – a negyvenes évek második felében hevesen vitatott – tanulmányait. Laczkó András a korábbi ítéletekkel vitázva igyekezett új megvilágításba helyezni e fontos műveket.¹ Írása a továbbgondolásra érdemes kérdések sorát veti föl. Vörösmarty felől közelítve Babits tanulmányaihoz, nem vállalkozhatom e kérdések teljes kifejtésére – még kevésbé megoldására – néhányat azonban szükségesnek tartok fölvetni.

Mindenek előtt azt, mi e két tanulmány jelentősége a Vörösmarty-irodalomban?

Megkerülhetetlenek.

Megkerülhetetlenek márcsak azért is, mert Babits gondolatai – részben mások, főleg Szerb Antal közvetítésével – mélyen beépültek az irodalomtudomány mai Vörösmarty-képébe. Ennek a részleteiben állandóan változó képnek tudós kialakítói Babits megfigyelései közül sokat átvettek, egyesek nyomán értékes új eredményekhez jutottak, avagy éppen vitára készítette értek fontos fölismerésekhez.² Vörösmartyval komolyan foglalkozni ma Babits tanulmányainak ismerete nélkül nem lehet. Ugyanakkor megállapításait, gondolatmenetét senki nem tekinti zárókének. Ellenkezőleg: Babits írásainak korszakos jelentősége abban van, hogy fölkhavarta a Vörösmarty-fölfogás állóvizét, kilendítette holtponctjáról a kutatást; eredményeivel, tévedéseivel, félreértéseivel és kidolgozatlan zseniális ötleteivel egyaránt serkentette a költőre és életművére vonatkozó kérdések korszerű átgondolását.

Babits oldaláról viszont úgy kell az első kérdést föltenni, ahogy Laczkó András kezdi fejtegetéseit: A Vörösmarty-tanulmányok „igazi értékének és mondanivalójának megértéséhez az adott év eseményeinek, biográfiai adatainak áttekintése nélkülözhetetlen”.³ Így igaz. „Legfőképpen az a tény fontos, hogy a költő Fogarasról Újpestre került. Az addig csak levelekkel áthidalható távolságot a személyes ismeretség közelsége váltotta fel, a közvetlen nexus az irodalmi élet vezéralakjaival. . . A nagy lehetőségekre azonban árnyékot vetettek a fogadtatás körülményei. Még meg sem érkezett Újpestre, a rosszindulat gúnyos nyilai máris célba vették. Később a Világ és a Népszava támadásait, – téves és sértő – feltevéseit kellett cáfolnia áthelyezésével kapcsolatban. Majd a Nyugatban megvédeni elveit egy programszerű cikkben. . .”⁴ Egyetértve e gondolatmenettel, Babits késői olvasóját mindenekelőtt az lepi meg, milyen erős nyugtalan bizonytalanságot tükröznek a Vörösmarty-tanulmányok (1911)⁵ közelében keletkezett versek és tanulmányok.

Elég nyilvánvaló, mit jelentett Babits életében Fogaras: úgy érezte magát, mint a száműzött Ovidius Tomiban. „Egy nagy átok ül Fogarason” – írja *Levél Tomiból* című, a Nyugat 1911-es évfolyamában megjelent versében, s így szólítja meg „római”, azaz a barbár gyarmatot személyes tapasztalatból nem ismerő olvasóit:

¹ LACZKÓ András: Babits és Vörösmarty. ItK 1975. 584–598.

² BARTA János SZAUDER József, HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső és mások közismert munkásságára gondolok.

³ LACZKÓ: i.m. 584.

⁴ Uo.

⁵ BABITS Mihály: Az ifjú Vörösmarty. Nyug. 1911. és A férfi Vörösmarty. Nyug. 1911. In: Írás és olvasás. Bp. 1938. 58–106. (Idézeteim innen.)

Te nem ismered, ti nem ismeritek
e fellegeket,
mellyek az ember vállaira szállnak
elbírhatalatlan vasmadárnak:
törpék vagyunk
s egeket hordozunk.

A fenti gondolatmenetből következően e versnek ellentéte kellene hogy legyen egy másik – ugyancsak a *Recitativ* című kötetbe foglalt – vers: a *Palotai est*. A *Palotai est* első szövege azonban az elvagyódás Róma-Budapestéről, a nappali fényben kegyetlen városi valóságából a falusi este álmodozási alkalmat kínáló lágyabb közegébe, hol a költő lelke madárként szárnyalhat. Itt a fénytelen, zajtalan bizonytalanságban „Messziről csodára várok: /tűnjön föl egy új alak!” – sóhajtja, de rögtön hozzáteszi az ellentételt fortissimóban úgy meg: „Messziről egy rémre várok”; majd pedig ismét hangot váltva: „messziről egy fényre várok/ melytől meggyógyul a vak / és a látóra hull a hályog”.

Lukács Györgynek Dosztojevszkij regényhőseire alkalmazott hasonlatával élve – Babits ezekben az években a vasútállomáson várakozó utas feszültségével él. E feszültség átmeneti állapot érzéséből fakad. A kényelmetlen fogarasi állomáson nehezen tűri a várakozást, de itt még az a fő gondja, hogy tovább kell utaznia, a cél kérdése csak áttételesen – átszállásosan – merülhet föl, hiszen Fogarasnak csak egyetlen vasútvonala van. Más a helyzet az elegánsabb, kényelmesebb pesti pályaudvarokon, ahonnan rengeteg vonat indul a legkülönbözőbb égtájak felé. Itt már az utazási lázhoz hozzátartozik a szorongató nyugtalanság: jaj, csak el ne tévedzem a vonatomat, jaj, csak jó – célhoz vivő – kocsi szálljak.

A költő szorongó bizonytalanság érzete, útkereső nyugtalansága jól érzékelhető abban, ahogy egyes versei feleselnek egymással. Alig néhány hónap választja el egymástól az észak „új végtelen” nyitó Bolyai Jánost ünneplő szárnyalló versét (*Bolyai*) – a fáradságról, tétovaságról valló, az élet semmivé létét panaszló *Spleen*-től; majd a *Spleen*-t Babits legerősebben forradalmi versétől, a *Május huszonhárom Rákospalotán*-tól, melynek végén a legtágabb közösséghez szólóan kiáltja:

Mindnek: „Félre vakult csökevények, s ti koholt ideálok!
Nem játék a világ! Látni, teremteni kell.”

Olyan tudatos költőnél, mint Babits, semmiképpen sem lehet véletlen, hogy sajtó alá rendezve verseit, a *Május huszonhárom Rákospalotán* elé közvetlenül A „*fiamhoz*”, az elé pedig az *Ady Endrének* címzetet illesztette. Közvetlenül forradalmi hangvételű verse előtt tehát mélységes kételyt sugárzó sorait olvashatjuk:

S én mit hagyok rád, milyen kincseket?
Sok súlyos munka hitvány kezdetét,
félíg kigondolt gondolatjaim,
el nem mondott, el nem ért vágyaimmal,
a meg nem tett kötelességeket,
kétségeimnek vívódó hadát,
élettelen éltet, és álmatlan álmod.

Az 1912. május huszonharmadikán – a nagy tüntetés élményének hatása alatt – Babits megrendülten mondja: „Magyarország nagy betegágyán [vér és kínok között megszületett a Jövő”. Am a Jelennel szemben a Jövő mellé állva, abban reménykedve nem tud csupán a megváltó fordulatra gondolni, hanem rögtön megjelenik tudatában a kétely: milyen lesz ez a Jövő? És még most, amikor talán legközelebb került a forradalom szükségességének fölismeréséhez, akkor is arra kell gondolnia, hogy a Jövő „sűrű fátyol alatt” jön, „boros. . . ezer eszme örült borától”, s „kóros vágy szennyezi” a rá vonatkozó álmok ízét. Ennek a kételynek fényében értjük meg az *Ady Endrének* szóló költői üzenet zaklatottságát; Babits küzdelmét a nemzeti összetartozás, sorsközösség, sőt egyfajta barátság érzésével – annak tudatában, hogy képtelen Ady útjára lépni. Ne feledjük: mindketten a Nyugat

zászlaja alá tartoznak, mindketten a konzervatív irodalmi tábor kivetettjei, üldözöttjei és ellenségei, mindketten valami újat akarnak; s Babits mégis kénytelen – belső okokból kénytelen – úgy tekinteni Adyra, „kinek nem tudtam lenni társa”. Így jutunk el a Vörösmarty-tanulmányok egyik alapvetően fontos mondatához – amire oly élesen reagált Waldapfel József,⁶ amit oly nehezen magyarázott meg az előbbi félreértéseit 1948-as tanulmányában teljesen megsemmisítő Vas István.⁷ „A költőben már nincs annyi hit, amennyi a forradalmi költészethez kell”.

Vörösmarty nem forradalmár, noha tudja és teljesíti kötelességét a forradalomban is – mondja Babits, és gondolatmenetében ismét utal Arany János példájára. Ismét, mert nem sokkal a két Vörösmarty-tanulmány előtt (1910-ben) már Aranyban látja a forradalmár Petőfi – számára elfogadhatatlan példájával szemben – a „másik” költői lehetőséget. Úgy gondolom, eljött az ideje, hogy ezt az alapállást kertelés nélkül értékeljük. Előbb azonban egy más jellegű ösztönzésre is rá kell mutatni, aminek figyelembe vétele nélkül nehezen érthetjük meg Babits szándékát.

Nem itt a helye, hogy újból átgondoljuk Babits *Petőfi és Arany* című tanulmányának⁸ jelentőségét, értékeit és tévedéseit. Azt azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Babits a tízes évek erősen konzervatív Petőfi-képét akarta a tanulmányban rombolni. A szólamokat és frázisokat akarta a költő képéről lehántani, hogy megmutassa az „igazi” Petőfit – már ahogy ő látta. Arannyal is megkísérli ugyanezt, s Arany azért szerencsésebb ebben az elég szerencsétlen összehasonlításban, mert egyénisége és főleg világnézete közelebb áll Babitséhoz. Nagy költőink sorában példaképet keresve azonban kétségtelenül jó érzékel talált rá Vörösmartyra.

Nem hiszem, hogy érdemes lenne túlságosan sokat töprengeni azon, mennyire „stilizált önarckép” Babits két Vörösmarty-tanulmánya, illetve mennyiben nem az. Egyrészt minden írás tükrözi szerzőjének személyiségét, másrészt semmi kétségünk sem lehet, hogy Babitsot nem tudós vagy irodalom népszerűsítő törekvései, hanem saját költői gondolai készítették a költőelőd művészetének és példájának átgondolására. A csupa láz és nagyot akarás Babits figyelmét elsősorban a csupa láz és nagyot akarás Vörösmarty ragadja meg. A korabeli költői formák újjáteremtésén fáradozó költőt az új költői nyelvet, új típusú költészetet teremtő előd példája nyűgözi le. A költő, aki oly szívesen mélyedt el az ars, a mesterség titkainak tanulmányozásában, csodálta a költőt, „aki tanulja mesterségét”; a kötelességtudó a kötelességtudót. Páratlan beleélő érzékenysége mellett az azonosulás szándéka tette képessé Babitsot sok finom megfigyelésre. Gondoljunk arra a finoman árnyalt folyamatra, amelyben Vörösmarty lázadásának történetét fölépíti, ahogy a fiatalember egészséges alkatát figyelembe véve eljut a filozófus Vörösmarty fölfedezéséig. Közben megcsodálja a nagy látomásokat, és ugyanakkor ujjongva írja: „A hogyan Vörösmarty utánozza a csalogány (és más madarak) hangját: az világirodalmi specialitás. Össze lehetne hasonlítani a Milton, a Matthew Arnold, a Shelley, a Keats, a Meredith (*Night of Frost in May*) és Arany (*Fülemüle*) csalogányával. A két utolsó az, ki tényleg felidézi a madárhangot: de Vörösmartyé mind felülmúlja.”⁹

Babits a költő és világ drámai konfliktusát emeli ki Vörösmarty életének és költészetének tanulmányait keresve. E konfliktus fölfogása hűven tükrözi mélyen gyökerező elképzelését a nagy költő kétféle lehetőségéről, amit először a *Petőfi és Arany* című tanulmányában, majd *Ady Endrének* szóló versében érintett. Eszerint Petőfit és Adyt a forradalomba vetett fenntartás nélküli hit tette nagyvá, és képessé arra, hogy nyílegyenesen törjön előre; Vörösmarty, Arany – és ő – azonban a gondolkodó intellektus „átkával” megverték, látják a dolgok másik oldalát is, s így a kételkedés állandó válságokba sodorja őket, szüntelen belső küzdelemre kényszerülnek a helyes út megválasztásáért. Babits Vörösmarty-tanulmányaiban ennek a drámai küzdelemnek az állomásait fejt ki. Első lépcsője az ártatlanság – lázadás előtti – állapota, amikor a költő csak kötelességével törődik, a lehető legjobban akarja betölteni azt a szerepet, amit a világ – a korabeli társadalmi-nemzeti fölfogás – kijelölt számára. (E gondolatmenet szembetűnő következménye például a *Zalán futásának* bizonyos lebecsülése.) A következő állomáson mélyül fikozifikussá Vörösmarty költészete – és Babits számára ez a legizgalmasabb. Ezért kerül a tanulmányok középpontjába a *Csongor és Tünde* elemzése. Babits a *Csongor és Tünde*

⁶ WALDAPFEL József: Vörösmartyért. In: Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. 317–326.

⁷ VAS István: Vörösmarty és Babits. In: Az ismeretlen isten. Bp. 1974. 42–50.

⁸ BABITS Mihály: Petőfi és Arany (1910). In: Írás és olvasás. Bp. 1938. 39–57. – Babits gondolatait Hartmann János erősen konzervatív kötet (Petőfi-tanulmányok) indította el.

⁹ BABITS: Vörösmarty. . . i. m. 100.

költői szépségeinek kiemelése mellett a mű világirodalmi jelentőségű értékét elsősorban a filozófiai mondanivaló súlyával magyarázza. Ezzel lényegében ugyanarra az eredményre jut, mint Lukács György a modern drámáról írott könyvében.¹⁰ Ők ketten mondják ki elsősnek – és majdnem egyszerre – azt, ami ma már magától értetődő, de a tízes években – Gyulai lebecsülő ítéletének árnyékában¹¹ – igen merészen hatott, hogy a *Csongor és Tünde* egyszerre kiemelkedő alkotás Vörösmarty életművében és a magyar dráma történetében. A harmadik állomás arra a tételre épül, hogy a kor költőjétől világos, egyértelmű állásfoglalásokat vár, őt pedig filozofikus igényessége az emberlét mély és bonyolult ellentmondásaival kényszeríti szembenézni. Babits Vörösmarty drámájának végső tragikumát abban látja, hogy a kötelességtudás – intellektuális kételkedés összeütközése fölborítja lelkének belső harmóniáját, zaklatottsága az örületig fokozódik, s lázas képzelete vad víziók között vergődik.

Lukács György évtizedekkel későbbi Babits-ellenes támadása miatt érdemes külön föl hívni a figyelmet 1911-es nézetazonosságukra a Vörösmarty-kérdésben, illetve annak egy fontos elemében: mindketten a költő gondolati mélységeit becsülik.¹² Megvizsgálva azonban, hogy *mi* ellen lázad Babits Vörösmarty-tanulmányaiban, rögtön érthetővé válik, miért juthatott Lukácssal egy véleményre. Egyszerű tervedés azt gondolni, hogy a költőt Gyulai Pál *Vörösmarty életrajzának* „pozitivismusa” ingerelte ellentmondásra.¹³ Tervedés azért, mert Gyulai munkája sem szűkebb, sem tágabb értelemben nem tekinthető „pozitivistának”. Babits persze, aki nem folytatott filológiai kutatásokat Vörösmarty-tanulmányaihoz, óvakodott az életrajzi tények síkján vitába bonyolódni Gyulaival. Sőt, kész volt megadni bizonyos tiszteletet is a nagy tekintélyű, nemrég elhunyt irodalomtörténésznek: elismerte, hogy Gyulai Vörösmarty-kiadásai „mintaszerűek”. Az életrajznak azonban csak a nyelvét és stílusát dicséri, semmi többet.¹⁴ Mivel nem voltak új adatai, nem hivatkozhatott rájuk, noha munkájából világosan kiderül, hogy érzékelt, amit ma már minden Vörösmarty-kutató tud: milyen óriási hézagai – mondhatnám szakadécai – vannak Gyulai *Vörösmarty életrajzának*. A költő belső fejlődésének megrajzolására vállalkozó Babitsnak minduntalan tapasztalnia kellett, hogy az életrajz alapvetően fontos eseményeinek sora homályban maradt, hosszú évek eseményeiről szó sem esik; s ráadásul Gyulai gyakran dokumentumok helyett szóbeszédre hagyatkozik.¹⁵ Nem a műelemzések hiányát vagy elhibázottságát kifogásolja elsősorban Babits, hanem azt, hogy Vörösmartyt úgy jeleníti meg, amint „kortársai előtt mutatkozott”.¹⁶ És ez a lényeg. 1911-ben már másként, az új kor szellemének megfelelően kell Vörösmartyt látni.

Gyulai egy harmonikus egyéniség képét színezgeti, Babits a versek mögött föltáruló lírai „én” diszharmoniját emeli ki. Gyulai igyekszik mindent elsimítani, Babits a felszín alatt rejlő, ki-kirobbanó vulkánra figyel. Gyulai elérzékenyül a jó barát, a szerető férfi, a nemesi hazafi megjelenítésének gondolatától, Babitsot megrendítik Vörösmarty erőfeszítései, amivel szerepét vállalta. Gyulai Deák Ferenc közvetlen irányításával, de teljes eszmei egyetértéssel a kiegyezés költőeszményét mintázza. A *morál* talapzatán álló kiegyensúlyozott, költészetben, életben és főleg politikában mértékletes nagy

¹⁰ LUKÁCS György: A modern dráma fejlődésének története című művében (Bp. 1911.) a legnagyobb magyar drámának nevezi filozófiai mondanivalója alapján a *Csongor és Tündét*. A dráma részletes elemzésére azonban – sajnos – nem vállalkozott.

¹¹ GYULAI Pál: Vörösmarty életrajza. Bp. 1866. – Gyulai elhibázott műnek minősíti a *Csongor és Tündét*.

¹² Vö. LUKÁCS György: Babits Mihály vallomása. In: Irástudók felelőssége. Bp. 1945. 64–66. – Nézetazonosságról magától értetődően csak a *Csongor és Tünde* értékelésében van szó.

¹³ LACZKO: i.m. 586.

¹⁴ BABITS: i.m. 59. „Nyers adatokat” is csak Gyulai Vörösmarty-kiadásaival kapcsolatban emleget elismeréssel, az életrajzot még ezért sem dicséri.

¹⁵ Gyulai munkájának nehézségeiről és korlátairól részletesebben írtam a Vörösmarty-Bajza-Toldy triász negyedik tagja cím alatt. It 1975. 692–709 l.

¹⁶ BABITS: i.m. 59. – A teljes mondat így hangzik: „Gyulai Pál egy mintaszerű kiadással és egy eleven és tiszta nyelven művésziileg megírt életrajzzal ajándékozott meg bennünket; de a kiadás adatai csak nyers adatok; s az életrajz inkább kor- és miliórajz, melyben a hős alakja csak kívülről nézve jelenik meg úgy, amint környezetében mozgott és kortársai előtt mutatkozott.” Babits tehát az általam kiemelt érv mellé másokat is felsorakoztat. Az „inkább” világosan érzékelteti, mennyire nem becsüli Gyulai művét. A kor- és miliórajz minősítés vádja azt indokolja, hogy ő mindezekről lemondva a lélekrajzot, a belső fejlődés történetét állítja előtérbe.

ember szobrát, akire föl kell nézni, s akit minden tekintetben csodálni kell. Erre volt szüksége a morált, az eszményeket, az igazságot, jogot, emberi tartást politikai hatóerőként messze túlbecsülő Deák Ferencnek. Babits és nemzedékének világosabb szellemei azonban már a tízes években tisztán látták, amit majd a költőhöz eszmeileg oly sok vonatkozásban közel álló Szekfű Gyula fogalmaz meg híres munkájában, a *Három nemzedékben*,¹⁷ tudták, hogy a kiegyezés kora nem „Deák és Eötvösök magasabb, idelasztiikus humanizmusát” valósította meg.¹⁸ Babits számára Gyulai erősen *tendenciózus* műve egyik példája annak, hogy – ugyancsak Szekfű szavaival: „az Akadémia, a tudományágak, a történetírás nem töltik be feladatukat”.¹⁹ Babits Gyulaival vitázva a kiegyezés-kor irodalom-szemléletével – és ezzel együtt egész ideológiájával – is leszámol.

A Vörösmarty-tanulmányok ugyanúgy tükrözik, mint – többek között – a *Május huszonhárom Rákospalotán* is, a változás szükségességét fölismertő, átlag fölötti műveltsége révén koránál messzebb látó polgár aggodalmait. Babits elsőnek ismeri föl Vörösmartyban a *polgárt*, akit – akárcsak őt, közel egy évszázaddal később – a feudális szellem nyomaszt, és aki ezért meggyőződéses híve a polgári fejlődést elősegítő reformoknak; de az élet és történelem, a gondolat és tapasztalat nagy ellentmondásait érzékelve rettegve féli a forradalmi úton megvalósuló új bizonytalan tartalmát, aggódik, hogy az ismeretlen erők más valósítanak meg, mint amit ő helyeselni tudna. A negyvennyolc-negyvenkilenc és a tizennyolc-tizenkilenc előtti korok minden ismerője előtt világosak persze az alapvető különbségek. Babits azonban a kapitalizálódó magyar gazdasági élet viszonylag gyors fejlődése helyett elsősorban a társadalmi tudat elmaradottságát, makacsul feudális jellegét érzékelte. Ezért domborítja ki oly nagy gonddal Vörösmarty – Gyulai által figyelemre se méltatott – polgárerényeit.

Szó sincs róla, hogy Babits Vörösmartyja a világ dolgaiból kimaradni akaró, a mindennapok kérdéseit megvető személyiség lenne. Már a Waldapfellel vitázó Vas István kiemelte, mennyire „döntőnek érezte Babits Vörösmarty hazafiságát, harcos humanizmusát, hitét az emberi haladásban és bekapcsolódását a reformkor nemzeti életébe...”.²⁰ Babits így kezdi a költő jellemzését: „Neveltetésénél fogva szerény és munkás fiatalember volt, születésénél fogva nagy energia, aki éber, ifjú szemekkel nézett az életbe és leste, hogy az élet mit vár tőle, az energiától Aktív szellem volt; férfi; az élet pedig pezsgett körülötte, egy felébredt, felifjult nemzet élete, eleven pezsgés, eleven munka, megfogta magának... Később, mikor nagy filozófiai kérdések bántották, ez a dolog teljesen öntudatosá vált benne:

Előttünk egy nemzetnek sorsa áll:
Ha ezt kivívtuk a mély süllyedésből...
Köszönjük, ó sors, áldomásodat:
Ez jó mulatság, férfi munka volt.”²¹

A feudális gondolkodásban oly mélyen megvetett polgárerény, a *munka* Vörösmarty tevékenységének és költői filozófiájának egyaránt sarkpontja Babits fölfogásában. A munka, a szorgalom juttatja Vörösmartyt ahhoz a *tudáshoz*, amelynek birtokában lázadnia kell a *régi* világszemlélet korlátai ellen. Mivel azonban lázadása eltávolítja a mindennapi világtól, a korabeli valóságtól, „a lázadás tetőpontján, a makacs és erős lélek, aki annyira ragaszkodott munkájához, észrevette, hogy kisiklott a munka alól. Mi hozta eszébe? Először a külső kötelesség...” – mondja Babits²² (külső kötelességen a megélhetés kényszerítő erejét értve), aztán a történelmi felelősség átérzése, teszi hozzá. Vörösmarty következő nagy konfliktusát abból vezeti le, hogy a világ régi típusú hazafias költeményeket vár tőle, ő pedig – új, messzebb tekintő szellemi álláspontra emelkedve – valami mást keres. Ennek a „másnak” a legkiteljesedőbb művészi példáját látja Babits a *Csongor és Tündében*, amit „még senki sem méltatott igazán, – bár Kölcsény érezte benne a nagyot”. Újabb belső összeütközésnek fogja föl, hogy a költő pályája 1832-re csúcspontjához jutott. Miközben tiltakozik Gyulainak a költő ezutáni műveit

¹⁷ Vö. SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék*. Bp. 1920.

¹⁸ SZEKFŰ: i.m. 324.

¹⁹ SZEKFŰ: i.m. 331.

²⁰ VAS István: i.m. 43.

²¹ BABITS: i.m. 61.

²² BABITS: i.m. 67.

lebecsülő állásfoglalása ellen, rámutat, hogy Vörösmarty úgy érezte, „tetőponthoz jutott . . . És ez szomorú érzés volt.”²³ Ezután merül föl újból Csongor drámájának egyik alapvető tanulsága Babits gondolatmenetében: a végtelen elérhetetlen, Tündérhonba nem lehet eljutni, a mindenséget nem vehetjük birtokunkba. Vörösmartynek a *merengőhöz* intézett szavait idézi: „Ne nézz, ne nézz hát vágyid távolába / Egész világ nem a mi birtokunk.” Innen jut az életmű központi gondolatának tartott sorokhoz:

Mi dolgozunk a világon? küzdeni
Erőnk szerint a legnemesebbekért,
Előttünk egy nemzetnek sorsa áll. —

„És íme, e lélek életének örök körforgása: erejét ismét a nagy nemzeti munka szolgálatába veti, mely lázasabban pezseg, mint valaha. A munka: ez az utolsó reménység a kielégülésre. . .”²⁴ E gondolatmenet végén következik a költő tragédiája, amikor a „fölfordulás”, a kaosz, értelmetlenné teszi a szorgos, mindennapi munkálkodást. Babits szerint a forradalom küszöbén értéküket veszítik azok a fogalmak — a törvény, a vallás, a haza — amelyek a világ észbontó bizonytalanságában a költő egyedüli fogódzói voltak. A történelem fejlődése nem a reformer polgár elképzeléseinek megfelelően alakul. Ugyanúgy látja negyvennyolc drámáját, mint a Kossuth útjával szemben Széchenyi igazát valló Szekfü Gyula; de Babits nyomatékka emeli ki, hogy Vörösmarty forradalmár hit nélkül is vállalja a forradalmár szerepét. Okfejtésében a bukás utáni teljes kaosz, a világrend teljes fölborulása örli föl a költő lelkierjét. „A költő szegény, a megélhetés legapróbb gondjaival küzd. A költő beteg, idegbeteg, valóban az örültség szélén. A költő hazája rab, barátai halottak, örültek vagy foglyok. . .”²⁵ Ennek a mélyen átértett lelkiállapotnak a művészi tükröződését látja Babits *A vén cigány* zaklatott soraiban, s tanulmánya befejező mondatában innen idézi a Vörösmarty-jellem magjának tartott dacot, a *mégis, mégis fáradozni kell* gondolatát újból kifejező logikailag oktalanul reménykedő fölkiáltást: „Lesz még egyszer ünnep a világon!”

Babits 1911-ben Vörösmarty példájában elsősorban a maga számára járható utat akarta megvilágítani. Ezen az úton a költő nem ismer biztos válaszokat, nehéz helyzetekben is célt mutató hitet; ehelyett a fölmerülő kérdések mély átgondolásával tölti be hivatását. Ugyanakkor a magyarországi elmaradottság — a polgári demokrácia, életfölfogás és közgondolkodás — hiányának tudatában a változásra váró, de a forradalom „veszélye” miatt aggódó polgár drámáját is belevetíti Vörösmarty-tanulmányaiba. Lukács György helyesen ismerte föl 1945-ben, hogy egy Babits nevével zászlót bontó — a szocialista forradalom helyett polgári demokráciára vágyó — író vagy értelmiségi csoport e tanulmányok alapján magának követelheti Vörösmartyt is. Kritikáját²⁶ ennek a reális veszélynek tudatában kell ma újra olvasnunk. Mai szemmel Babits Vörösmarty-tanulmányait a kutatás új eredményeire épülő — marxista szellemű — korszerű Vörösmarty-képpel vethetjük össze, a benne tükröződő korszellemet és egyéni kérdéseket pedig a történelem részének, a polgári szellem magyarországi uralomrajutásáért vívott évszázados harc érdekes dokumentumának tekinthetjük. Olyan dokumentumnak, amely Babits egyéni művészi gondolai mellett a tízes évek polgári értelmiségének világnézeti útkeresését is tükrözi.²⁷

Taxner Ernő

²³ BABITS: i.m. 80.

²⁴ BABITS: i.m. 96.

²⁵ BABITS: i.m. 105.

²⁶ Vö. LUKÁCS Vörösmartyról i.m.

²⁷ E dolgozat megírása után több fontos tanulmány jelent meg Babitsról. Szeretném leszögezni, hogy miközben fontosnak tartom a Babits és Ady világnézeti állásfoglalásai közötti különbségeket, nem hiszem, hogy ez *szembenállást* jelentene. Egy táborba tartoztak ők — ha annak különböző szárnyán helyezkedtek is el —: a haladás táborába a fennálló rend ellenfelei közé.

Tóth István

BALASSI BÁLINT APÁCASZÜKTETÉSE ÉS A FULVIA-KÉRDÉS

Húsz évvel ezelőtt Klaniczay Tibor, majd Eckhardt Sándor levéltári kutatásokat végeztek Nyugat-Szlovákiában, főleg Selmecebányán. Eredményüket Eckhardt Sándor publikálta 1957-ben.¹ A kötetben kommentált irodalomtörténeti értékű levelekből eléggé sötét kép alakul ki a „magyar Villon”-ról, akiről barátja és első méltatója, Rimay János is kénytelen megjegyezni a sok epitheton ornans között: „Benne ugyanis a paráznság és a harag bűnén kívül aligha találunk bűnt vagy más tűrhetetlen vonást.”²

A közölt levéltári anyagból kitűnik, hogy Balassi Bálint 1583. május 20-án, pünkösd hétfőjén Zólyom felől Besztercebánya felé lovagolt eléggé kapatosan, midőn a vele szembejövő Sommer Jánosné özvegyasszonyhoz léptetve lovával, a pünkösd szerelem istennője nevében ajánlatot tett. A „pastourelle” azonban befejezetlen maradt: a gabonablákba hajszolt, leszaggatott ruhájú asszonyt odaérkező szolgájának és Majtényi László pápai kapitány két jobbágyának nagynehezen sikerült kimenteni a felhévült trubadur kezéből.³

Még el sem csitul a Balassi Bálint cselekménye miatti riadalom, amikor ugyanazon év szeptemberében – a zólyomi bíró levele szerint – Balassi „a hajniki papnak a leányát, akivel a mezőn találkozott, megbecstelenítette.”⁴

E kor valóban vemhes volt a hasonló eseteiktől. Bornemisza följegyezte Török Bálintról, hogy barátsuhába bújva a budai piacon megtámadt egy polgárasszonyt. Selmecebányán Rubigalli Tódorról mindenki tudta, milyen nagy szoknyavadász. A hatvani török vásáron rajtaütő Balassitól, aki „gyerekeket, bullyákat fogott vala”, aki loért vásárolt nőket, vajoni várhatunk volna-e mást?

Míndezeket azért bocsátottuk előre, hogy a későbbiek során rávilágítsunk: húsz év után is találhatók hasonló, a nagy reneszánsz költő utolsó éveit még jobban megvilágító, élettörténetét kiegészítő, de egyúttal a korra is jellemző adatok. Így történt ez Pozsonyban, ahol 1973-ban az Állami Központi Archivumban több Balassival kapcsolatos levelet találtam. Ezek egyike a költő 1589-i elbujdosásáról olyan adatokat szolgáltatott magyar nyelven, amilyeneket eddig nem tudtunk, vagy másként tudtunk, mint például: 1589-i elbujdosásának okai, útiránya és egy érdekes közlés: az elkeseredett költő Lengyelországban olasz ruhába öltözve „az tengeren túl” akart menni.⁵

Egy másik magyar nyelvű levél még saját korában is szokatlan eseményről tudósít bennünket: Balassi Bálint és szolgálai felgyújtották 1593 júliusának elején a nagyszombati apácakolostort, ahonnan öt apáca kiszökött.

A levél írója Joó János, Pálffy Miklós főispán pozsonyi személynöke, akinek jelenlétében folyt le 1588-ban a Végles birtoklásáért indított per. Balassi kétszer is említi nevét. Először a pozsonyi kamarához Liptóújvár váltsága ügyében 1592. december 27-én kelt levelében, majd ugyanily jelleggel 1593-ban kelt, sérelmeit tartalmazó emlékiratában.⁶ E levelekből kitetszőleg Joó János Balassinak kevésbé, Pálffy Miklósnak viszont kedves embere lehetett. Hogy mások is értékelték, abból sejtjük,

¹ ECKHARDT Sándor: Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből. Bp. 1957.

² ECKHARDT Sándor: Rimay János összes művei. Bp. 1955. 38.

³ ECKHARDT Sándor: Új fejezetek i.m. 25.

⁴ Selmecebányai Lt. Missiles 1583.

⁵ L. bővebben: Tóth István: Egykorú kiadatlan levél Balassi Bálint elbujdosásáról. MKsz. 1975/1. 61–66.

⁶ ECKHARDT Sándor: BBÖM I.301. és 393.

hogy amikor a kalocsai érsek, Széchényi Pál, Pálffy Miklósnak gyermeke születéséhez gratulál 1585. december 11-én, a szerencsekívánók között Pék Zsigmond és Joó János nevét is említi.⁷ Tudunk arról is, hogy Mátyás főherceget gyakran tájékoztatta a magyar főurak politikai hangulatáról. A bécsi Hofarchivban levő leveleiben külön kéri, hogy e megbízatását tartsák titokban.⁸

A levél címzettjét Joó János ekként mutatja be levele hátlapján:

Spectabili et Magnifico domino, domino Nicolao Palfy de Erdeod, Comiti Comitatus et Capitaneo arcis Posoniensis, necnon Cubicularioque Regalium Magistro supremo Cisdanubianarum Partium, Capitaneo et Consiliario S.C. Regiaeque Majestatis etc. Domino et Patrono ac

Compatri meo observantissimo

E címhalmazból könnyű megállapítanunk, hogy Pálffy Miklós nemcsak Pozsony megyének főispánja és várának kapitánya, a Dunán inneni részek kapitánya stb. volt, hanem a levélírónak patrónusa, nagyrabecsuült atyai barátja is, akivel szemben – a levél szövegéből is megállapíthatóan – számadási kötelezettséggel tartozott. A levél azért kelt Pozsonyból, mert az ország főuraihoz hasonlóan Pálffy Miklós is Bécsben székelt, ott is volt palotája. Alakja messze kiemelkedik korának más aulikus főurai közül. Horváth Mihály méltán írhatta róla: „A magyar vitézségnek e korban legjelesebb képviselője volt.”⁹ Életrajzírója megemlíti, hogy huszonhat ízben küzdött a török ellen. Győr, Fülek, Nógrád, Drégely, Palánka, Esztergom, Buda és Belgrád hirdetik hadi vitézségét.⁹ A török elleni harcokban saját harcászati elképzeléseit előbbre helyezte, mint a tájékozatlan és gyakran rosszindulatú bécsi főhaditanács utasításait. Emiatt Ernő főherceg 1589. október 3-i levelében is néhányszor még rosszalólag figyelmezteti az általa kiadott rendeletek betartására.¹⁰ Pedig oklevelek tanúsítják, hogy Pálffy gyakran személyes befolyásával, súlyos anyagi áldozatok árán tudta csak fenntartani a különböző nemzetiségű, fizetetlen zsoldos katonaságot. A mostoha körülmények miatt elkéseregésében lemondott ugyan a főkapitányságról, de Mátyás főherceg lemondása visszavonására készítette.¹¹

Ismert az is, hogy Pálffy Miklós a török elleni honvédelem érdekében a kir. kincstárért 40 000 Ft összegig kezességet vállalt Illyésházy István sógoránál,¹² aki később követelte a kölcsönt. Mátyás főhercegnek kellett Illyésházynak rábírnia arra, hogy Pálffyt e kölcsön tárgyában ne zaklassa.¹³

Illyésházynak valamiféle köze lehetett a pozsonyi vár jövedelméhez is, bár a várkapitány Pálffy volt. Joó János ugyanis nemcsak Pálffynak számol el nagy gonddal, de Illyésházynak is elkészíti a pozsonyi vár jövedelméről szóló extractus másolatát. A gazdasági tanácsadásból mégis úgy tűnik, elsősorban Pálffy Miklós gazdasági érdekeit védi.

De nézzük magát a levelet a levélíró helyesírásának megfelelően!

Joó János levele Pálffy Miklóshoz:

Spectabilis et Magnifice domine et Patrono ac Compater mihi observantissime atque confidentissime serviciorum meorum deditissime commendo. Az m̄nemes dolgoth Ilieshaz̄y wamra kegyelmed az pozsonȳ war jeowedelme feleol b̄yozoth wolth, arrol wgy wagyon hogy zolthwnk egymassal, de semmȳth nem wegeztwnk merth eleob megh kelleth az urbariumoth lathnom: mellyeth megh lathwan, Im egy Extractusth chynaltham beleole, melybeol alkalmason megh erthet̄y kegyelmed ennek az jozagnak jeowedelmeth, kyben wgy teczyk hogy semmȳ wetek n̄ynchen, hanem ha az lucrumokath Irtham wolna (egy betű törlés) theobnek wagy kewesbnek, de m̄ynth hogy az eztendeok waltoznak, en azt mondom hogy abban sem Irtham semmȳ meltatlanth: Ilieshaz̄y wramnakys massath kywideoottem

⁷ Pozsonyi Központi Archivum, Pálffy levéltár. Arm. I. Lad. 3.

⁸ „... pro nostra fidelitate et opinione paucis detegere nolimus, quae in summo secreto haberi cupimus.” („Nem akarjuk, hogy hűségünkért és véleményünkért kevésbé is lelepleződjünk, amiket a legnagyobb titokban kívánunk tartatni.”)

⁹ JEDLICSKA Pál: Erdődi báró Pálffy Miklós. Magyar történeti életrajzok. Bp. 1882. 60.

¹⁰ L. Pozsonyi Központi Archivum. Arm. I. Lad. 2. Fasc. 8. No 151., 168., 181.

¹¹ Pozsonyi Közp. Arch. Arm. I. Lad. 3. Fasc. 1. No 33.

¹² JEDLICSKA Pál: i. m. 65.

¹³ Pozsonyi Közp. Arch. Arm. I. Lad. 3. Fasc. 1. No 124.

hogy Eo kegyelműs lassa: kyhez kepesth am mý job azth chelekegye kegyelmed: ha ream býzza kegyelmed, az procuratorok dolganakýs es mýnden affele theorwenhez walo dolognak ennekem kel gongýath wýselnem, walamý zolgachkathýs kell tarthanom, kýre mýnd farathchýagh es keochýegh megýen: Az en teczesem az wolna, hogy ha kegyelmed az pýspeký reweth es az war alath walo jobbagýokath az zeoleokkal egyetemben maganak akarýa tartaný, hogy 3000 forenth eztendeýgh eleg, merth sok býzontalan jeowedelmechkekýs wannak benne: En kegyelmed zolgaýa wagyok: Netalantan az kegyelmed lowaý zýwksegereýs kellene walamý (tórólve: szenath) szena reteth megh tartanný. etc.

Hýrem semmý Nýnchen: Az wýz sok karth teth: Nagýzombathban az calastrombol Eoth Apacza szeokeoth wolph kýw, Negýeth megh fogtak, az Eotheodýk el szaladoth, Azth mondýgak hogy Balassý Balýnth wram dolga, merth az Inasathýs megh fogtak, Az calastromoth megh gýwýtottak wolph az el szeokeskor, de esmegh megh othottak, Mastýs mýnd oth az waros keornýwl laký Balynth wram, es az warosth Igen fenyegethý ha az Inasth neky kýw nem aggyak, lattam es olwastham az leweleth kýth az warosnak Irth wolph, Nem jo hogy megh nem szywnyk az gonoztetelthwl mar. Uram Commendallyon Kegeyelmed Rumff wrannak es Hofman wrannak: Nadasdý wrannakýs kerem Kegeyelmedet aýanlýa zolgalathomath Kegeyelmed es zeoreozze kegeyelmed az Chornáý prepostsagoth Jo Balasnak Kegeyelmednek, megh zolgallyok Kegeyelmednek már. Valeat Vestra Sp. et M.d. felicissime. Posoný 24 Júlý, 1593 ./.

Vestra Sp. et M.d.

Servitor deditissimus

Wram jeoyen kegeyelmetek Jo walazzal, merth Ide Igen býznak az Emberek az kegeyelmetek theorekede seben es farathchýagaban

Joan: Joo mp.

A hatvan sorból álló levélnek egyharmada foglalkozik Balassi Bálint feltehetően utolsó, eddig ismeretlen excesszusával: a nagyszombati apácaszöktetéssel. Mintha beigazolódt volna a hajniki papleánnyal történetek szellőztető zólyomi bírónak, Glosius Boldizsárnak meglátása: „... ez a vad ifjú, aki mindent elkövetni és merészelné képes, mi pedig nyomorultak erő híján... egyenlőtlenek vagyunk hozzá képest.”¹⁴ Ugyanilyen jeremiád hangzott el a híres törökverő Forgách Simon szájából is: „Téritse meg a jó Isten szegényi!”¹⁵ Még levelünk egyik szereplője, Illyésházy liptói főispán is félt tőle. „Én ölégtelen vagyok reá és reá nem megyek” – írja éppen Pálffy Miklósnak Balassi ellen.¹⁶ Joó János levélutóiratá is depresszált kérelem: „Uram, jöjjön Kegeyelmetek jó válasszal, mert ide igen býznak az emberek stb.” Milyen keménykötésű főúr lehetett Balassi Bálint, akitől még Nagyszombat városa is félt!

A levél szövegéből kitetszőleg a nagyszombati apácaklastrom felgyújtásával és az apácaszöktetéssel Balassit gyanúsították. Bizonyíték is akadt: inasát elfogták. Abból a tényből, hogy a kolostor „megótása” után az öt szökevényt összefogni igyekeztek, azt következtethetjük, hogy kiszökésük nem a tüzeset miatt, hanem révén történt; az öt apáca a gyűjtogatást használta fel a számukra rabságot jelentő kolostori élet elhagyására. Négyüknek azonban nem sikerült tervük végrehajtása. Az egyiknek szökése azonban gondosan elő lehetett készítve, mert napok múltával sem találták meg. Nyilván ezt az egyet Balassi emberei szöktették biztos helyre. A levél szövege nem árulja el a szöktetés utáni rejtek-helyet, csak sejteni lehet Joó János írásából: „Mast is mind ott a város környül lakik Bálint uram. . .”

Eddig csak annyit tudtunk, hogy Balassi Bálint apjának volt háza Nagyszombatban az otrouski (korpa) piacon. Egyideig itt lakott Bornemisza Péter is, Balassiék prédikátora. E házat azonban Bálint 1589. május 12-én 1350 forintért eladta.¹⁷ A városkörnyék XVI. századi fogalmáról nincs biztos tudomásunk, de annyi mégis sejthető, hogy Balassiék a klastromgyűjtogatás után Nagyszombat közelében, attól mintegy 10–20 km-nyi távolságban húzták meg magukat.

Említettük, hogy a szöktetés során elfogták Balassi egyik inasát. Lehetséges, hogy az 1593. március 21-én kelt levelében írt „Galenus-szabású” kedves szolgálójáról, Márkusról volt szó, akinek szabadon

¹⁴ ECKHARDT Sándor: Új fejezetek i.m. 47.

¹⁵ TÓTH István: Egykorú kladatlan levél i.m. 63.

¹⁶ ECKHARDT Sándor: BBÖM I. 411.

¹⁷ DÉZSI Lajos: Balassa Bálint minden munkái. Bp. 1923. II. 744.

bocsátásáért, mint bajba jutott embereiért máskor is, most is kiállott a költő. Belőle világosabban ítélnék meg a történeteket. E téren folytatott nagyszombati és pozsonyi kutatásom azonban nem járt eredménnyel. Joó János azonban „*latta és olvasta*” a fenyegető hangú levelet, amelytől a városi tanács annyira megrémült, hogy Joó János útján a megye első urától kért és várt segítséget.

A Joó-féle levél szerint az egyik klastrombeli apáca megfelelő búvóhelyen való elrejtése olyan jól sikerült, hogy több napi keresés után sem lehetett megtalálni, különben Joó János erről is beszámolt volna. Elhelyezéséről Bálintunk gondoskodott, különben miért vállalt volna ekkora rizikót. Nála azonban ki merete volna kutatót? Kérdés, ki lehetett az az apáca, akinek kiszöktetéséért ilyen áldozatot hozott a költő. Konkrét írásos anyag sajnos nem áll rendelkezésünkre, de több körülmény valószínűvé teszi, hogy a megszóktetett apáca Balassi Bálint utolsó nagy szerelme, Fulvia volt, akiről szól egyik frappáns epigrammája; ennek utolsó sorát idézzük:

Most Fulvia éget, ki ér bennem véget, mert tűzén megerjedtem.

Mielőtt állításunkat okadatolnánk, nézzük előbb, milyen apáca lehetett Fulvia!

Ebten az időben Nagyszombatban még egyetlen apácarend létezett: a klarisszáké. Árpád-házi Erzsébet halála és szentté avatása oly erős hatást gyakorolt Nagyszombat város asszonyaira és leányaira, hogy Magyarországon elsőnek itt alakult meg 1238-ban az Asszisi Szt. Ferenc szabályait követő Klára-szűzek (klarisszák) első csoportja, amelynek működését még ugyanezen évben, 1238. május 20-án IX. Gergely pápa megerősítette, s megengedte, hogy a rend állandó jószágokkal rendelkezék. Királyaink IV. Bélától kezdve bőszesen ellátták őket adományaikkal (Baralád falu jövedelme, Bélaházán vásárlás stb.). Nagyszombati kolostorukat gyakran érte szerencsétlenség. 1335-ben a husziták rabolták ki és gyújtották fel épületüket. Az 1593-ban kitört török háború következtében is sokat szenvedtek. Talán ez vezethetett az erkölcsök meglazulására, amelynek következményeként Balassi is megzavarhatta a klarisszaélet rendjét. Ilyen állapotok közepette az apostoli szék nem hagyta tovább a ferencrendűek guardiánjaira a Klára-szűzek lelki gondozását, hanem apostoli biztost nevezett ki számukra. 1600-ból egyiküknek, Bódog Antal atyának nevét is tudjuk.¹⁸

Ekkortájt kolostorokban tanultak a legelőkelőbb nemek leányai, nádorispánok és bánok gyermekei, néha köznemesekéi is. A kolostorba kerültek némelyike később az ünnepélyes apácáfogadalmat is letette. A Kondé, Sennyey, Wesselényi, Bercsényi, Károlyi, Csáky, Haller, Révay, Forgách, Balassi és Batthyány családok nőtagjai sorából gyakran kerültek ki klarisszák, néha főnök-asszonyok is. Tagjaik sorában gyakoriak voltak az előzevgyült asszonyok. Így például 1375-ben az óbudai kolostorba belépett Laczkfy Imre nádor özvegye, Nagymartonyi Katalin. Egy hosszú per irataiból megtudjuk, hogy az óbudai klastromban is bőven akadtak megelőzevgyült asszonyok. Mindezt azért említettük, mert feltételezésünk szerint Fulvia is asszonyapáca volt.

E probléma bővebb megvilágítására tisztáznunk kell, kit takar a Fulvia név.

Fulvia felvett költői név ugyan, de Balassi előző szerelmeitől annyiban tér el, hogy azok mintáját megtaláljuk a petrarkista költőknél, a Fulvia név azonban sem a latin, sem a későbbi olasz irodalomban nem szerepel. Neve inkább a római történelemben ismert. Fulvia ugyanis nemcsak arról volt híres, hogy Cicerónak engesztelhetetlen ellensége volt, hanem arról is, hogy három férje volt. Utolsó férje Marcus Antonius triumvir, előzőleg azonban P. Clodius-, illetőleg Caius Scribonius Curiónak volt a felesége.

Ha Balassi megfontoltan választotta utolsó szerelme számára a Fulvia nevet, s ebben nincs okunk kételkedni, akkor Fulvia olyan asszonynevet takar, akinek előzőleg már két férje volt. Ilyen személy pedig Balassi környezetében csak egy akadt: *Zrinyi Ilona*, akinek első férje Guthi-Ország Kristóf országbíró volt, és aki ennek halála után Gyarmati Balassi (Balassa) Istvánnal lépett házasságra.¹⁹

Ki ez a Balassi István?

Az 1591. október 21-ig Balassi András által vezetett családi krónika szerint: „1548 szent györgy Nap előtt való szerdán lett a világra öcsém balasi István uram, Anno 90. holt meg Marci.”²⁰ Balassi

¹⁸ KARÁCSONYI János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1924. II.9. könyv: A magyarországi Kláraszűzek története. 460–473. – NYÜRŐ Zsigmond: Adatok a honi Clarissa apácák történetéhez. Religio. 1853. 441–444.

¹⁹ SZKLENÁR György: Origo et genealogia illustris Bathyaniorum gentis. Posenii, 1778. 42–43.

²⁰ ECKHARDT Sándor: BBÖM II. 150.

István tehát Andrásnak volt az öccse, aki azonban Balassi Bálinttól alig hat évvel volt idősebb; fiatalon, 42 éves korában halt meg.

Közismert költőnkéről, hogy tartósabb szerelmi kapcsolatra csak asszonyokkal lépett. Gondoljunk csak Hagymássy Kristófné Kerecsényi Juditra, Ungnád Kristófné Losonczy Annára, Várdai Mihályné Dobó Krisztinára vagy Zamaria Ferdinándné Zandegger Luciára és nem utolsó sorban a szép Céliára: Wesselényiné Szárkándi Annára!

Költőnk másik sajátossága: a biztonságra törekvés. Nőügyekben többször megjárta már, vigyáznia kellett, főleg, ha tartósabb liezonra számított. Nagy szerelmeihez vagy rokoni szál vagy korábbi ismeretség fűzte. Losonczy Anna szegről-végről rokona volt, Dobó Krisztina unokatestvéreként tudott. Szárkándi Anna atyja egri várnagy volt, aki Balassi Jánossal együtt harcolt a török ellen. Előbb is ismerte őt Bálint még mint Békes Gáspár feleségét. Rokoni kapocs fűzte őt Balassi Istvánné Zrínyi Ilonához is, akinek érett asszonyi alakja bizton feltűnt a Lengyelországból hazatért szereleméhes költőnek. A fiatalon megözvegyült nő a gyászév letelte után, 1591-ben kinél találhatott volna segítséget, ha nem az akkor hazatért rokonnál? Bálint előtt újra felmerülhetett a Balassi-vagyon gyarapításának a lehetősége is. A nagyszombati botrány előtti napokban írta Batthyány Ferencnek, hogy vén cigányként csak cseréléssel él. Az István halála után felesége részéről haszonélvezett birtok, a gazdag Zrínyi és Batthyány családdal való kapcsolat teremtése csak erősítette volna a költő státuszát. Ebből a szempontból nem elhanyagolható az a levél, amelyet a költő Mátyás főherceghez éppen ebben az időpontban, 1593 júniusában írt, s amelyben kijelenti, hogy bizonyos feltételek teljesítése esetén hajlandó a család ősi fészket, „az újvári javakat átengedni”. Pedig e birtokért korábban harcot folytatott Balassi Andrással, majd utódaival, de még Illyésházy István főispánnal szemben is.

Balassi István egy 1585. július 22-én kelt, Pálffy Miklóshoz intézett levelét Malackán írta. Ebben a Nagyszombathoz és Pozsonyhoz egyaránt közeli helységben lakhatott a család, de inkább valószínű, hogy a Malackához tartozó Detrekő várában. Ezt I. Ferdinánd a Fuggerektől váltotta vissza Balassi Menyhért számára, kinek kezén valóssággal rablófészekké vált a vár. A *Comoedia Balassi Menyhért drámatársáról* cselekménye jórészt itt játszódik le. Menyhárt emberei itt leselkedtek a vár alatti úton elhaladó bécsi és morva árus-emberekre, s rabolt zsákmányukat a várba hurcolták, amelyet a *Comoedia* elmés szójátékkal Gyötrőkőnek nevez. Ismert az is, hogy a *Füves kertecskét* Bornemisza munkatársa, a vándornyomdász Mantskovity Bálint 1584-ben Detrekőn írta és Balassa Istvánhoz, a vár urához címezte.²¹ Vagy Malacka—Detrekő-re vagy saját Nagyszombat környéki palotájába vihette Balassi Bálint a megszőktetett apacaasszonyt.

És talán éppen Bálint példája talált követésre a családjukkal rokonságban álló Bakics Péter személyében, aki szerelmesét, Révay Ferenc feleségét, a szép Forgách Zsuzsannát pár évvel később, 1607. január 27-én Holics várából titokban elrabolta, és Detrekő várában rejtette el, ahol még hat évig élt vele zavartalan boldogságban.²²

Bakics Péter, aki Révay Ferenc első unokatestvére volt, a nőragadás során nem hivatkozhatott a *levirátus* jogára, mert még élt Révay Ferenc. Balassi esetében azonban más a helyzet. István bátyja halála után a népszokás alapján jogot formálhatott annak felesége kezére. A nagycsaládi szerkezettel összefüggésben álló levirátusi intézmény szerint ugyanis — ahogy Tagányi Károly írja — „az özvegy vagy özvegynek maradt továbbra is, vagy pedig a férj valamelyik testvéréhez vagy rokonához tartozott feleségül menni, nyilván azért, mivel annak idején a férj megvásárolta, tehát ennek halála után ő is a hagyatékhöz tartozónak tekintett.”²³

És mivel a levirátus élő jogszokását sokhelyt a legutóbbi időig megtartották,²⁴ megvolt ez Balassi korában is. A perci során kiváló jogász érvelésről tanuskodó költő ismerte a Werbőczy által összegyűjtött jogszokásokat, s minden bizonnyal egyik érve lehetett a nagyszombati városi tanácshoz intézett, egvelőre ismeretlen beadványának. (Más dolog az, hogy Balassi az özvegyet ekkor is megillető haszonélvezeti jog miatt nem látta célszerűnek a házasságkötést.)

Zrínyi Ilonáról tudnunk kell, hogy Zrínyi Miklósnak, a szigetvári hősnek volt a leánya. Apja 1543-ban tartotta kézfogóját Frangepán Katalinnal. A házasságot nemcsak óriási kiterjedésű birtokok,

²¹ BBÖM I. 24. és II. 57.

²² DEÁK Farkas: Forgách Zsuzsanna 1582–1632. Bp. 1885. 51.

²³ TAGÁNYI Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. Bp. 1919. I.f. 31.

²⁴ NIZSALOVSKYKY Endre: A család jogi rendjének alapjai. Bp. 1963. 142.

hanem bőséges gyermekáldás is kísérte. Házasságukból 12 vagy 13 gyermek született,²⁵ bár Katalin asszony fiatalon, 34–35 éves korában, 1561-ben meghalt.

Ilona 1546-ban született, tehát Bálintnál nyolc évvel idősebb volt ugyan, de ez egyik fél részéről sem kelthetett meglepetést, hisz Ilona második férje, Balassi István is két évvel utóbb született nála. És akit Balassi Bálint „legtovább szeretett”, Losonczy Anna is jóval idősebb volt Bálintnál. Anna utolsó férje pedig még Bálintnál is fiatalabb volt 11 évvel.

Mivel Ilonának apja, anyja és férje is meghalt ekkorra, tudomásunk szerint gyermekei sem voltak, második házassága után nem maradt más választás számára, mint a lakóhelyéhez közeli nagyszombati zárdakolostor, ahol több hozzá hasonló sorsú özvegygel találkozhatott. 1590-ben meghalt férje halála után az özvegyi gyász esztendeje következett. Ebben az időben ezt szigorúan vették. Vagy apácázárdában vagy nagy visszavonultságban kellett élnie az özvegynek és az ősi magyar szokásjog szerint a gyászév alatt senkivel sem tartozott pereskedni. Ami újból való férjhezmenetelét illeti, az egyház a harmadszori házasságot nem jó szemmel nézte. Nazianzi Gergely a harmadikat törvénytelennek, a negyediket dicsznóságnak mondta.²⁶

A család nőtagjai közül előbb is, később is többen vonultak zárdába. Zrínyi Péter leányát, Auróra Veronikát például a bécsi udvar kényszerítette arra, hogy apácává legyen, s aki később Judit Petronella apacánéven fejedelemasszony is lett.²⁷

Ilona asszonynak több nőtestvére is volt. Közülük azonban bennünket csak Dóra (Dorothea) érdekeli, aki Batthyány Boldizsár (1520–1588) főasztalnokmester felesége volt. Házasságukból született Ferenc, aki Bálintnál fiatalabb volt, s ezért őt leveleiben Balassi „nagyságos úrfi”-nak szólítja. Mivel pedig Batthyány Ferenc édesanyja, Dóra és Balassi István felesége, Ilona édestestvérek voltak, a Batthyány család rokonságban állott a Balassiakkal. Ez teszi érthetővé Bálint és Ferenc levelezésének bizalmasabb hangvételét, vers és egyéb ajándékok küldését. Ezért fordul Balassi Bálint nagybátyja sógorához, Batthyány Boldizsárhoz házassága ügyében. Őt „régí jóakarójának” nevezi, s felhívja figyelmét előző szolgálatai „megtekintésére” is.²⁸ A címzésben pedig őt „barátj”-nak mondja. Ennek alapján Takáts Sándor annak bizonyítékát látta, hogy Balassi Bálint Batthyányék udvarában nevelkedett.²⁹

Balassi Bálintnak Batthyány Ferenchez írt két levele témánk szempontjából azért jelentős, mert az 1593. március 21-én kelt sorokban először említi Fulviát, s szinte természetesnek veszi, hogy a levél címzettje tudja is, kicsoda Fulvia. A kor szokásának megfelelően gyűrűt küld szerelmesének: „*Ha Nd az gyűrűt Fulviának megküldéné, bizony oly verseket küldhetnek, hogy az Stalmaster leányának (ha értené ám) megimelyednék az gyomra belé miatta!*”³⁰

E levélből kiteszöleg Balassi igyekezete nem az volt, hogy Batthyány Ferenc a Fulviának küldött gyűrűt *átadja*, hanem csak az, hogy valamilyen úton-módon *küldje el* számára. A Pozsonyban tartózkodó költő, aki lóháton fél Európát bejárta, aki tengeren túlra is képes lett volna elmenni, most megtorpan és nem meri személyesen átadni Fulviának a gyűrűt? Nyilván igen nagy oka lehetett erre. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük: Fulvia apáca volta. Ezért kellett a költőnek olyan segítséget kérni, amely révén a gyűrű biztonságosan eljuthatott volna Fulviához. Ezért kellett Batthyány Ferenchez fordulnia, aki édesanyja révén a gyűrűt Fulviához becsempészhette volna.

Úgy látszik azonban, Batthyány Ferenc vagy nem merte, vagy egyáltalán nem is akarta édesanyja útján megzavarni Ilona nyugalomát, minden bizonnyal féltette is őt a hírhedt szerelmi kalandok hőségétől, s így a gyűrű nem került Fulviához. Minderről Batthyány Ferenc tájékoztatta is Balassit, de e levél is lappang még valahol. Tartalmára azonban következtethetünk Balassi 1593. július 1-én kelt soraiból. „*Értettem belőle az Nd hozzám való jó akaratját, s azt is, az mit az gyűrű felől írt Nd. Én Nk mind az jó akaratot s mind az gyűrűt megszolglalom, mint uramnak, de az gyűrű felől Nd semmit ne*

²⁵ NAGY Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1865. XIV.k. 439.

²⁶ TAGÁNYI Károly: i.m. 33.

²⁷ KARÁCSONYI János: i.m. II. 534.

²⁸ ECKHARDT Sándor: BBÖM I. 336–39.

²⁹ ECKHARDT Sándor: BBÖM I. 340. és Az ismeretlen Balassi B. 108.

³⁰ ECKHARDT Sándor: BBÖM I. 397.

szorgalmaskodjék, mert jó őrzetben vagyon, ha Nd kezében vagyon. Nagyságodnál én mindig megtalálom, valamikor kelletik.”³¹

A levélben Balassi kétszer is hangsúlyozza Batthyánynak a gyűrűátadással kapcsolatos „jóakarát”, s mivel a gyűrű nem került címzettjéhez, a jóakarát nyilván az átadással kapcsolatos nehézségekre való utalás lehetett. Feltűnő a levél befejező kérése: Balassi meglepő határozottsággal kéri pártfogóját, hogy a „gyűrű felől semmit ne szorgalmaskodjék”. Talán ekkor születethetett meg benne a gondolat: majd személyesen adja át a gyűrűt Fulviának. De hogyan? A levél elküldése után pár nappal, július elején történt az előre kitervelt, klastromgyűjtogatással kísért apácaszöktetés, amely esemény – mint a levél tanúsítja – csöppet sem gyarapította a költő előbb sem csorbítatlan hírnevét. Az utolsó Fulvia-levél kelte és az apácaszöktetés terminusa meglepően kongruál, s szinte kizár más lehetőséget, mint Fulviának apáca voltát. Az időpontok egybevágóságán kívül persze figyelembe kell venni a felhozott indokokat és a helyközelséget is, hisz Pozsony–Nagyszombat–Malacka (Detrekő) lóháton is könnyen elérhető helyek.

Végezetül – megállapíthatjuk: a Lengyelországból 1591-ben hazatért „sohonnai” költő elszegényedtségében még egyszer szerelmi úton próbált kitörni mostoha sorsából Erre kitűnő lehetősége kínálkozott az épp akkoriban elhunyt nagybátyja általa jól ismert feleségének meghódítására. A másodszor is özvegyvé vált, gazdag és előkelő családból származó Balassi Istvánné Zrínyi Ilona magára maradvá nem láthatott kiutat a reakényszerített zárdaéletből: vagy apáca marad, vagy földadva a kötöttségét, újra birtokba veszi elhunyt férje javait és liezonra lép egy ereje teljében levő rokonával. Balassi eleinte szépszerivel próbálta a zárdakaput kinyitni, de a Batthyány Ferencsel elgondolt akciók sikertelenek lévén, erőszakos cselekedetre szánta el magát, nem törődve a nagyszombati excessus exsecrations és egyéb következményeivel.

Természetesen, a Joó János értékes információkat nyújtó levelével kapcsolatos fejtegetéseink (Fulvia = Zrínyi Ilona) részben hipotézis jellegűek, ha minden vonatkozásban nem is látunk még tisztán, kétségtelen, hogy Forgách Simon és Joó János most előkerült levelei érdekes adataikkal újabb színekkel gazdagítják legnagyobb reneszánsz költőnknek, a „szerelem költő”-jének biográfiáját. Úgy hisszük, a további kutatások még sok értékes mozaikkal egészíthetik ki költőnk korántsem teljes élet- és pályaképét.

Vásárhelyi Judit

MOLNÁR ALBERT ÉS A SÁTÁN SZÖVETSÉGE

„Jó lesz akármely kis levél.
Tintád pedig legyen egyetlen
cseppnyi vér.”

(Goethe: Faust¹)

Molnár Albert ördöggel cimborálását eddig egyetlen forrás rögzítette: „Molnár Albert Éneke, Mellyet Csinált és Dudoldogolt, mikor idegen Országban igen meg szorulván kéntelenitetett Juh pásztorságra adni magát”.² Ezt a latin-magyar nyelvű bilinguis románcot 1745-ben jegyezte le Kézdivásárhelyi Jancsó György Erdélyben, a Rhédei-család tulajdonát képező Somlóújlakon abba a kolligatmánygyűjteménybe, amely ma a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található.³ A

³¹ ECKHARDT Sándor: BBÖMI. 399–400.

¹ Goethe: Faust. Fordította: JÉKELY Zoltán. Bp. 1974. 61.

² SZILÁGYI István: Románc Molnár Albertről. Új MMúz. 1853. 568–573.

³ HERPEI János: Hol és milyen néven keresendő a „Molnár Albert éneké”-nek leírója? Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerkesztette: KESERŰ Bálint. III. Bp. – Szeged 1971. 570–571.

költeményt lezáró strófa ad hírt röviden arról, hogy Molnár pénzért szerződést kötött az ördöggel, majd a nép könyörgése segítségével sikerült megszabadulnia a Sátán hatalmából:

Ez verseket szomorán,
Pénn dolgából szorolván,
Irta Nagy Molnár Albert,
Adván magát Juhászságra,
Mint sem egyéb állapotra,
Nem kaphatván egyéb bért.

Végtére annyira jutván,
Ördögtül is meg csalatván,
Vérrel tött kéz írást pénzért.
Kítül hogy szabadulása,
Lenne vigasztaltatása,
Nép Istentül kegyelmet kért, nyert.⁴

Az utolsó versszak tulajdonképpen egy Molnár körül kialakult ördögmonda összefoglalója. Hasonló tartalmú az a szöveg, melyre Székesfehérváron bukkantunk rá az I. István Múzeumban. Itt őriznek ugyanis egy 1633-ban Frankfurtban kiadott *Theatrum historicum, sive promptuarium illustrium exemplorum . . . initio . . . a . . . d[omino] Andrea Hondorffio . . . iam vero labore et industria Philippi Loniceri . . . latinitate donatum, . . . auctum & illustratum*, című művet, amely bő példaanyagát a Tízparancsolat tanításai köré csoportosítja. A példányban a címlap előtti üres levél mindkét lapján és a mű után következő két üres levél rektóján kéziratos szövegek olvashatók. A bejegyzés korát illetően a hátul levő második levélre jegyzett sor ad eligazítást: Th[eatr]i Hist[orici] Lectio continuata Bartphae Anno D[omi]ni 1695 die 7. Julij. Valószínű, hogy a könyv tulajdonosa, a címlap szerint Fran[ciscus] Bagalyi 1695 előtt másolta bele könyvébe az első, illetve az utolsó előtti levélen található szöveget, hiszen különben a könyv 1695-ös olvasására vonatkozó megjegyzést inkább a mű utáni első levélre írta volna.

Előre Bonfini történeti munkájának III. decasából (IV. liber 16–33) másolt ki egy részletet pontos forrásmegjelöléssel a budai magyaroknak a németek elleni 1438-as zendüléséről.⁵ Leírásában lényegében híven követte Bonfini szövegét, csupán a ferences rendű Jacobus eredménytelen kísérletét hagyta el, amellyel az le akarta csendesíteni az őrjöngő tömeget.

Bagalyi a könyv utolsó előtti levelére a következő történetet írta Molnár Albertről:

„Albertus Molnar Hungar[us] studijs Academicis intentus, cum ad maris littus deambulare tristis admodum, habuit obvium in forma Nobilis Mercatoris ipsum Sathanam: Qui salutatum interrogavit, unde, cujus conditionis esset; et quibus de causis tam tristem repraesentaret vultum? Albertus munificum existimans adesse Patronum, ad quaesita respondit, causam[ue] tristitiae indigentiam suam et paupertatem asseruit. Sathan praesenti Eum animo esse jubet; simul ac opis Porrigendae spem prolixam facit, si modo locum hospitij, Nomen cumprimis Studiosi chartae conjectum haberet. Et cum necessaria ad scribendum non esse in promptu Albertus dicerat, ibi chartam mox et pennam porrexit Satan suadendo ut sanguinis guttula confestim scriberet. Obtemperat Albertus consilio; suam[ue] Nomen cruore notatum personato tradit Mercatori. Ad hospitium redux, en! Opinione celerius, se circiter 400 Daemon in forma servi Alberto praesentat. Quam ob rem, exhilaratus miser, socios invitavit ad epulas, cumq[ue] his hilares duxit dies noctesq[ue] nesciens unde tam liberalis affluerit gratia. Profecit interea in studijs Albertus, et mirant[ur] omnes ingenij hujus Iuvenis Promptitudinem. Tandem viro p[rae]mentionati socij, cum forte fortuna intrarent hospitium Alberti, viderunt in mensa aureos, quos eo ipso momento praesentaret orciniani Patroni minister. Ideo sciscitati, quis tam liberalis hanc praestitisset munificentiam? Dominus [inquit] ministri, quem in atrio domus vidistis exeuntem.

⁴ TOLNAI Gábor: Molnár Albert éneke. Évek – századok. Bp. 1958. 114.

⁵ Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum Decades. Ediderunt J. FÖGEL et B. IVÁNYI et L. JUHÁSZ. Tomus III. Decas III. Lipsiae 1936. Teubner 78–79.

THEATRUM HISTORICVM,
PROMPTVARIVM
 ILLUSTRIVM EXEMPLORVM,

AD HONESTE, PIE, BEATEQVE VIVENDVM CIVISVIS GENERIS, ET CONDITIONIS HOMINES informantium, ex antiquis simulac recentioribus sacrarum & prophanarum historiarum monumentis collectum, & in decem classes, secundum Mosaicæ legis præcepta, distinctum;

AVTHORIS ALEXANDRI VIRO D. ANDREAE SAJI VERO, LINGVÆ LATINÆ PRÆCEPTORIS LONICENSIS

Handwritten: *Handwritten in Theologia idiomate Germanico conscriptum;*
 propter insignem veritatem, ex illius lectione ad Christianum hominem seducendum, latinitate donatum, multisque in locis antiquum & illustrium;

EDITO QUINQUE PRÆCIPUIS LIBRIS, ET CETERIS ALIIS multis, cum Index citius, summo studio ac ingenio collecto, comprehensio;

Frax. Sacchi

FRANCISCVS VIRO D. ANDREAE SAJI VERO, LINGVÆ LATINÆ PRÆCEPTORIS LONICENSIS
 RICE WISSII, M. DC. XXXIII.

Isti obuium neminem videntes, Sathanae fraudem cognitam sine mora, Professoribus ipsiq[ue] Ecclesiae Antistiti exposuere. Examine facto dein orare iussus Albertus, haesitat; et Orationis D[omi]nicae Petitionem 6 & 7 non exprimit. Eapropter Publicum ac solenne Ecclesiae indictum est jejuniu[m]: & Sanctorum in templo cum ad DEum funderentur preces: Ecce! cum fragore horribili ac turbine vident corvum volitantem in templo: et stante Populo in horam multam extensas habente manus in Caelum, illico manu scripta Alberti delata et ab omnibus visa, dirumpitur.”

Magyar fordításban:

Az akadémiai tanulmányokban buzgolkodó magyar Molnár Albert, amikor a tengerparton nagy szomorúan sétált, egy Nemes Kereskedő képében magával a Sátánnal találkozott össze: Aki miután üdvözölte, megkérdezte tőle, honnan jön, hogy van és miért vág olyan szomorú képet? Albert azt gondolta, hogy egy bőkezű Patronus áll előtte, felelt a kérdésre és szomorúsága okául szükségét és szegénységét említette. A Sátán erre felszólította arra, hogy figyeljen rá, és kilátásba helyezte, hogy pénzhez jut, ha meglesz neki a diák szálláshelye és neve egy lapon. És amikor Albert azt mondta, hogy nincsenek nála kéznél az íráshoz szükséges tárgyak, akkor a Sátán papírt és pennát adott neki, arra biztatván őt, hogy egy kis vérrel tüstént írja rá azokat. Albert megfogadta a tanácsot és saját vérével írt nevét átnyújtotta az áruház Kereskedőnek. Szálláshelyére visszatérve, íme! sebesebben a gondolatnál kb. 400 démon jelent meg szolga alakjában Albertnél. A szerencsétlen ezen felvidulva, társait lakomába hívta és víg napokat és éjszakákat töltött velük, nem tudva, honnan folyik oly bőségesen a gazdagság. Előrehaladt eközben tanulmányaiban Albert és mindenki csodálta az ifjú nagy tehetségét. Végül társai, amikor egyszer véletlenül beléptek Albert szobájába, meglátták az asztalon az aranyakat, amelyeket éppen abban a pillanatban adott át a pokolbéli Patronus szolgája. Megkérdezték tehát, ki az a gazdag ember, aki ilyen bőkezűséget tanúsított? Ura annak a szolgának [mondta], akit a ház udvarában láttatok távozni. Mivel ők senkit sem láttak szembejönni, felismerve a Sátán álnokságát, arról késlekedés nélkül beszámoltak a Professzoroknak, sőt a Gyülekezet Elöljárójának is. Miután megtartották a vizsgálatot, Albertnek megparancsolták, hogy imádkozzon, hebegett és az Uri imádság (Miatyánk) 6. és 7. könyörgését⁶ nem mondta. Ezért kihirdették a Gyülekezet általános és [ilyenkor] szokásos böjtjét: és amikor a Szentek templomában az Istenhez könyörögtek: Imc! rettenetes robajjal és szélvészsel egy hollót láttak a templomba berepülni: és miközben ott állt a Nép sok órán keresztül az ég felé tartván kezét, Albert kézzel írt [papírja] leesett és mindenki szemeláttára darabokra szakadt.

A történet három részből áll. Az első részben Molnár vérszerződést köt a Sátánnal; a másodikban a Sátán valóra váltja ígéretét, Szenci Molnár gazdag lesz, de hitetlensége végül kiderül; a harmadik rész Molnár bűnbánatát és a Sátántól való megszabadulását mondja el, tehát a történet teljesen megfelel a fentebb idézett magyar nyelvű záró versszaknak. Ugyan a vers nem mondja ki, hogy Molnár életének mely szakaszában történt a vérszerződés, a szerződés színhelyét a teljes latin változat „tengerparti akadémia-városá”-val nem ellentmondásban egy „idegen ország”-ba helyezi, mely Molnár életútját ismerve Németország lehet. A monda német vonatkozásaira utal a történet forrása is.

A vérszerződés megkötésének oka, körülményei, lefolyása és a megszabadulás azonos annak a Valerius Glöckner nevű német diáknak a történetével, akihez 1533-ban, amikor az Elba partján sétált, egy öregember csatlakozott, szomorúsága okáról kérdezte, majd megígérte, ha vérével aláírja, hogy eladja lelkét az Ördögnek, kisegíti szorult helyzetéből. Glöckner ráállt az alkura, megkötötte a vérszerződést és lemondott keresztény hitéről.⁷ A diáknak a Sátán hatalmából való megszabadulását, mely öt év múlva, 1538. február 13-án következett be Luther könyörgésére és az ifjú őszinte megbánására, Luther asztaltársa, Lauterbach is megörökítette Naplójában.⁸ Molnár megszabadulása azonban

⁶ „És ne vigy minket kísértetbe, de szabadíts meg minket a gonosztól.” Máté 6:13. KÁROLYI Gáspár: Szent Biblia. Bp. 1960.

⁷ Dr. Martin Luthers Tischreden oder Colloquia. Nach Aurifabers erster Ausgabe . . . herausgegeben von Kari Eduard FÖRSTEMANN. III. Band. Leipzig 1846. 75. — idézi: Kari KIESEWETTER: Faust in der Geschichte und Tradition. Leipzig 1893. 127.

⁸ Anton Lauterbachs Tagebuch aufs Jahr 1538. D. Martin Luthers Werke — kritische Gesamtausgabe. Tischreden. III. Band 7. Abschnitt Nr. 3739. Weimar 1914. 581–583.

Lauterbach beszámolójával még nem mutat párhuzamot. Bár Glöcknerért is Luther és az egész eklézsia is könyörög, de az ördög befolyása alól való megszabadulására nincsen olyan kézzel fogható bizonyíték, mint a Molnárról szóló történetben.

Egy más változatot örökített meg Augustin Lercheimer 1585-ben Glöckner sorsáról. Szerinte a megszabadulás úgy történt, hogy Luther és társai „addig könyörögnek érte Istenhez, addig dacolnak az ördöggel, míg az vissza nem hozza az írást”.⁹

Az a mód, ahogyan Szenci – a monda szerint – visszakapta a vérrel írt szerződést, a középkori Faust-mondák motívumkincsével színeződött.

Igy a IV. században Cäsareában élt Szent Basilius nevéhez fűzi a hagyomány, hogy egy szolgát sikerült megmentenie az ördög hatalmából. A szolga azért szerződött a Sátánnal, hogy elnyerhesse gazdjára, Proterius lányának a kezét. Ez sikerült is neki, de miután a dolog kitudódott és megbánta bűnét, feleségével együtt Basilius tanácsát kérte. S hasonló módon nyert bűnbocsánatot, mint Molnár Albert. Ugyanis addig böjtölt, imádkozott, míg végül az érte könyörgő és kezét az ég felé nyújtó nép szeme láttára, Basilius szavainak hatására a gonosszal kötött szerződés le nem esett a magasból.¹⁰ (E történetet Lope de Vega igen jól sikerült, pergő színdarabbá dolgozta fel, amely kéziratban maradt és 1629-es előadásáról van tudomásunk.¹¹)

Molnár mondájában korábbi keresztény legendamotívum az ördög holló képében való megjelenése is (Militarius lovag előtt is így jelent meg¹².)

Vajon mi okozhatta, hogy Molnár Albert körül is elterjedt a Sátánnal való szerződés mondája? A teljes monda isméréte alapján érdemes úgy felvetni a kérdést, hogy miért éppen németországi tartózkodásához kapcsolódtak ördögkalandját?

Európában a XVI–XVII. században igen erősen hittek az emberek az ördög hatalmában. Az e két században elterjedt ördög- és boszorkányfelfogás, valamint a boszorkányüldözés kiindulópontjának az 1486-ban kiadott „Malleus maleficarum” című enciklopédia tekinthető, mely egyfelől a boszorkányörület új „járványát” hirdette meg, másfelől tekintélyt kölcsönzött az ellene való fellépésnek. A XVI. század első évtizedeiben ugyan – Európa egyes területeit kivéve – alábbhagyott a boszorkánymánia, 1550 és 1630 között azonban újra felerősödött. Ebben a katolikusoknak és protestánsoknak egyaránt igen nagy részük volt.¹³

A protestánsok ördögről alkotott hitét elsősorban a reformátorok tanításai táplálták.¹⁴ Luther Tischreden-jeinek Aurifabertől származó gyűjteményében külön fejezet szól az ördög hatalmáról és kísértéseiről¹⁵, Melancthon ördögről vallott nézeteit pedig wittenbergi előadásaiban fejtette ki. Mindkettejük szerint az ördög Istennel ellentétes hatalom, aki kísértésbe viszi a keresztényeket. Képes beleköltözni egy-egy ember lelkébe, illetve gazdagságot, természetfölötti erőt, és különös képességeket tud adományozni a hatalmába kerített embereknek. Előbbi tevékenységére a legkiemelkedőbb magyar

⁹ Augustin LERCHEIMER: *Christliche Bedencken und Erinnerung von der Zauberey*. Heidelberg 1585. – idézi: Wilhelm MEYER aus Speyer: *Nürnbergger Faustgeschichten. Abhandlungen der philosophisch-philologischen Classe der Königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. XX. München 1895. 332.

¹⁰ P. Rivadeneira: *Flos Sanctorum*. Június 14. 1623. 403. – idézi: Marcelino Menendez PELAYO. *Obras de Lope de Vega IX*. Madrid 1964. LXVII. Más források alapján nagyon hasonló tartalommal idézi e legendát: KIESEWETTER: i.m. 114–115. és nyomán HEINRICH Gusztáv: *Faust*. Bp. 1914. 65.

¹¹ Lope de Vega: *La gran columna fogosa, San Basilio el Magno*. Edición del Marcelino Menendez PELAYO. *Obras de Lope de Vega IX*. Madrid 1964. 255–310.

¹² Johann SCHEIBLE: *Das Kloster, weltlich und geistlich meist aus der ältern deutschen Volks-, Wunder-, Curiositäten – und vorzugweise komischen Literatur*. II. Band. Stuttgart 1846. Gotefridus Thenensis verse, 155.

¹³ H.R. TREVOR-ROPER: *The Europeaen Witch-craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries. – Religion, the Reformation and Social Change and other essays*. London 1967. Macmillan. 90–192.

¹⁴ Wilhelm MEYER: i.m. 330–331.

¹⁵ Tischreden aus Johannes Aurifabers Sammlung. D. Martin Luthers Werke – kritische Gesamtausgabe. Tischreden. VI. Band. 20. Abschnitt XXIV. Vom Teufel und seinen Werken. Weimar 1921. 204.

példatárát Bornemisza Péter állította össze,¹⁶ az utóbbinak, az ördögszövetségnek példája pedig az 1587-ben megjelent Faust-Népkönyv.¹⁷

Molnár Albert – Naplója tanúsága szerint – elődeivel és kortársaival együtt maga is hitt az ördög létezésében. Naplójában kétszer említette az ördögöt.

Egyszer gyermekkorának azzal az epizódjával kapcsolatban, mikor a kemencéből egy tüzes zsaratnok a fejére pattant, s a segítségére siető szolgák a tűzből egy „sértetlen sörtéjű, nagy disznót” láttak az ólak felé futni. Ott azonban semmit nem találtak, így az esetet az ördögnek tulajdonították.¹⁸

Később, 1599-ben Heidelbergben súlyos lázálmai közepette „Wilhelm Bersichet és egy bajor szolgát ... az ördögök fejedelmének” nézett.¹⁹

Európában a XVII. század kezdetén oly jellemző babonás hit²⁰ csak erősödött a húszas években a rózsakeresztes mozgalom tanításainak félreértelmezésével. A mozgalom lényegét Frances Yates a következőképpen foglalta össze: „Egy olyan vallási mozgalom, amelyik az alkímiát használja evangéliumi kegyességének fokozására és nagy kutatási és tudományos reformprogramot ölel fel.”²¹ Manifesztumaikban (Fama, 1614; Confessio, 1615) a világ általános reformációját hirdették meg, a bölcsek egyesülését szorgalmazták, hogy megfejthessék a természet titkait a mágia és a kabala eszközeivel és azt az emberiség javára fordíthassák. A reneszánsz hermetikus és kabalisztikus hagyományait az alkímiával egyesítő mozgalom V. Pfalzi Frigyes heidelbergi reneszánsz udvarához kötődik. Az új reformáció hívei őbenne látták eszményeik megvalósítóját, politikai sikerét angol rokoni kapcsolataival (apósa I. Jakab angol király volt) szavatolták. A két fő rózsakeresztes reformer: Robert Fludd és Michael Maier működésének fénykora egybeesik a pfalzi udvar virágzásának idejével. Műveiket Johann Theodore De Bry-nál jelentették meg Oppenheimben.

A téli király csúfos prágai kudarca (1620), egyedülmaradása azonban a protestantizmus óhajtott és remélt győzelmének meghiúsulását jelentette és a rózsakeresztes mozgalom legnagyobbjai is kiábrándultak lettek. A vereség hatására a rózsakeresztesek megítélése is egyre kedvezőtlenebbé vált. A protestantizmussal Csehországban majd Pfalzban való leszámolásakor kialakult boszorkánymániával és boszorkányüldözéssel párhuzamosan a közvélemény szerint a rózsakeresztesek is az ördög szövetségesei. Veszélyes varázslók, akiknek titka ördögi titok, akik láthatatlanok, bárhol képesek megjelenni, bármelyik országban mint helybeliek tudnak viselkedni. Képességeiket, gazdagságukat, hatásukat az ördögnek köszönhetik, cserében azért, hogy lemondanak keresztény hitükről.²²

Hogy kik tartoztak a rózsakeresztesekhez egyáltalán és milyen formában próbálkoztak a manifesztumokban meghirdetett társaságok valódi életrehívásával, arra a Johann Valentin Andreae által szervezett „Societas Christiana” háború előtti rövid fennállásán kívül csak találgatások vannak.²³ Az azonban bizonyos, hogy egész Európában sokakat hírbe hoztak a rózsakeresztesesség vádjával és – visszakanyarodva a Szenci Molnár Alberttől szóló Faust-történetünkhöz – joggal merülhet fel a gyanú, hátha őrá is emiatt terjedt el az ördöggel cimborálás vádja.

A probléma igen összetett, az adatok és források hiánya miatt csupán megfontolásokra szorítkozhatunk.

Az tény, hogy Molnár Pfalzi Frigyes lekötözött, hálás híve volt. 1615. november végétől élt Oppenheimben,²⁴ „ez diczöséggel fenlő Frideric Palatinus Hertzeg birodalmában”.²⁵ Innen,

¹⁶ BORNEMISZA Péter: Ördögi kísértetek. Sempte 1578. A kiadást gondozta és jegyzetekkel ellátta ECKHARDT Sándor. Bp. 1955.

¹⁷ Historia von D. Johann Fausten, dem weitbeschreyten Zauberer und Schwarzkünstler ... gedruckt zu Franckfurt am Mayn durch Johann Spies 1587.

¹⁸ Szenci Molnár Albert válogatott művei. Bp. 1976. 471.

¹⁹ L. az előző jegyzetben közölt művet, 496.

²⁰ C.V. WEDGWOOD: The Thirty Years War. London 1969. Smith. 20–21.

²¹ Frances A. YATES: The rosicrucian enlightenment. London – Boston 1972. Routledge & Kegan Paul. 49.

²² L. a 13. jegyzetet!

²³ Frances A. YATES: i.m. 140.

²⁴ Szenci Molnár Albert Naplója – I. a 18. jegyzetben közölt kiadást, 548.

²⁵ SZENCI MOLNÁR ALBERT: Postilla Scultetica. Oppenheim 1617. Ajánlólevél. – Szenci Molnár Albert költői művei. Sajtó alá rendezte: STOLL Béla. RMKT XVII/6. Bp. 1971. 487.

Heidelbergbe, Pfalz központjába költözött, majd a város pusztulása után (Tilly, 1622) a Frigyes néneje, Katharina által kormányzott Hanauban telepedett le. Megélhetést így Frigyesnek köszönhetett 1615 végétől 1624-ig. A rózsakeresztesekhez hasonlóan, akik számára a prágai uralom „aranykor”-nak számított, Molnár is hitt Frigyes politikai küldetésében kudarca ellenére is. Ezt bizonyítják az 1624 után a Hágába költözött pfalzi fejedelemség kancellárjához és quaestorához írt bizakodó hangú levelei is.²⁶

Bár 1614-ben és 1615-ben, amikor megjelentek a rózsakeresztes manifesztumok, nem tartózkodott Németországban, hanem éppen Magyarországon volt, mégis feltételezhető, hogy tudott róluk, talán olvasta is azokat. Herepei János találta meg azt a *Theologo-Philosophicus in libros tres distributus, . . . collecta, Fratribus[que] a Crucē Rosea dictis, dedicata Rudolfo Otreb Brittanno* című, 1617-ben megjelent rózsakeresztes művet, amelyben bennevan Prágai András könyvjegye. Herepei biztosra veszi, hogy a Molnár Alberttel oly jó barátságban levő Prágai révén e könyvet Molnár is olvashatta.²⁷ Műveit azonban nem De Bry, hanem továbbra is Hieronymus Galler oppenheimi nyomdájában jelentette meg, ugyanott, ahol 1612-ben Bibliáját.

Nehezen is lenne elképzelhető, hogy aktívan csatlakozott volna a rózsakeresztesekhez, hiszen a mágia és kabala módszereivel való tudományfejlesztés elsősorban mégiscsak természetfilozófiai, természettudományos műveltséget, tudást és fantáziát feltételezett, amivel Molnár Albert nem foglalkozott. S ha magáévá tette volna a rózsakeresztesek fő célkitűzését: egy új, általános reformáció megteremtésének igényét, kérdés, vajon Scultetus prédikációit és Kálvin Institutio-ját lefordította volna-e?

Tehát ha Molnár Albert életművéből indulunk ki, rózsakeresztesességét valószínűtlennek találjuk, de ettől függetlenül minden alap nélkül is akárkiről elterjedhetett, hogy rózsakeresztes.

Molnár a történet és a vers szerint csupán pénzért kötött szövetséget a Sátánnal. Az ördög szektájába tartozó rózsakereszteseknél is említik a gazdagságot, ami természetesen az ördögtől származik, de csak mint a többi, ördögtől nyert képesség egyike. Nem avatja a történetet rózsakeresztesé az sem, hogy Molnár megkapja a felmentést: az-eklézsia, illetve a vers szerint a nép segítségével bűnbocsánatot és kegyelmet nyer.

Lehetséges, hogy a történetnek Molnár tanulóéveire utalása nem valamilyen későbbi esemény visszavetítése, hanem valóban tanulmányai során történhetett valami olyasmi az életében, aminek hatására társai az ördög alattvalójának tekintették. A Napló ilyen szempontú vizsgálata nem vezet eredményre. Tengerparti városban, ahol Akadémia is van, Molnár nem tanult. Wittenbergben, sors-társának, Glöcknernek a városában 1590. december 8. és 1591. április 17. között tartózkodott.²⁸ Erről az időről azonban nagyon szűkszavúan nyilatkozott Naplójában. Mégis azt gondolhatjuk, hogy a középkori motívumok és a Luther által bűnbocsánatot nyert Glöckner történetének összeötvözése valamelyik német egyetemi városban kapcsolódhatott Molnárhoz. Valószínűleg egyszer nagyobb pénzösszeg ütötte a markát, amely vidámságot, egy-két gondtalan napot hozott számára, és ekkor válhatott társai előtt irigyelt alakká.

A valószínűleg Németországban keletkezett mondát a magyar diákok terjesztették el itthon. Bagalyi latin szövegének megfelelő teljes latin és bizonyára magyar nyelvű változatnak is léteznie kellett, mivel könyvébe ugyanolyan szép, tiszta külalakkal másolta le a mondát, mint az általa alig változtatott Bonfini-szöveget.

A latin szöveg leírásának helyét lehetetlen megállapítani. Leírója 1695-ben Bártfán is tartózkodott. De hogy honnan érkezett Bártfára és hogyan került könyve végül Székesfehérvárra, ez jelenleg rejtély. Franciscus Bagalyi kiléte nem kevésbé titokzatos. Mivel nevén kívül semmi kiindulási alapot nem szolgáltat a *Theatrum*, származására, családjá lokalizálására könnyelműség lenne kísérletet tennünk, mert a korban számos Bagolyi-család létezett.²⁹

²⁶ DÉZSI Lajos: Szenci Molnár Albert levelei Camerariushoz és Leodiushoz. ItK 1908. 218–225.

²⁷ HERPEI János: Prágai András emlékei. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerkesztette: KESERŰ Bálint. I. Bp. – Szeged 1965. 114–115.

²⁸ L. a 18. jegyzetben közölt kiadást, 474.

²⁹ KEMPELEN Béla: Magyar nemes családok. I. Bp. 1913. 211. NAGY Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I. Pest 1857. 86.

Az azonban bizonyos, hogy igen alaposan ismerte olvasmányát és a kevés magyar példát tartalmazó kötetet két, számára érdekes és sokatmondó hazai történettel egészítette ki. Igyekezéének köszönhetjük, hogy fennmaradt a *Molnár Albert éneke* utalásai mögött rejtőző ördögmonda teljes szövege.

Mindkét forrás bizonyíték arra, hogy Molnár bizonyára szegénysége miatt és nagy tehetségének köszönhetően elevenen élt az utókor emlékezetében. A XVIII. század végétől azonban nem ő, hanem Hatvani István debreceni professzor lett a nép képzeletében az igazi „magyar Faust”-tá, amint erről többek között Jókai Mór elbeszélése, Arany János verse, sőt mai újságcikkek is tanúskodnak.³⁰

Jékely Zoltán

KUNCZ ALADÁR HÉT LEVELE

Szász Böske húga, Damokosné Szász Fanny, 1974. október 27-én elküldte hozzám Kuncz Aladár hét levelét. – „Én már nem sokáig tartogathatom” – hangzott a kísérő levél egyik mondata. Előérzet szólt belőle: a hajdani kolozsvári szellemi arisztokráciának ez a csupa szelíd napsugár alakja, Szász Károly leszármazottja, egy évvel e hagyományozó levélküldemény után, 87 éves korában elköltözött az élők sorából. . .

Amint írta volt, a hét levelet fiókrendezés közben találta Böske néne hagyatékában. Két évvel ennekelőtte, egyik látogatásom alkalmával már jelezte, hogy valahol lappang nála néhány Böskéhez írt Kuncz-levél – a többi, 1958-ban elhalálozott néne iránti kegyeletből, jobbnak látta elégetni.

Kuncz Aladárnak Szász Böskével, a Damjanich utcai „irodalmi panzió” társtulajdonosnőjével való barátsága még kolozsvári gyermekkorukból eredett. Virágozott a 10-es évek elején is, már Budapesten; az internáltság után pedig minden valószínűség szerint Kuncz Aladár első és legtartalmasabb érzelmi kapcsolata. Szász Böske fontos szerepe a megviselt, kiéhezett fogoly emberi és férfiúi talpraállításában – rehabilitálásában – a fennmaradt írásbeli, tárgyi emlékek, szóbeli emlékezések alapján kétségbevonhatatlan. Az sem titok, hogy Kuncz csapongó természete Böskének sok szenvedést, a családnak nem egy aggodalmat és bosszúságot okozott; ez magyarázza, hogy később Fanny éppen azokat a leveleket ítélte máglyára, melyek a Böske–Aladár ügy legizzóbb vagy legkeserűbb fázisának lehettek bizonyítékai. A kegyeleti máglyát túlélő hét levél már szerelmük barátsággá finomult állapotában született, s bennük csak egészen halványan, egy-egy célzás formájában ismerhető fel némi parázs a hamu alatt. Így magyarázható meg, e barátsággal, K.A.-nak a *rejtélyes budatétényi nő-ügyben* való nyíltsága Böske iránt; félben-szerben maradt pesti dolgainak intézését sürgető segítség-kérése; irodalmi vállalkozásaiban sáfárkodásra, közbenjárásra biztatása – egyszóval olyanfajta teendőikkel való elhalmozása, amilyeneket csak a legbizalmasabb barátjára vagy bennfentes titkárnőre bízhatna az ember.

Már az első levélben feltűnik, s a továbbiakban is szembeszökő e levelek gyakorlatias, hevenyészett, úgyszólván „sürgönystilusa”. Köznapi szóhasználatok, stílári pongyolaságok, íráshibák stb. a beavatatlan olvasóban holmi hánykolódó hajós fedélzeti naplójának képzetét kelthetik. Aki pedig olvasta K.A.-nak a francia internáltságból Ferenczi Sárihoz írt néhány levelét (Lőrinczi László fordította magyarra s tette közzé e franciául írt leveleket¹), valósággal megdöbben emezeknek s a kolozsváriaknak stílusa között észlelhető különbség. Már a röpivük is egészen más szögű: a fogság-belieket szinte Mikes Kelemen-i, s jóformán nem is annyira a címzettnek, mint inkább az utókorak

³⁰ JÓKAI MÓR: A magyar Faust. A Föld felett és víz alatt c. kötetben. Bp. 1896. 44–66. – ARANY JÁNOS: Hatvani. Arany János válogatott művei. I. Bp. 1975. 315–319. – MÁTRAI-BETEGH BÉLA: Fantasztikus jelenetek a wroclawi Pantomim színház előadásában. Magyar Nemzet 1977. I. 16. 11.

¹ E franciául írt leveleket LŐRINCZI LÁSZLÓ fordította és tette közzé az Utazás a Fekete Kolostorhoz c. művében. (Kriterion, 1975.)

szóló műgondjuk, szabatoságuk par excellence „irodalmi leveleké” avatja; még a dátum is akkurátusan ott komorlik minden levél elején. A kolozsváriaknak keltét – egy kivételével – viszont csak következtetve, hozzávetőleg lehet megállapítani. Mindenképp figyelemre méltó tünet, hogy K.A. a Szász Böskéhez írt kolozsvári levelekről következetesen lefelejtje a dátumot. A magyarázatot csak találgathatjuk. Az újélet-kezdés időtlenség-érzete? Állandó kimerültség, a szerkesztőségi-kávéházi-újságíróklubbeli bohém életmód? A gyakori szállásváltoztatások megpróbáltatásai? Vagy valamiféle politikai óvatosság? – amire nézve akad is egy-két támpont, ezekben a zaklatott lelkiállapotot rögzítő levelekben. Akármilyen legyen is, szimptóma, annyi szent, akárcsak az is, hogy nincs két egyforma levél-papír a hét levél között! Mintha hol a ruhatárostól, hol a főpincértől, hol a szerkesztőségi titkárnőtől – vagy az unokahúgától kérte volna kölcsön. Élete rendezetlensége, a napról napra éles kötetlen rögtönzés-rendszerében, már a levelek külalakjából is nyilvánvaló.

Dátumtalanság tekintetében második kivétel az utolsó levél. Ezt azonban már a budapesti Üllői úti klinikán írta, halálos ágyán. Bizony ezen már van dátum: *Bp. jún. 3.* – (a negyedik nyí, valami neki küldött levélből leszakított papírdarab bal sarkán). Mintha, ellentétben a kolozsvári hiperaktív újélet-kezdés szétfolyó időtlenség-érzetével: már tudná, hogy nemcsak napjai, de órái is megszámlálhatók – és megszámozandók!

Visszatérve mostmár a Ferenczi Sárinak írt „irodalmi levelekre”: valami paradox helyzet észlelése elkerülhetetlen. Mintha a kolozsváriak volnának, minden pongyolaságuk ellenére, *irodalmi levelek*, vagyis képviselnének mondanivalójukkal nagyobb irodalomtörténeti értéket, mint a magasabb röpívű, finom előadásmódú „fekete-Kolostorbeliek”. Ez természetesen a kolozsváriak helyzeti előnyéből következők: nem egy fénycsóvát vetnek az első világháború utáni zavaros homályból kibontakozó, éledező és árvaságában magáraláló erdélyi magyar irodalmi és szellemi életre, és Kuncz Aladárnak ama korszakára, amikor szülővárosában egyelőre téblábolón, úgyszólván egyik napról a másikra tengeti magát, *s még messze van attól a felismeréstől, vagy eseménytől, mely Erdélyben-maradását eldönti.*

Ennek okai közül, a levelek tanúsága szerint, első helyen *a budatétényi nő erynnisi szerepe említendő*, akinek bármily furcsa is, e tekintetben az erdélyi magyar irodalom csak hálával adózhatik! (Olyanformán, mint az amerikaiak annak a viharak, mely Colombust azokra a partokra sodorta. . .) E nő üldöző, kellemetlenkedő szerepe majdnem egy esztendeig tart, s Lőrinczi László szóbeli közlése szerint végül a tekintélyes jogász-professzor Kuncz Ödönnek sikerült a szívós és ádáz lelkületű hajadont jobb belátásra bírnia. . . Itt jegyzendő meg, hogy a budatétényi nő-ügy előzményeiről és következményeiről feltételezésem szerint, K.A.-nak Laczkó Gézához írt kiadatlan leveleiben remélhetünk, a nő nevével együtt – Fazekas Bábic? – pontos felvilágosítást.

Kuncz Aladár Erdélyben-maradásának további okai lehetnek: a magyarországi infláció tetőzése, a szürke nyomor minden téren, az irodalomban is; egy új, minden pesti „hidat” felégettető kolozsvári szerelem – amire nézve a tervezett (és 1928 őszén megvalósult!) grenoble-i utazás szolgáltat alapos gyanút; s végül, de *nem utolsó sorban* az erdélyi magyar irodalomban ráháruló szerep felismerése és elfogadása. Ezekből a tényezőkből alakulhatott ki tehát, körülbelül 1925-től számítva, az a tevékenysége, melynek korabeli eszményített minősítése: „békítésből és kiengesztelésből álló irodalmi-diplomata küldetés”.

Kuncz Aladár tehát Erdélyben maradt. Elhatározása a Szász Böskével fennálló barátságot újabb válsággal fenyegethette. Ebből az időszakból azonban nem maradt a hagyatékban több (vagy ha maradt is, máglyára került minden) Kuncz-levél. Márpedig levélváltás nélkül bajosan képzelhető el Szász Böske kolozsvári látogatása és két-három hónapos Erdélyben időzése (Szász Fanny közlése; bizonyítéka Gruzda János festőművész havasi tájképe szobája falán – akit Enyedről indulva Áprily Lajos társaságában 1925 tavaszán vagy őszén Zalatnán meglátogattak.) Az „érzelmes utazás” azonban inkább kiolthatta a hamu alatti kis parazsat, semmint felszította, ha nem tévedek. A Grenoble-motívum, egy nagyobb és szenvedélyesebb expedíció körvonala akkor már kialakult – „a Mont-Blanc-nal és a halállal a láthatáron”. És az utolsó levél keserű, bocsánatkérő sóhajtása: Szász Böskének vajmi szerény kárpótlás és elégtételadás. Az pedig, hogy ez a sóhajtás éppen Kolozsvárra száll, csakugyan „furcsa”: e földrajzi helycserében ismét van valami fekete-kolostorbeli, álomszerű, már-már síron túli vonás.

1. [Dátum nélküli levél. Feltételezett kelte 1923. szept.–okt.]

Édes jó Böském, édesem, visszaadom a kölcsönt: én is éjfél után 1/2 2-kor írok – Köszönöm mindenekelőtt a küldeményt. A két darabon s a regényen² kívül a világirodalmi jegyzetek tömegét kérem. Légy szíves mindezeket Friedmann könyvkereskedő címére küldeni *A pontos címet kívül írom*. A világirod. jegyzetek asztalfiókomban vannak *irkalapokon*, jókora csomag. Göngyölítsd össze s légy jó ajánlva föltenni. Ugy kérem fedőlap nélkül a Nyugatot is. Valamint minden új, érdekes könyvet ajánlott csomagban. A kiadók adnak nekem ingyen. Elég betelefonálni hozzájuk. Én ezekről írok itt. Géza³ majd ad hírt az új könyvekről. Minden szállítványt Friedmann címére kérek. A leveleket nem. A Napkelet féle kivágásokat légy jó előre *elolvasni* s csak politika mentes kivágásokat küldj. Illetve vágd ki a politikát belőle.

Őnagysága⁴ írt: minden levelet (anonym) ő írt. Ezt vallja. Azóta nem válaszoltam. Holnap írok. Ez már egészen komoly. Propozícióm ez lesz: egy évig távol, azaz ha Pesten is lennék, nem találkozunk. Egy év múlva döntés. Ez azonban, amint látom, nem jó. Inkább azt írom, hogy ezek után vonja le a konzekvenciákat. Csupán ennyit. Ugy írok, hogy ide ne jöjjenek, de viszont legalább egy évig békét hagyjanak. Közben aztán mehetne egy végleges levél. Mindenesetre érzem, hogy itt a helyzet, amikor kertelés nélkül *kell* beszélni.

Megkaptad a leveletem? ⁵ Géza még nem írt, Anyja⁶ is vár tőle levelet. Olvasom, hogy a börze rosszul áll. Reméljük, nem hosszabban. Szabads. vonatkozólag Grois⁷ azt mondta, biztos közbelépést garantál. Egyelőre a fontos az, hogy a kérvényemet elfogadták.⁸

Más újságot nem tudok írni, minthogy (sic) nagyon hiányzol. Estéimet magánosan töltöm. Két gyönyörű ruhám hoinapután kész lesz. Kifogom [sic] staffirozni magamat s gyűjtök, ha lehet, pár dollárt. Ez a tervem. Ezzel s Nizzával s teveled alszom el, sokszor csókol Gézával együtt Dadi.

2. [Nagyobb alakú levélpapírra, lila tintával írt levél. Alatta a dátum, egy sor kivágás ellenére is, ép: évszám nélkül] Kolozsvár. okt – 5/9 (?)]

Kedves jó Böském,

ezt a leveletem bizonyára előbb kapod meg, mint a másikat, amelyet már 2 nap óta írtam, de amelyről máig sem tudom, hogy elment-e, tekintettel arra, hogy a kiadóhivatallal⁹ küldtem. Nagyon köszönöm édes jó soraidat, biztatásodat és gondomviseledet. A budai kislánynak csak annyit írtam még, hogy legutóbbi levelére a napokban válaszolok. Ez az a levél, amelyben írta, hogy az anonymokat ő egyedül gondolta ki s küldte el. Erre a levélre az lesz a válaszom, vonja le a konzekvenciákat s tekintse azt a két évet, amely az ő nem egyenes eljárásán alapult, meg nem történtnek. Ha ő erre nem hajlandó, magam fogom kijelenteni, hogy rám nézve kötelezőnek ezek után semmit sem érzek. Mindezt elég kíméletesen óhajtom megírni. A kéziratok 3-ik csoportja: világirodalmi jegyzetek. Iskola-füzet papírára vannak írva s az íróasztal fiókjában vannak. Minden ilyenféle papírt légy szíves összegöngyölíteni s így címre elküldeni. Arra is kértelek, hogy nyomtatványt, új könyvet Friedmann

² Az egyik darab feltehetően a *Vitéz Mihály a halál révén* lehetett; be is mutatták a Kolozsvári Magyar Színházban, 1924. november 21-én. A regény talán a Felleg a város felett lehet; ha az, 1931-ben jelent meg a Szépművés Céh kiadásában, de már K.A. halála után.

³ Laczkó Géza.

⁴ A budatétényi hajadon, Fazekas Bábic (e becenéven emlegette Szappanyos Gabriella, valódi keresztneve egyelőre ismeretlen).

⁵ Ez a kérdés arra vall, hogy Kolozsvárról már írt egy vagy több levelet Szász Böskének.

⁶ Laczkó Aranka a Kolozsvári Magyar Színház művésznője volt. (Ld. Laczkó Géza: *Királyhágó c. regényét!*)

⁷ Grois László az *Ellenzék* főszerkesztője.

⁸ A Bp. IX. ker. Fáy András Reálgimn. tanára volt. Irodalmi munkásságára való tekintettel fizetési szabadságon volt, s a meghosszabítást kérte. (POMOGÁTS Béla közlése.)

⁹ Az *Ellenzék* kiadóhivatala lehet.

Jenő könyvkereskedő Plata Uniteii [sic] Cluj¹⁰, légy szíves küldeni. Gézát kérem, h. új érdekes könyvet vegyen meg lehetőleg kedvezményesen s a jelzett címre ajánlott csomagban küldje el a könyvben K.A. számára bejegyzéssel. Ugyanide kérem a boríték nélküli Nyug-t, Napkeletet s egyéb folyóiratokat. Ha kivágást küldsz édes Böském, előbb olvasd el! A Tormay novellára gondolok! Mostanában sok a dolgom. A P. tűzben¹¹ is állandóan írok. Innen 1000 lejt kapok. Két gyönyörű ruhám készen. Már a sötétkében írok. Szép újcipővel a lábamon. Rám nem ismernél ebben a gentlemanben. Ideiglenes szobám az Ó-várban van. De hideg és nem megfelelő. Változtatni akarván, jobb, ha magánleveleket 5. Str. Regala azaz Vili¹² címére írsz.

Gézának írtam és írtattam. Vegyen jó novellákat s fizesse meg duplán. [Egy sornyi korabeli, vagy későbbi kivágás] Ennek a legreprezentánsabb műnek kellene lenni. Inkább ne kímélje a pénzt. Majd én beduruzsolom illetékes helyeken, h. szükség volt rá. Légy szíves Böském telefonálj Révai Testvéreknek, hogy vállalt két bevezetést megírom. Ott Lőrinczy¹³ igazgatóval légy jó beszélni. Télikabátomat epedve várom. Nekik is írok különben, s könyveket tőlük is kérek. Azt hiszem édes Böském mindenről referáltam. A nagyváradi úgy egy oda utazó újságíróban leli magyarázatát, akit a gyorsaság kedvéért a levél ottani feladásával bíztam meg.

Írj édes Böském, öllelek igaz, nagy szeretettel Gézát [innen a kivágás miatt ezen az oldalon is hézag]!

Kolozsvár. okt – 5/9 [?]]

Daditól

3. [„Kutyanyelv-szerű” keskeny papírdarab. Dátuma nincs. Talán 1924 legelejáról való. A lap szélén, fent: Szász Böske VII. Damjanich u. 28.B. (Ez arra vall, hogy a levelet utassal küldte. Erre, amint az alábbiakból kiderül, jó oka volt!)]

Édes jó Böském, a legnagyobb meglepetéssel értesülök a leveleimre jött válaszokból, hogy az általam küldött levelek kb. 2-3 heti késéssel érkeztek. Nem tudom ezért, hogy a te utolsó leveledre küldött ajánlott lev. met megkaptad-e. Ebben írtam az itt folyó feszült újságírói viszonyokról s a fenyegető sztrájkokról, amely azóta le is folyt. Akkor úgy éreztem, hogy esetleg egyik napról a másikra elutazom megundorodván mindentől. A dolgok elsímultak s így becsülettel aligha távozhatok innen febr. vége vagy márc. eleje előtt. A várakozást különben is jónak tartanám a budai ügyből kifolyólag. Onnan ugyanis 4–5 hete egy sort sem kaptam. Én sem írok. Tehát valószínűleg a harag stádiumába léptek. Holmi fenyegető nyilatkozatokról is hallottam Nyuszi Jenő¹⁴ révén. Nem tudom, igaz-e. Én mindvégig kíméletesen s úriasan igyekeztem eljárni. Küldtem ma innen egy föl. Korpás Ferencnek. Gézának köszönöm a ürideményt. Rendes levél megy Neked, neki is. Bizony isten vágyakozom utánatok, s gondolhatod, ha bizonyos fellegek nem váraoznának ott rám, csapat-papot már rég itthagytam volna. Gézát ölelem, téged számtalanszor csókollak, Kárpátnak¹⁵ meleg baráti üdv.

Daditól

[A hátlapon, utóíratszerűen:]

Gézának üzenem:

- 1., A strike miatt az Ell.ék¹⁶ nem tudta lebonyolítani a Surányi ügyet. A P. Naplójára [sic!] reflektálna. Sürgőnyt ne kérjen, mert az horribilis pénzbe kerül. Levélben pontos választ küldök.
- 2., Mik a pesti írói honoráriumok?
- 3., Kapunk rajzokat, Kodályt, Bartókot (Ez kérdőmondat, de a kérdőjel elmaradt)
- 4., *Fontos!* Kodálynak Sírní. . sírní – c. Ady dal partitúrája hogy lenne megkapható?

¹⁰ Helyesen: Piața Unirei (Az Egyesülés tere). Ebből a két hibásan írt szóból nyilvánvaló, hogy K.A.-nak neo-latin nyelvekben való jártassága a románra egyáltalán nem terjedt ki.

¹¹ A Pásztortűz c. folyóirat.

¹² Nénje, Kuncz Vilma, Máthé Szabó Károlyné, akinél később szállást kapott (Majális u.5.).

¹³ A Révai Testvérek könyvkiadó vállalat; akkori igazgatója Lőrinczy György író.

¹⁴ Nyusztay Jenő (?), később a Bp. IX. Lónyay u.-i Református Gimn. tanára.

¹⁵ Kárpáti Aurél.

¹⁶ Ellenzék.

4. levél. [Felzete: ERDÉLYI ÉS BÁNSÁGI NÉPKISEBBSÉGI UJSÁGIRÓSZERVEZET KLUBJA. Cluj—Kolozsvár (A dátum kipontozott helye üres) Monostori-út 18. Feltételezett kelte 1924. tavasza Húsvét előtt.]

Édes jó Böském, már táviratban jeleztem e hosszú levél megérkezését. Rég készülök már írni, de majd alábbiakból meglátod, miért nem jutottam hozzá. Egy hete már nagy strapában vagyok. Bandi¹⁷ kivált a laptól, mert a Keleti Ujság nagy pénzt (15.000 L) kínált s ott névvel felelős szerkesztő lett. Erre én átadtam a mellékletet Áprilynak¹⁸ s addig, amíg a dolgok el nem dűlnek szerkesztem a főlapot. A dolgok pedig most vannak legzavarosabbján. De hiszem, hogy nagyon hamar végleges megoldás jön. Engem már a Mellék. nem köt. Felelős nem lehetek, mert nem vagyok áll. polg. Tehát csak nagyon rövid átmenetről lehet szó.¹⁹ Ezalatt a lap szerkesztőségében igen jelentős változások történnek. Mindez most forr s igen előnyösen rám nézve abból a szempontból, hogy állandó állással Pestre visszamenjek. Nagyon köszönöm Neked édes Böském, hogy nem haragszol. Gondolhatod, hogy minden nap gondol – [a köv. sor elején az ok elmarad] rád, meg a pesti tartózkodásra. Itt a tavasz, szép lehet ott. Nagy nosztalgiát érzek Pestre s különösen külföldre. Csináld úgy édes Böském, hogy kis pénzmag gyűljön s visszatértemkor szép utazást csináljunk. Legalább ez a haszon legyen meg az egész erdélyi kirándulásból. Ujságokat nem igen tudok. Gabi²⁰ nagyon jól él Bandival. Rupiékát [?] nem látjuk.

M. Zsigáné valóban öngyilkos lett? Mit csinál Zsiga?²¹ Az irodalmi társaság [?] terve nagyon érdekel.²² Idáig még nem kaptam hírt róla. Alig várom, hogy már végleg fent lehessen s mindenről nyugodtan és bőven beszélhessünk. Nagyon szolid fiú lettem. Minden reggel 8-kor már a redakcióban vagyok. Irjál édes Böském mentől előbb, szép, ibolyás húsvétot kívánok, Gézát és Kárpátyt (sic) ölelem, téged nagyon sokszor csókollak

Dadi

5. levél. [Hosszú, régifajta ún. miniszteri papír, 8-rétre hajtogatva, ami arra vall, hogy zsebben vitte valami utas, s nem a postára bízta volt. Nagy sietséggel, zaklatott lelkiállapotban íródhatott: ellaposodó, kusza betűvetése erről árulkodik. Semmi dátum. Az előzmények ismeretében 1924 nyarának derekára tehető.]

Édes jó, Böském, bár te megszólítás nélkül s bizonyára méltó haraggal írtad a legutóbbi leveledet, azért én mégis belső meggyőződésből, őszintén és önmagam előtt igazoltan szólítalak továbbra is édes Böskémnek, s arra kérek, hogy ha ki is vetsz érdeklődésedből és szimpátiádból, azért várd meg, amíg egyszer már összetalálkozunk s lefolytatjuk szóbelileg sok elmaradozásom különböző okait. Viliék nagyon melegen és kedvesen és nagyon sokat beszéltek rólad s átadták rövid üdvözletedet, amelyben mégis némi apró kis békülékenységi húrocska remegett. Itt Kolozsváron semmi újság sincsen. Legfeljebb annyi, hogy azt hiszem, a lap körül a veszekedések már megszűntek és egy olyan atmoszféra állt elő, hogy talán már megkezdhetem a legkomolyabb formában elutazásomat anélkül, hogy abból károm támadna. Köszönöm, hogy leküldted azt a kis papírdarabkát, itt majd jól felhasználhatom. Édes Böském, most még arra kérek, hogy Bevilaquának²³, aki majd elsején jelentkezik nálad, fizess ki egy 400 ezer korona körüli összeget. Ő majd a számlát elküldi, s ugyanakkor Rózsavölgyi, Szervita tér 5, a kolozsvári Lepage javára egymillió hatszázezer koronát (Ez a Viliéké). Érdeklődtek nálam, hogy Gajzágó Gyula Mezőtárkány (Heves m.) címére küldtem 2000 lejnek megfelelő összeget, mert nem kapta meg. Feladattad azt édes Böském? Nálad lévő pénzzel azt csinálsz, amit akarsz, nem tudom kinek a kezére bíznom inkább, mint a tiedre. Válaszolj édes Böském mielőbb és ne haragudj, mert igazán nem érdelem meg.

Ötél sokszor

Dadi

¹⁷ Szász Endre (– 1944.) újságíró, az Ellenzék főmunkatársa volt, kiválásáig.

¹⁸ Áprily Lajos az Ellenzék Vasárnapi Irodalmi Mellékletét 1924–1928 közt szerkeszti.

¹⁹ A főlap szerkesztésére érti.

²⁰ Szász Endréné, Szappanyos Gabriella.

²¹ Móríc Zsigmond.

²² Melyikről lehet szó?

²³ Borsodi–Bevilaqua Béla

6. levél. [Ez a legkisebb méretű, kislány-levelezésre való levélpapír. A két belső oldala egyvégtiben keresztül-írva. Dátum nincs, kelte 1924 aug. végére vagy szept. elejére tehető. Ez K.A. Szász Böskének írt utolsó fennmaradt kolozsvári levele.]

Édes Bödkém,

megkaptam leveledet s nagyon örültem neki, mert mintha némileg jobb hangulat áradt volna belőle. Nagyon érdekel, hogy milyen terveid vannak. Elképzelhető, hogy mennyire kívánom neked, bár már egyszer olyan jó helyzetbe kerülnél, mint amelyet annyira megérdemelsz. Édes Böském, arra kérlek szépen, hogy a szept. és okt.-i fizetésemet, ha lehet, tedd félre, ezekből és a nov. fiz.-ből szeretném Magdát²⁴ Grenoble-ba kikísérni. Nagyon jó volna, ha Te is tudnál jönni, de biztosan egyébre lesz gondod. Én okt. 25–26 táján megyek fel veled együtt. Pár napig maradok és csak amikor visszatérek, akkor töltenék huzamosabb időt Pesten. Mint írtam már, Kolozsvárra többé nem vagyok kötve. Ebben az évben csak egy-két hónapot töltök itt. Okt. 28–29-én mennék Grenobleba, a nov. fizetésemet valakitől előlegben felvenném.

Hogy vagy édes Böském? Itt semmi különös újság. Bandi megvett egy hétfői lapot, elég jól vált meg a Klubtól²⁵. Gabi szegény nagyon gyenge bőrben van.

Magda számtalanszor csókol, én igaz szeretettel öllelek

Dadi

Bocsáss meg az írásért, szörnyű tollam van!

7. levél. [Talán egy hozzá írt levélnek tisztán maradt fele; a szakítás jól látható. Ceruzával írt rövid sorok. A betűk, szavak itt-ott elmosódtak. Négyrét hajtva küldhette ki valaki látogatójával az Üllői úti klinikáról, néhány nappal halála előtt. (1931. jún. ?) Dátum alul, a bal sarokban./ Lehetséges, hogy a legutolsó fennmaradt Kuncz-manuscriptum?]

Kedves jó Böském, az Isten áldjon meg leveledért, amellyel annyi őszinte örömet okoztál nekem. Remélem nemsokára lesz módomban hosszabban írni, most, míg a láz és a fájdalom tart, bajosan megy. Hidd el, sokszor gondoltam rád, a Kolozsvárról érkező leveleken már napok óta figyelem kezded írását. Nem furcsa? ²⁶ Gabit, Bandit öllelem, a Te kezdet számtalanszor csókolja

Dadi

Bp. jún. 3.

Sziklay László

ŠTEFAN KRČMÉRY KÉT MAGYAR NYELVŰ LEVELE

Štefan Krčméry (1892–1955) a szlovák irodalmi fejlődés 1918-ban bekövetkezett forradalmi fordulatától kezdve a modern szlovák költészetnek és művelődéspolitikának igen fontos, mondhatnánk kulcsfontosságú főszereplője. Nemcsak azért, mert műveivel átmenetet jelent az államfordulat előtti, „hviezdoslavi” hagyomány s a „moderne” (Krasko, Emil Boieslav Lukáč, Ján Smrek, Valentin Beniak stb.) között, hanem azért is, mert mint az újjáéledt *Matica slovenská* titkára s hivatalos folyóiratának, a *Slovenské pohľady*-nak a szerkesztője, egészen elméjének elborulásáig erős kézzel tudta összefogni az akkor már mind társadalmi, mind elvi-esztétikai szempontból több táborra oszlott szlovák írókat. Egy szóval: kora szlovák irodalmi életének lelke, motorja volt.¹

²⁴ Máthé–Szabó Magda, K.A. unokahúga.

²⁵ A Kolozsvári Ujságíró Klub.

²⁶ Ti. hogy ő van Pesten és Böske Kolozsvárt.

¹ Vö.: tőlünk: A szlovák irodalom története. Bp. 1962. 648–656.

Aminek azelőtt csak egyes részletei voltak ismeretesek a szlovák és a magyar filológiában, azt – több egészen új adatra derítve fényt – Csukás István foglalta össze idevágó szép dolgozatában.² E munkának a részleteit itt most nincs módunkban – mert nincs terünk – ismertetni; itt csak Csukás kutatásainak végeredményét hangsúlyozzuk: Krčméry nemcsak hogy jól ismerte, hanem haláláig szerette is nyelvünket és irodalmunkat, s amíg aktív volt, mindent megtett a magyar és a szlovák irodalom közeledése érdekében. Magyar nyelvű szlovák költői antológiát adott ki,³ amelyet a Nyugat elismerő és értékelő bírálattal kommentált,⁴ és – már Bazinban, az ideggyógyintézetben – szlovák nyelvű verset írt a magyar nyelvről.

Csukásnak nem állt módjában, hogy ennek az irodalmunk iránt táplált rokonszenvenek legmélyebb pszichológiai gyökereit fel tudja tárni. Igaz, Krčméry nemzedéke még magyar nyelvű közép- és főiskolára járt, de ez a tény a költő sok nemzedéktársában – a nemzetiségi kérdés kiéleződése idején – sokkal inkább ellenérzést, mint rokonszenvet keltett. Miért lett Krčméry haláláig nyelvünk tisztelője, miért szerette s tekintette némileg elődeinek három nagy költőnkét: Vörösmartyt, Madáchot majd Ady Endrét? Csukás még Ady kultuszának az okaira tudott a leginkább rámutatni.

Feltett – s a magyar irodalom fontos jelenségeinek „utóélete”, irodalmunk közvetítő szerepe szempontjából sem mellékes – kérdéstünkre érdekes módon világít rá az itt betűhív másolatban közölt, a szlovák költő szép magyar stílusáról tanúskodó két levél:

1/ TAJOMNÍK MATICE SLOVENSKEJ⁵

1930. VII. 23.

Édes jó Böske néném,

hát igazán kevés oly kedves meglepetésem volt az utóbbi időben, mint Böske néném levele, amit a tegnapi posta hozott. Volna annak már igazán 22 éve, hogy síró gyermekszemmel kísértem Böske nénémet, amikor legszebb útjára indult a bácsival, akire bizony volt okom féltékenykedni, habár oly jó volt hozzám, hogy kiségitett valami rém komoly irracionális egyenlet megfejtésében. Lapot is kaptam Csorbatóról, melyet azután soká őriztem s még most is bizton megvan valahol. Talán a könyvek valamelyikében, amelyek akkor és a következő években oly kedves olvasmányaim voltak.

Az idő, amelyet Böske néném nálunk töltött, életem legszebb fejezetei közé tartozik. Akkor ébredt fel érdeklődésem az irodalom iránt, amely azóta szakadatlanul bilincsel, s bizony ebben Böske nénémnek döntő szerepe volt. Akkor halásztam ki Böske néni könyvei közül Madáchot. Emlékszik-e még arra, hogy kopogtattam be vele a VI. színnel kapcsolatban: „Böske néni, kérem, mi az a kéjház?” Nem hoztam zavarba, s még most is csodálom pedagógiai bölcsességét, amellyel 17 éves fiút ilyen különös kérdésben meg tudott nyugtatni. Az ember tragédiája azóta legbilincselőbb olvasmányom volt, az érettségi vizsgáig legalább felét (6 szint teljesen) tudtam szóról szóra, s jó részét még most is tudom. Az ember tragédiája azután átvezetett Fausthoz, Byron Manfredjéhez és Kainjához, Musset-hez, de Vignyho, Leopardihoz, Lermontovhoz, útközben átcaptam Shakespearehoz, Ibsenhez és úgy tovább. Böske néném könyve és mindig bölcs útbaigazítása olyan volt számomra mint a bibliai mustármag, belőle nőtt ki egész irodalmi tudományom s vele jórészt egész lelki életem.

Azután később, már az érettségi vizsga felé, új esemény volt számomra, hogy kezembe került Hviezdoslav költésze. Ez az igazán nagy költő, akijhez foghatót az utolsó félszázad magyar költészetében hiába kerestem, egész életemre összeforrasztott tót népemmel. Így kellett annak történnie, így volt ez jó. Mindaz, ami nemes gondolat, érzés, törekvés felébredt bennem Böske nénémrel való

² Štefan Krčméry és a magyar irodalom. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. Szeged, 1960. 15–37.

³ Anthologia szlovák költőkől. Bratislava, 1925.

⁴ KOMLÓS Aladár: Krčméry István: Anthológia szlovák költőkől. Nyugat, 1926. I. 171–172. – Másodközlés: Komlós Aladár méltatása Štefan Krčméry magyar nyelvű szlovák költői antológiájáról. In: KEMÉNY G. Gábor (red.): A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Bp. 1962. 728–729.

⁵ Magyarul: A Matica slovenská titkára.

érentkezésében, ott kamatozhat, ahol rá legnagyobb a szükség, s ahova a jó Isten természetesen rendelt.

Theológiát végeztem és Pozsonyban voltam 1918 őszéig, mint esperességi segédlelkész, már addig is sokat írogattam, azóta pedig az irodalommal elválaszthatatlanul össze vagyok kapcsolva. A legnagyobb tót irodalmi és szépművészeti folyóiratnak vagyok szerkesztője, a Slovenská Matica (tudományos és irodalmi intézménynek) vagyok titkárja, három verseskötetet és néhány irodalomtörténeti és kritikai tanulmányt adtam ki. Egy könyvem magyar nyelven is megjelent „Anthologia szlovák költőkből” címen.

Még 1920-ban nősültem, 9 éves fiam és 6 éves lánykám van; egy évet feleségemmel együtt külföldön töltöttem, Parisban, Svajcban és Délfranciaországban a szép Provánszban, amely néprajzi és irodalmi szempontból érdekelt, azóta is gyakran kijárok, hol Lengyelországba, hol Jugoszláviába. Pesten is többször voltam, mert gyakran kapcsolatba kerülünk a Magyar tud. akadémiával és a Történelmi társulattal. Hivatásom elég terhes és gyakran álmódozok csöndes parochjáról, faluhelyen.

Édesanyám, hál' Istennek, még mindég jól van Kórház utca 44. sz. alatti lakásán, a kis Milicával lakik, aki már gyermekorvos. Olga és Viera ott vannak férjnél Pozsonyban, mindegyiküknek 2-2 gyereke van, Olgának két lánya, Vierának két fia. Olga férje könyvkiadó, Vieráé ev. lelkész és a szlovenszkói szociális egyletek titkárja. Elena férjnél van Prágában, férje cseh ember, jó nevű zeneszerző a konzervatóriumban ismerkedtek meg 7 év előtt. Ez év tavaszán három hónapot náluk töltöttem, irodalmi tanulmányaim céljából voltam ott. Mindnyájunk fényképét is szeretném csatolni e levélhez, de elfogyott. Legközelebb küldök.

Csak most figyelem, milyen szélesre terjedt levelem. De akik oly hosszú idő alatt nem váltottak szót, nem mondhatják el mondanivalójukat két sorban. Jaj, de jól esnek hűvös kerti helyen karosszékbe ülni és hallgatni Böske nénémét! Hangja még egész tisztán csendül fülemben.

Őszinte megilletődéssel olvasom a hírt kislányuk haláláról. Milyen csapás lehetett az Böske néném mélyen érző szívére! Lám Vörösmarty szép költeményét „Kis gyermek halálára” is együtt olvastuk valamikor. . . A jó Isten vigasztalja!

Párisba talán elkerülök ez év őszén, talán novemberben, de az sem biztos; sajnálom, hogy Böske néném kívánságának nem tehetek eleget, de amint leveléből látom, igazán nincs oka féltennie kislányát. A párizsi tartózkodás biztosan javára lesz, különösen a művészi benyomások gazdagítani fogják egész életét.

Hálás volnék, ha Böske néném is küldene családi fényképet. Emil bácsira egészen jól emlékszem még.

A sakkban is elég sokra vittem, alkalmam volt játszani szimultánban Aljechinnel és Rubinsteinnel s mindkét játszma döntetlen volt. Még nyolc év előtt volt, de azóta abba hagytam. Alapjában haszontalan dolog.

De ideje, hogy leveletem befejezzem. Egész családját üdvözölve, vagyok mindég

hú és hálás

unokaöccse

Pista.

2/ TAJOMNÍK
MATICE SLOVENSKEJ

TURČIANSKY SV. MARTIN
1931. I. 14.

Kedves Böske néném,

régóta készülök írni, a mellékelt lap már hetek óta emlékeztet ígéretemre, de anyyi a tennivalóm, hogy a nyugodt félóra hiába várok. Hát inkább nem halasztom már a dolgot.

A fényképen ott van édesanyám lányaival, vejeivel, unokaival. Szépszámú család, ugyebár?

A középen álló Mihál Endre, Viera férje, ev. lelkész, most Morvamogyoródon van, Nyitra megyében; tőle balra Viera és Olga állnak; jobbra Mili és Szmatek Miloš, Elena férje, prágai zeneszerző. Az ülők balról jobbfelé: feleségem, szül. Karlovszky Hella; azután az én pápaszemes tekintélyem; édesanyám balján Mirko, Viera fia; Szekey Viktor, Olga férje, pozsonyi könyvkiadó, végül Elena. A gyerekek balról jobbfelé: Jela és Iván (az én gyerekeim); Vlado (Viera másik fia), Olga és Évi (Olga

lányai), végül Elena ölében kis fia, Mirko. Kár, hogy nincs újabb képtünk. Ez már három éves. Azóta a gyerekek nagyobbak, mi meg öregebbek vagyunk. Az én hajam is gyérül, mint a mellékelt ábra is mutatja.

Az ősszel sok volt a munkám, filozofia szigorlatokat végeztem, de kitüntetéssel le is tettem, s november óta PhD-r. vagyok. Tanulmány szakom a szláv irodalom és nyelvismeret. Különösen sokat foglalkoztam az orosz regényírókkal. A magyar költésztől azért el nem idegenedtem. Madách most is kedves íróm, nem rég olvastam Szabó Dezső és Babics Mihály új köteteit. Vörösmartiból és Adyból fordítottam is egyet-mást.

Ha ideje akad, írjon egyet-mást, kedves Böske néném, magáról és családjáról. Olvasmányairól is! S fogadja mindnyájunk jókívánatait.

Hálás unokaöccse
Pista.

A címzett: „Böske néném” – Margócsy Emilné szül. Algöver Erzsébet, Margócsy Józsefnek, a nyíregyházi Tanárképző Főiskola főigazgatójának édesanyja, aki néhai Algöver Mihály balassagyarmati mérnöknek a lánya. Algöver Mihály (írói álnévén: Luborecský) 1816. január 19-én született Súr községben (azelőtt Veszprém, ma Komárom megye), s 1908. december 19-én halt meg Balassagyarmaton. Különböző szlovák folyóiratokba írt kisebb-nagyobb cikkeket, de részben a régi cseh bibliai nyelvben (bibličinában), részben szlovákul önálló (népszerűsítő) munkái is vannak.⁶ Számos gyermeke közül az 1884-ben született Erzsébet került figyelmünk középpontjába, aki Krčméry édesanyjának, Petényi Olgának az unokahúga volt. Algöver Mihály egyik testvére ugyanis egy bizonyos Petényihez ment feleségül, ebből a házasságból született az említett Olga, Miloslav (Emil) Krčméry mosóci, majd jaszenovai evangélikus lelkész felesége. Štefan Krčméry Mosócon született 1892. december 26-án. Petényi Olga férjének korai, 1907-ben bekövetkezett halála után öt gyermekével Pozsonyba költözött, s ott is halt meg 1950. december 24-én.

Algöver Erzsébet, Krčméryné Petényi Olga unokahúga, tanítónői oklevelet szerzett, s kezdetben Balassagyarmaton működött. 1907-ben – tehát éppen akkor, amikor az árván maradt Krčméry család Pozsonyba költözött – az ottani Tanítóképző Intézet gyakorló iskolájához nevezték ki. Unokanővérénél lakott, s unokaöccse, István (Štefan Krčméry) éppen akkor járt gimnáziumba. Az unokanővér s az unokaöccs között – a mellékelt levelek tanúsága szerint – meleg lelki barátság szövődött. *Együtt olvasták* Endrődi Sándor ismert „A magyar költészet kincsesháza” című antológiáját. A családban a gyerekek édesanyjukkal inkább szlovákul beszéltek, István és az unokanővére között magyar volt a társalgás nyelve.

Az 1907/1908-i tanév befejezése után Algöver Erzsébet Margócsy Emil középiskolai tanárhoz ment feleségül; Debrecenbe költöztek. Most – özvegyként – Nyíregyházán él. „A bácsi”, akiről Krčméry levele szól, a már említett Margócsy Emil.⁷

Krčméry érdeklődésének Madách iránt, sőt, annak a ténynek, hogy Az ember tragédiájának mindig tisztelettel adózott, sőt nagy részét szóról szóra tudta idézni, az első levél tanúsága szerint a fiatal tanítónőhöz fűződő barátságában van meg a gyökere. A fiatal diák, aki akkor a pubertás utolsó és éppen ezért legnehezebb éveit élhette, nemcsak megértő társra talált Algöver Erzsébetben, hanem finom lelkű és tapintatos nevelőre is. Erről tanúskodik a levélnek a „kéjház” szóra tett megjegyzése. Madáchot a világirodalom nagy szellemei követték: a levélben felsorolt írókról Krčméry maga is úgy szól 1935-ben, mint akiket először magyarul olvasott.⁸

De az első levél azt is bemutatja, hogyan tért át a fiatal diák magyar irodalmi élményeiről – a nemzeti élményre, Hviezdoslavra. Lehet, hogy ezzel kapcsolatban túlságosan merész az elméletem. Szerintem ugyanis Hviezdoslav Krčmérynek nemcsak művészi okokból lett kedvenc költője, hanem

⁶ Ľudovít V. RIZNER: Bibliografia písomníctva slovenského . . . do konca r. 1900. I. Martin, 1927. 19. – GULYÁS Pál: Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. I. 411. Gulyásnál a születés helye tévesen: „Sás”.

⁷ Az itt közölt két levél xerox másolatát s a családi viszonylatokról szóló adatokat – Margócsy József közvetítésével – özv. Margócsy Emilné szül. Algöver Erzsébettől kaptam. Fogadják mind a ketten hálás köszönetemet!

⁸ Štefan Krčméry prednášal. Slovenský večerník. 19. I. 1935. Idézi: CSUKÁS: i.m. 20.

pszichológiai okokból is. Nem lehet észre nem venni a két költő első irodalmi (költői) élményeinek hasonlóságát: Hviezdoslav körülbelül éppen olyan idős volt, amikor a Petőfi és Arany-élmény után árvai támogatói segítségével a szlovák irodalom műveihez került közel – mint Krčméry, amikor Hviezdoslav olvasásába fogott.⁹ Itt – egyébként szerintem pozitív – elfogultságának is a gyökere: megfélekedezik Adyról (aki egyébként szintén kedvence volt, tanulmányt írt róla, s legfontosabb verseit szlovákra fordította), Babitsról (akit a második levélben említ), Juhász Gyuláról és Tóth Árpádról s Hviezdoslavval kapcsolatban állítja: „... akihez fogható az utolsó félszázad magyar költészetében hiába kerestem...” Ez a kis „filológiai tévedés” gyönyörűen illusztrálja: hogyan és miért lett mégiscsak szlovák költő és irodalomsszervező, s nagyon szépen alátámaszja azt, amit Hviezdoslav vonatkozásában más helyen¹⁰ elmondottunk. De hogy a magyar irodalom továbbra is érdekelt, arról nemcsak Cukás megállapításai tanúskodnak, hanem a második levél is s annak különösen egy mondata: „... írjon egyet-mást... magáról és családjáról. Olvasmányairól is!” Fontos, jelentőségteljes felkiáltójele!

Mindenesetre: a mi szempontunkból a második levélnek már kisebb a jelentősége. (Krčméry közvetlen családtagjainak felsorolásától egy magyar irodalomtörténeti szaklapban bátran eltekinthetünk.) De a két levél *együtt* szépen illusztrálja, hogy irodalmunk kisugárzása nemcsak szomszédaink szempontjából, hanem a mi szempontunkból sem közömbös.

⁹ Vö. tőlünk: Hviezdoslav magyar nyelvű zsengei. FK 1955. 224–244. – Az ifjú Hviezdoslav. It Füz. Bp. 1965. 190.

¹⁰ L. a 9. sz. jegyzetet.

BÁN IMRE: ESZMÉK ÉS STÍLUSOK

Irodalmi tanulmányok, Bp. 1976. Akadémiai K. 275 1.

A félévszázados tudós-munkásságot ünneplő megemlékezések, a *Studia Litteraria* különszáma részletesen elemezték Bán Imre professor gazdag életművét, rámutattak enciklopédikus tudásanyagára, érdeklődési körének sokrétűségére és mélységére, európai tájékozottságára és tanulmányköteteinek arra a legnemesebb tulajdonságára, hogy monográfiai és szintézisei „egyszer s mindenkorra felelegessé teszik az őket megelőző szakirodalmat” (Klaniczay T.). Az előttünk fekvő *A Karthausi Névtelen műveltségével* (Irodalomtörténeti füzetek 88.) csaknem egyidőben megjelent tanulmánykötet is ékesen bizonyítja, hogy Bán Imre irodalomtörténeti érdeklődése a középkortól egészen Kazinczy neoklasszicizmusáig terjed, melyen belül elsősorban az egyes korstílusok, poétikák mibenléte és az ezekkel egyidejű régi magyar szellemi élet kérdései izgatják, és ez utóbbi téma mélyén a tudós szintén félévszázados, Gyöngyöshöz, Egerhez, Debrecenhez fűződő őszinte vonzalma, szenvedélyes egzaktuság-igény, mély forráskritikai és könyvtártörténeti érdeklődés is rejlik. A tanulmánykötet nagy érdeme és tanulsága a manapság kevésbé általános műgond és igényesség, amellyel a szerző az utóbbi évtized tudományos eredményeiből válogat. Bán Imre válogatása ugyanis igen szigorú rostálással történt: a kötetben csak azokat a régebbi tanulmányokat találjuk, melyek megjelenési helyük és idejük miatt egyre nehezebben hozzáférhetőek (Mélius Juhász Péter *Herbáriumának* előszava, Prágay *Fejedelmeknek serkentő órája* elemzése, Kazinczy képzőművészeti klasszicizmusának vizsgálata, Comenius és a magyar szellemi élet kapcsolatát megvilágító tanulmány), és melyek esetében valóban indokolt, hogy a teljesen új, elsőközlésű írásokkal (az Ariosto és az Apáczai-tanulmány első közlés, míg a Balassi platónizmusát elemző dolgozat a *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, Firenze, 1973. c. kötetben megjelent olasz cikk teljesen

át dolgozott változata) és a nagy korszakelemző írásokkal egységben álljanak a régi magyar irodalomtörténet kutatóinak rendelkezésére.

Így állt össze ez a nagyon értékes könyv, mely tökéletesen tükrözi Bán Imre irodalomtörténeti vizsgálódásainak fő irányait és módszereit. A szerző szinte mindig az általános irodalomelméleti kérdések tisztázásától jut el az egyes művek elemzéséhez, a nagy európai korstílusok vizsgálatától a régi magyar irodalomtörténet folyamatainak és jelenségeinek számbavételéhez. Legtöbbször évtizedes kutatások érlelik a szintézist, így a reneszánsz és barokk irodalomelmélet európai távlatú elemzése vezet el a régi magyar poétikatörténet ezideig első szintéziséhez, az *Irodalomelméleti kézikönyvek a XVI–XVIII. században* c. kismonográfiához (Irodalomtörténeti füzetek 72.). Jelen kötet pedig összegyűjtve Bán olasz reneszánszszal foglalkozó tanulmányait, azzal az újdonsággal is szolgál, hogy a szerzőt a magyar italianisztika egyik legnagyobb képviselőjének mutatja be, akire az utóbbi évek tragikus veszteségei után a magyar tudományak igen nagy szüksége van, olyannyira, hogy nem túlzott a kritika elvárása, hogy Bán Imre egy önálló Dante-pályaképpel és Színjáték-kommentárral tetőzze be gazdag filológusi munkásságát.

Az *Eszmék és stílusok*-at – mint a szerző egész munkásságát – a nagy stílusirányok, korszakok vizsgálatának és a magyar irodalom világ-irodalmi kötöttségeinek szintetikus egységben való érzékeltetése jellemzi. A felszabadulás utáni modern magyar korstílus-kutatás tulajdonképpen az ő húsz évvel ezelőtt a *Filológiai Közönyben* megjelent tanulmánya, majd az ezt követő, a Gondolat Kiadó korstílus-sorozatának első darabjaként megjelenő és az azóta már három kiadást megérő *A barokk* c. válogatása kezdett meg. Jelen kötetében mintegy összefoglalja és újjáértékeli az irodalmi stílusok kérdésében korábban elfoglalt

álláspontjait. Rámutat, hogy az irodalomtudományak mindenképp szüksége van a korstílus fogalmára, hisz a stílusértékek az egyes korokban és az egyes művek esetében meghatározó erővel rendelkeznek és így a magyar irodalom periodizálása szinte lehetetlenné válna a reneszánsz, manierizmus, barokk terminusok használata nélkül. A kötet írásainak tanúsága szerint Bán Imre a korstílust a „társadalom önkifejezésének” tartja és ilyen értelemben nem érez különösebb törést vagy élesebb átmenetet a manierizmus és barokk, barokk és klasszicizmus között.

Az egységes irodalomelméleti, korstílusokra koncentráló szemlélet határozza meg a kötet szerkezeti felépítését is, melyben az olasz reneszánsz tanulmányokat a Cinquecento irodalomelméletét meghatározó elemzés követi, majd csak ez után kerül vallatorra a magyar manierizmus, barokk, és a XVIII. század végi sajátos, Kazinczy képviselte magyar klasszicista irodalom stílusa. Talán épp a tudatos koncepció, a tanulmányok egymásra épülése indokolta volna egyrészt a viszonylag ismertebb tanulmányok (A barokk, Rimay manierizmusa) felvételét, másfelől a világ-irodalmi tanulmányok egységesebb egymás mellé rendezését. Mert például a Mélius Juhász Péter Herbáriumát bemutató írás törést jelent az Ariosto Orlando Furioso-ját és az olasz reneszánsz irodalomelméletét tárgyaló elemzések között, hasonlóképp zökkent ki az egyébként nagyon értékes Comenius-tanulmány a Prágay-fordítással kezdődő magyar manierista stílus egységes tárgyalásából, melyből erősen érződik a húsz évvel korábban írt Rimay-kritika, azóta már minden bizonnyal átértékelt változatának hiánya.

Az 1965-ös Dante-évforduló ünnepi kiadványai és az összes művek megjelenése után Bán Imre a Tiszatájban módszertani tanulmányban összegezte egy új magyar Dante-kommentár kívánalmait (kár, hogy ez az írás is hiányzik a kötetből), hogy nem lehet immár kitérni a feladat alól, hogy Dante Komédiáját „eszmeileg és történetileg az eddiginél behatóbban magyarazzuk”. Bán az egyes költői részek, epizódok behatóbb művészi-lélektani megvilágítását sürgeti és kiemeli, hogy tömören összefoglalt tanulmányokkal kell segíteni a magyar olvasót Dante kora gondolkodásmódja és műveltségi viszonyai, érzésvilágának megragadásában. Erre nyújt példát a szerző itt megjelent két Dante-tanulmánya. A *Dante és a joachimizmus* kapcsolatát elemző dolgozat az európai joachimizmus-kutatás legújabb eredményei

(Tondelli) alapján közelít Dante és Gioacchino da Fiore kapcsolódásának kérdéséhez. Bán elfogadja a háború után meginduló új kutatások feltevéseit, hogy Dante valóban láthatta a Liber figurarum valamelyik példányát, és abból eszméket és költői képeket meríthetett. A Gioacchino da Fiorét és Dantét összekapcsoló Komédia-részletek elemzése során arra a következtetésre jut, hogy Dante esetében a joachimizmusnak csak etikai-politikai értelmű befolyásáról beszélhetünk. A Divina Commedia nem az apokaliptikus jóslatokat tükrözi, hanem Fra Dolcino történeti felismerését, hogy az emberiség történetének új távlatra van kibontakozóban. Dante, akárcsak Gioacchino da Fiore, a világ erkölcsi megújulását várta és kívánta elősegíteni költői művészetével. Dante – Bán szerint – nem teológiai szempontból érezte a spiritualista mozgalom hatását, épp ezért „Dante joachimizmusáról beszélni csak akkor érdemes és hasznos, ha rámutatunk az átvett eszmék funkciójára”, s így a Komédia interpretációjakor az esetleges átvételek elemzésekor „csak a felhasznált eszmék és a költői képek művészi értéke fontos”.

Míg a Dante joachimizmusát elemző tanulmány egy új átfogó korrajz egyik építőkövének tekinthető, addig a *Dante Ulixese* az új szellemű Dante-kommentár módszertani és kritikai előképének. Bán Imre értelmezésében az Ulixes-történet nem több „a középkor eszmevilága szerint felfogott exemplumnál”. Ez a megállapítás nemcsak a De Sanctist követő kritikának az antik hőst a reneszánsz humanizmus képviselőjeként bemutató romantikus megközelítéseit, hanem egyúttal a régi magyar irodalomtörténeti kutatás egyik kedvelt tételét, a magyar későreneszánsz utazási irodalmat Janus Pannoniuson át Dantéhoz kötő illúzióit is erőteljesen megkérdőjelezi. Bán szerint Dante, az udvari ember, Ulixesben elsősorban nem az utazót, hanem a hamis tanácsadó bűnhődését akarta bemutatni, és ezért az állítólagos reneszánsz Ulixes-képből csak annyit hajlandó elismerni, hogy Dante az isteni világrénddel és a gondviselés szabta határokkal való szembeeségülés fölösleges és bűnös voltának bemutatásán túl „csodálatos remekbe formálta az emberi nagyság pátoszát” is, és így „az Inferno csillag-talan félhomályában az emberi nagyság fényei villannak fel”.

Amennyire elővigyázattal kezeli Dante esetében a XIII–XIV. századra vonatkoztatva a reneszánsz kategóriáját, olyan egyértelműen vállalja Bán *Ariosto Orlando Furioso*-ját a virágzó

reneszánsz stílus eszményi megvalósulásának az Eckhardt Sándor és Szauder József tanulmányai után szinte meghatározó fontosságú Ariostot tanulmányában. Véleménye szerint Ariosto „humanista” stílusa alapvetően meghatározta az eposz témaválasztását és tartalmát, melyeken keresztül a költő az ember testi és lelki értékeinek, a szerelem minden formájának teljes bemutatására törekszik. Az elemzés Ariosto „két Vénus kultuszát” és az eposz alapvetően utópikus jellegét a költőt körülvevő társasági környezetből magyarázza. Ahogy Dante esetében kizárja, úgy hangsúlyozza most Ariosto költeményében a nagy földrajzi felfedezések költészetet inspiráló hatását, Astolfo utazásait pedig egyenesen „tréfás geográfiának” nevezi. A tanulmány talán legértékesebb része a költemény festői és zenei karakterének kimutatása. Bán Imre az Orlando Furioso stílusának legjellegzetesebb vonásaként a látvány fejlődésének szándékát mutatja fel, mely Olimpia leírásában tetőzik, ahol is „a jelenet erotikus tónusa ellenére a platonizmus lehellete lengi körül”. A szerző hangsúlyozza, hogy az eposz belső struktúrája kiválóan alkalmas arra, hogy Ariosto szabadon kibontakoztathassa spontán ihletét, melynek következtében a mű alapvetően lírai hangnemet kap és „egy óriási szimfóniához hasonlít, amelynek különböző témái a harmónia rejtélyes, de mindig érthető törvényei szerint kapcsolódnak”.

A következő olasz vonatkozású tanulmány *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete* c. antológia (Akadémiai Kiadó, 1970, szerk.: Koltay-Kastner Jenő) poétikátörténeti bevezetője, mely bizonyos mértékben a korábbi barokk tanulmány folytatása (olyannyira, hogy a két válogatásban több szerző egyformán szerepel Speroni, Robortello, Castelvetro, Tasso). Bán Imre koncepciójában az Arisztotelész ihlette olasz irodalomelmélet tulajdonképpen csak a manierizmus korában bontakozik ki, és sajátosan a barokk irodalmi gyakorlatának megalapozására szolgál. *A reneszánsz irodalomelmélete* c. tanulmányhoz kapcsolódik az új Balassi-dolgozat európai platonizmust feltérképező bevezetése és a két magyar poétikai munkát bemutató elemzés (*Károlyi Péter és Losontzi István poétikája*), valamint a magyar manierizmus, illetve barokk prózastílusról írt két tanulmány.

Már a *Fjedelmeknek serkentő óráját* elemző Prágay-tanulmányban megtalálható Bánnak az a törekvése, hogy a magyar manierizmust a korabeli udvariság kifejezési módjának tartsa. Ilyen értelemben Rimay esetében csak az arisztok-

ratikus környezet számára használt „fentebb stíl” nevezhető manieristának, ahol a prózastílust az intellektuálisan kiszámított retorikus figurák ügyes alkalmazása és a lírai képszerűség eluralkodása határozza meg. *A magyar manierista irodalomról* írt tanulmány három csoportra bontja a magyar manierista irodalmat, melyek egyikébe besorolja Pázmány korai irodalmi munkásságát is, különös tekintettel az *Őt szép levélre*. Balassi esetében azonban most is kétségbe vonja, hogy a „stilisztikai és verstechnikai kiteljesedés” elegendő bizonyíték lenne az 1589 utáni korszak manierista megítéléséhez, annak ellenére, hogy a magyar irodalmat erendően európai látószögéből megítélő kutatók (Gömöry Gy., A. Di Francesco) egyértelműen hangsúlyozzák Balassi kései lírájának manierista válságjeleit, sőt később, a tanulmány végén maga Bán is „számos tartalmilag és stilisztikailag igazán manierista” Balassi-verset említ (180. l.). Abban viszont feltétlenül igaza van, hogy a versszerkezet felbomlása nem bizonyít, hisz a magyar nyelvű reneszánsz irodalom alkotásai közül valóban csak kevés mondhat magának harmónikusán kiegyensúlyozott szerkezetet, és a korábbi Ariostot tanulmány bizonyította, hogy a virágzó reneszánsz stílus főműveként értékelt Orlando Furioso is a francia lovagi epika laza szerkesztési technikáját alkalmazta. A tanulmány lezárásban a szerző a magyar és a lengyel manierizmus közös „elkészíttségét” közép-európai sajátosságként értékeli és ezzel a feltételezéssel meghatározza a további összehasonlító jellegű manierizmus-kutatások irányát is.

A magyar barokk próza változatait felmérő tanulmány Bán Imre kétévtizedes barokk kutatásainak legfrissebb eredményeit összegzi. Megállapítja, hogy „magyar nyelvű barokk prózánk túlnyomó többségében leginkább az olaszos modor, a manierizmus továbbfejlesztett örökségének” tekinthető, melyben a bonyolítás mellett leghatározottabban a „bibliás stílus-hagyomány” jelenléte állapítható meg. A szerző egyúttal figyelmeztet a történeti stílusvizsgálat buktatóira is: „míg szinte csalhatatlanul meg lehet állapítani egy-egy szöveg barokk voltát, annál bizonytalanabb az egyes stílusjegyek szabatos körülírása, és csakis a retorikai és stilisztikai eszközök használatának mértéke, a bennük megnyilvánuló művészi szándék dönthet arról, vajon reneszánsz, manierista, barokk, rokokó vagy klasszikus stílusról beszélünk-e”. Koltay Kastnerrel megegyezően a magyar seicento modor kezdeményezőjének Bán Imre is Lépes

Bálintot jelöli meg, és összeveti Lépes mondatstílusát Pázmányéval. Részletesen foglalkozik Tesauro magyarországi hatásával, a halotti prédikációk és a patetikus-publicisztikai írások stílus-tényezőivel. A Faludtitól Petőfiig húzódó magyar irodalmi népiesség előzményének a magyar barokk próza naturalista, köznyelvi elemeit tartja, míg az erdélyi emlékiratok személyes jellegű elbeszélő stílusából vezeti le Mikes Kelemen „bájos magyar rokokóját”.

A világirodalmi és korstílus tanulmányok mellett a kötet Janus Pannoniustól Csokonaiig és Kazinczyig kíséri végig a régi magyar szellemi élet jelenségeit. Részletesen elemzi *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány* kapcsolatát Károlyi Péter verstanától a Janusnak tulajdonított Romulidae Cannas epigrammáig, mely Bán Imre szerint „a legszebb hazafias epigrammáinkkal vetekszik és nem lenne méltatlan Janus géniuszához”. A *Mélius Juhász Péter* tanulmány az „áros tőzsér” város szigorú püspökének fűvészkönyvére hívja fel a kutatók figyelmét, melynek természeti megfigyeléseiből, betegségeleírásaiból és tanácsaiból „sokkal több megértés, humanista együttérzés árad, mint bármely írásából”, és így „némi színesíti Mélius Péter oly vígasztalanul komornak tűnő szellemi portréját”. *Balassi Bálint platonizmusát* elemezve korábbi könyvtári és helytörténeti kutatásainak eredményeire támaszkodva feltételezi, hogy Balassi ismerhette mind az Il Cortegiano-t, mind Bembo Gli Asolani-ját. Az „Engemet régolta...” kezdetű vers elemzésével pedig meggyőzően cáfolja Waldapfel korábbi kételkedésének jogosságát Balassi Petrarca-ismereteit illetően, és Balassi Bálintot a XVI. századi Itálián kívüli petrarkizáló platonista költészet legnagyobb képviselőjeként értékeli.

Két tanulmány foglalkozik a régi magyar szellemi élet a szerző szemében talán legkedvesebb alakjával, *Apáczai Csere Jánossal*. A Comenius magyarországi hatását felmérő tanulmány még a nagymonográfia idején készült, míg a most első közlésű írás a cambridge-i egyetem könyvtárában nemrégiben megtalált doktori értekezés ürügyén született. Comenius Apáczaira gyakorolt hatását Bán a magyar enciklopédista Comenius-szal rokon eszmevilágában véli megtalálni, de hangsúlyozza, hogy a bölcselő Apáczai Descartes hatásának termékeny befogadásával túlhaladta mesterét. *Losontzi István poétikájának* a kései magyar barokk költészetre gyakorolt hatását elemezve Bán meggyőzően bizonyítja Losontzi prozódiai elveinek érvényesülését az ellenfél Ráday és Kazinczy verstechnikájában,

másrészt igen nagy jelentőséget tulajdonít a XVIII. század végén virágzó későbarokk alkalmi költészetnek, mert szerinte „ebből az iskolásbarokk poézisből bontakozott ki Csokonai poétikai talentuma is”. Ennek a Kazinczy által lenézett, a barokk formákat továbbfolytató alkalmi lírának melegágya épp a Csokonai által is gyakorolt kéziratok *debreceni diákirodalom* volt, és a sajátos debreceni irodalmi jelenséget elemző tanulmány összegzése szerint ez az irodalom semmiképp sem elhanyagolható mozzanat a magyar irodalmi népiesség kifejlődésében és nem egy klasszikus XIX. századi mű megszületésében (Ludas Matyi, Bolond Istók, Nagydai cigányok).

Az 1960-ban keletkezett Kazinczy-tanulmány Bán Imre korstílus kutatásainak időbeli végpontját is jelzi. A tanulmány Kazinczy Ferenc képzőművészeti alapon nyugvó klasszicizmusát elemzi, a Kazinczy-Desseffy levelezés számbavételén keresztül bizonyítja, hogy a széphalmi mester klasszicizáló ízlése azzal a képzőművészeti szemléleten alapuló ízlésáramlattal rokon, „amelyet Winckelmann, Mengs, David és Barthélemy nevével jelezhetünk”. Így Kazinczy egyértelműen annak az európai neoklasszicizmusnak lesz magyar képviselője, mely „a romantikáig nagyjából egységes európai irodalom utolsó ízlésváltozata” volt. Utólag visszatekintve erre a tanulmányra, megállapítható, hogy ez az elemzés nagymértékben hozzájárult a magyar XVIII. századi irodalom új szempontú vizsgálatának kibontakozásához, amely Szauder József tanulmányaiban éri el szintézisét.

Az *Eszmék és stílusok* fényében mindenképp elmondható, hogy Bán Imrere ic érvényes a megállapítás; ő is „az európai mérték egyik nagy alakja”, aki irodalomtörténeti vizsgálódásaiban nem képes és nem is kívánja a magyar és a világ-irodalmi komponens elkülönítve szemlélni. Az Ariosto-tanulmány az olasz szerzőt minduntalan Janus Pannonius tudós stílusával veti össze, a reneszánsz poétika síró nő témája pedig azonnal Balassira emlékezteti. Könyvtártörténeti kutatása alapján bizonyítja Balassi és Bembo kapcsolatát, Guevara és Tesauro műveinek kiterjedt magyarországi ismeretét, és ez az igen széles tudásanyag a legapróbb felfedezésekig is elvezet. Így talál rá a XVI. századi irodalomelméleti kézikönyvek vizsgálata során Károlyi verstanában Janus Pannonius néhány hexameterére, Losontzi István költői idézetgyűjteménye elemzése során pedig az antik toposzban mutatja ki a Kodály népi gyűjtése által közismertté vált népdal (El kéne indulni, Meg kén házasodni) eredeti forrását,

melyhez hozzáfűzi: „Nincsen minden tanulság nélkül az a megállapítás, hogy ezt a ma »töményen népiesnek« érzett életbölcsest a XVIII. század derekán latinul iskolakönyvekben tárgyalták.”

A szerző a tanulmányokba foglalt hatalmas tudásanyagot bámulatos érzékkel, kifinomult szépirói stílussal adja elő. Néhány sorban képes megragadni és összefoglalni a magyar irodalomtörténet legbonyolultabb jelenségeit, és olyan színesen mutatja be a XVI–XVIII. századok rég elfeledett tudós munkáit, hogy még a korral közvetlenül nem foglalkozó olvasó is kényszerrel érez a művek megismerésére.

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti Julow Viktor. Költemények I. 1785–1790. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel és bevezetéssel ellátta: Szilágyi Ferenc. Bp. 1975. Akadémiai K. 697 l.

Még a mi költészetünk emlékeinek hányódását is ismerve is megdöbbentő, hogy 1772 utáni poétáink hagyatéka közül Csokonai Vitéz Mihályé mennyire szétzilálódott. Épp ezért, ha a filológusnak igazán szívéhez nőtt az egykori vagabundus diákköltőből nemzeti klasszikussá nőtt alkotó, nem lehet meghatottság nélkül méltatnia azt a lelkes és kitartó kutatást, amellyel tudományunk az utóbbi 25–30 év alatt igyekezett Csokonai műveit megbízhatóan összegyűjteni, megszabadítani az apokrif kortársi és későbbi szövegektől, s az így kialakult anyagot esztétikai és irodalomtörténeti szempontból korszerűen értékelni. (Még költői nyelvi eszközeit is olyan gondal vizsgálta és vizsgálja nyelvészetünk, amilyenre korábban sohasem nyílt mód.) Most pedig kivált érthető a recenzens megilletődöttsége, mikor végre-végre megjelent a régóta vajdúdó kritikai kiadás – az alábbiakban: kk. – első kötete, az egész sorozathoz s a rögtön közötti versekhez tartozó elvi és módszertani bevezető és kiadás-, sőt tudománytörténeti tanulmányokkal, ill. a szövegekhez fűzött jegyzetekkel. Ám ne hallgassuk el azért azt se, amibe a türelmetlen Csokonai-rajongó olvasók alighanem nehezen törődnek bele: hogy a várva várt kötet – az 5-től a 73. lapig – csak a halhatatlan debreceni költőnek 1785 és 1790 közt, azaz 12 és 18 éves kora közt alkotott magyar és latin verseit tartalmazza. A 75-től a 688. lapig – szemgyötrően apró és tömör szedéssel – az

Bán Imre tanulmánykötete a bizonyíték, hogy az igazán felkészült tudósnak nem kell félnie, hogy olvasóját valamifajta „filológiai gályapadhoz” láncolná, a kötet írásai mindenkivel belátják, hogy „az irodalom és a művelődéstörténet kutatója nem mellőzheti azt a munkát sem, hogy a mától nagyon messze fekvő századok szellemi életét is feltárja”, és megérti őt az olvasó, „ha él benne – Babits Danteről mondott szép szavaival –” a Gondolat türelme és izgalma.”

Sárközy Péter

említett elméleti-történeti anyag s a között 87 vers jegyzetei következnek. Ez a kk.-aink sorában szokatlan arány – vagy inkább aránytalanság? – pedig nyilván egy kissé riasztó lesz a nem szigorúan tudós érdeklődők szempontjából. És még e kevés verset se 1973-ban, Csokonai születésének kétszázadik fordulójakor bocsátottuk közre, hanem csupán 1975-ben, halála 170. évfordulójának ünnepségeire – holott a kk. hivatalos előkészítését az első kijelölt sorozatszerkesztő, néhai Juhász Géza professzor már 1951-ben megindította, s melléje egy-kettőre olyan filológus munkatársak is csatlakoztak, mint Pukánszky Kádár Jolán vagy a Csokonai-emlékek kiadója: Vargha Balázs.

De a recenzens foglalkozzék inkább a nagy-nagy tudományos értékű könyvnek a pozitívumaival! A kk.-okat irányító Textológiai Bizottságnak sok éven át volt tagjaként úgyszólván elég közelről láttam a Csokonai-sorozat-elkészítését késleltető körülményeket: hogy az első előkészítő munkálatok részben még más elvek (és tervek?) szerint haladtak; hogy a különböző kutatóhelyeken végzett vizsgálódást sokáig nemigen lehetett teljesen összehangolni, s így pl. nem minden munkatárs jutott hozzá a fontos előtanulmányokhoz, kéziratokhoz és fényképmásolatokhoz. Közben pedig egyre újabb fölfedezések tették részben időszerütlenné a korábbi ismereteket, föltételeket (kivált a kéziratok autográf voltát s a művek eredetiségét, ill. sor-

rendjét illetően). A munkatársak körében jelentkező váratlan akadályok egy részét – mint a más irányú lekötöttséget, betegséget, korai halált – természetesen semmiképp sem lehetett elhárítani; még a kisebb-nagyobb tervezéssel botlásokkal, elmaradásokkal, személyi sűrűlódással is kénytelen-kelletlen meg kellett békülnünk, hisz effélék olykor más szerzőink kk.-át is zavarták ideig-óráig. – De azt is megfigyelhettem, hogy a késedelem bizonyos tekintetben haszonnal is járt. Így utóbb az időközben elért, ilyen mértékben szinte elképzelhetetlen eredményeket s az újonnan fölfedezett műveket is jól be lehetett építeni a kk.-ba. A Juhász Géza készítette kéziratot anyag az MTAK kéziratárába jutva, immár összességében rendelkezésükre állt a kiadóknak; s ugyanígy egy nagy sor más irat fotokópiája. Sőt azt is örömmel láthattuk, hogy Csokonainak közben megjelent, Vargha Balázs készítette népszerűbb és nagyobb kiadásai szintén sok újabb-legújabb eredményt érvényesítve segítettek a teljes és kritikai feldolgozásra készülő sorozatszerkesztőt és munkatársát. Amellett azt is számba kell vennünk, hogy ez utóbbiak – Julow Viktor és Szilágyi Ferenc – a Juhász Gézánál majd egy nemzedékkel ifjabbak kutatókedvével és energiájával, de már szintén egyre több értékes egyéni Csokonai-tanulmánnyal szereztek széles körű szakmai megbecsülést nevüknek – ezzel is fölkészülve a nagy döntőre: a kk. sikeres megvalósítására.

A sorozatnyitó kötet anyagát nagyrészt összeállító Szilágyi Ferencre ez utóbbi különösen érvényes. Alig van filológiai folyóiratunk a Magyar Könyvszemléltől kezdve a nyelv- és irodalomtudomány közlönyeig és gyűjteményes kiadványaiig, de még az egyéb folyóiratok, a heti és napilapok megfelelő rovatait is ide vonva, ahol ne publikált volna szövegeket és új adatokat, szempontokat Csokonai autográf és másolt kéziratairól, a művek hitelességéről, időrendjéről – nem is szólva pompás átfogó szökinctanulmányáról (Cs. dunántúli tájszógyűjtése. Nyelvtudományi Értekezések 82. sz. Bp., 1974.), melyről folyóiratunk csak nemrég közölte Szathmári István részletes elismerő bírálatát (ItK 1976: 112–6).

A tudomány szempontjából ez első kötetnek nyilván „A Csokonai-textológia általános kérdései (Bevezetés a teljes kiadáshoz)” c. hatalmas (a tartalomjegyzékben II. jelzésű) része a legfontosabb. Főbb egységeinek részletességéről terjedelmük is tájékoztat: Rövidítésjegyzék (a jelzések magyarázatával): 77–89; Cs. műveinek kéz-

iratai: 90–188; Cs. helyesírása: 189–97; Cs. verseinek időrendi kérdései: 198–201; Cs. műveinek címjegyzékai: 202–46; Cs. verseinek daltalmai: 247–52; Cs. műveinek kiadásai: 253–316 (itt van lezárásul szerzőként Sz. F. névjelzése); Juhász Géza tervezett kritikai kiadása és „Cs. elegendes poétai munkái” c. kiadványa: 316–8; Jelen kiadásunk: 318–20 (a sorozatszerkesztő J.V. névbetűvel). – Az első rész, mint mondtam, szebb és olvashatóbb szedéssel a versek szövegét közli (5–73). A tartalomjegyzék szerinti IV. rész ennek jegyzeteit tartalmazza, elsőként a versek fő kérdéseire, a következő lépésekben: Cs. korai versei: 323–4; Keletkezésük: 325–6; A „Zöld-kódex” kérdései: 327–9; Az íráselemzés tanulmányai: 329–32; A Zöld-kódex korai verseinek időrendje: 332–6; A Zöld-kódex latin nyelvű versgyakorlatai: 336–8; A Zöld-kódexen kívüli korai versek: 338–40; A korai versek témái, időrendje és az iskolai poézisoktatás: 340–7; Kötetünk időrendje: 347–9; Tájékoztató szövegközlésünk helyesírásáról: 350–1. Csak ez után következnek a tulajdonképpeni részletes „Jegyzetek a költeményekről”: 353–637. (Átlagos menetük az egyes versekhez illően tagolódik, pl.: a kézirat; megjelenés; keletkezés; szövegekritika; tárgyi és nyelvi magyarázatok, a latin propositiók stb. magyarázatával; verselés; esetleges zenei feldolgozás.) – Külön ki kell emelnem a jegyzetek elé fűzött kisebb képanyag pompás összeválogatását: javítatlan és ártírt eredeti verskéziratok; az első nyomtatásban megjelent versképe (1793-ból); a legkorábban tervezett, de meghiúsult Cs.-kötet fönmaradt nyomtatott borítója. (Azt viszont annál inkább furcsállom, hogy a tartalomjegyzékben római számmal megkülönböztetett négy résznek a valóságos szövegben *nincs* ilyen sorszáma, s a tartalomjegyzékbeli III. „egység” üres cím: új lapszám csak a IV. részhez van megadva.)

S most hadd cáfoljak rá arra az előítéletre, hogy az elvi bevezető tanulmányok egyáltalán nem lehetnek elég érdekesek a múlt iránt fogékony olvasónak. (Bevezetőmben én is csak arra akartam utalni, hogy a Költemények c. kötetben a verseket kereső szempontjából sokallem a fönmaradt kéziratoknak majd száz apróbetűs lapnyi ismertetését, a művek címjegyzékeiről szóló 45 lapot; stb.) A bevezetőnek némely mértékentül érdekesítő részletei önmagukban is fontos tudományos eredményekről tudósítanak. Ahogy pl. Szilágyi F. egyebek közt grafológiai úton igazolja a Zöld-kódex autográf voltát, amint elmagyarázza a Csokonai

korabeli kollégium poézisoktatásának módszerét, fokozatait, a Csokonai zsenyéiben kimutatható megfeleléseivel s a versek kronológiájára vonatkozó tanulságaival, amely módszeresen elénk vetíti a Csokonai helyesírásának fejlődésében megfigyelt három fázist s Kovács József és a Budai testvérek költőnkre tett hatását festi: az nekem bőven fölért egy-egy jó krimi izgalmaságával, s egyben igazi intellektuális örömet okozott. Ugyanígy szívesen tanultam a Csokonai-versek esetleges mintáit, verstani kérdéseit, helyesírását, dallamait érintő (s terjedelmükben is eléggé ökonomikus) tájékoztatásokból.

A kiadás alapelveit a Textológiai Bizottság a verseskötet gondozójának mintafejzeteit megvitatta, még 1967-ben meghatározta. (Nota bene, akkor még a teljes – hatkötetes – sorozat 1973 előtti megjelentetéséről volt szó!) Eszerint „a lehető pontos kronológia” lett a rendezés fő szempontja, tehát a Csokonaitól utólag tárgyi ciklusokba szedett versek sorrendi helyét egyenként, a gyűjtemények rendjétől függetlenül kellett kijelölni. E határozatok annak idején Kiss József bizottsági titkár folyóiratunkban ismertette: ItK 1967: 709. Ugyanakkor a bizottság – a kk.-ok régebbi elveivel, ill. gyakorlatával (vö. A m. klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata. Bp., 1962. passim) némileg szakítva – a zsenék „betűhív (eredeti helyesírású) közlése mellett foglalt állást” (uo.). Igaz, akkor még idegen kéz másolatának hittük a Zöld-kódexet; de minthogy utóbb ez is autográfnek bizonyult, csak még több oka volt Szilágyi F.-nek az eredeti helyesírás követésére. Ez természetesen nem jelenti a régi betűformák szolgai átvételét: az s, az ő, ű tehát akkor is mai alakjában jelenik meg, ha Csokonai még másként írta. S az is az 1967-i megállapodásból folyt, hogy a latin nyelven írt verseknek mai magyar prózafordítását a kötet szerkesztője a jegyzetekbe tegye. A latin vonatkozások értelmezésében nyújtott segítségét

Szilágyi F. köszönettel adózott külső szakértő tanácsadóinak (Borzák Istvánnak és Szepessy Tibornak); s rögtön itt jegyzem meg, hogy az egész kötet lektorának, Stoll Bélának segítségét ugyancsak hálás szavakkal nyugtázta művében. – A rövidítések feloldásában, az áthúzott vagy törölt, a kétes olvasatú stb. szövegdarabok hű jelzésében könyvünk a kk.-ok legjobb hagyományait követi, s ebben is mintaszerűen gondos. (Magam nem foglalkozván soha Csokonai kézírataival, egész pontos egybevetést sajnos nem végezhettem).

Egészében véve tehát Csokonai-kutatásunk eddigi nagy eredményei, nem kis mértékben a kötet készítőjének egyéni sikerei pompásan tükröződnek a kk. első darabjában. Jogosan lehet rá büszke a magyar filológia. Az ismertetésem elején jelzett késés, ill. a könyv tartalmában szemet szűrő terjedelemmegosztás szokatlansága természetesen annál kevésbé lesz bántó, mennél gyorsabban követi egymást immár a többi kötet, s mennél jobban igazolják ezek az itt megadott alapelvek és ismeretek szükségességét és helyességét. (Végére van olyan modern kk.-unk is, amelynek közlési módja, az egyes művek részleteiről vallott álláspontja stb. „menet közben” jócskán módosult!) Elsősorban persze a Költemények sorozat sürgős folytatását várjuk. Mert bármennyire meglátszanak is az oroszláncörömök az itt közölt iskolai versgyakorlatokon, a költő további kifejlődését és igazi nagyságát csak az 1790 utáni remekek fogják szemléltetni. És attól tartok, hogy ha az ezekhez fűzött irodalomtörténeti-esztétikai-nyelvi tanulmányok és magyarázatok még ennek arányában kiterébélyesednének, akkor kötettségben is, határidők dolgában is beláthatatlanul messze kerülnénk az eredeti tervektől. (Ami persze akkor sem jelentené azt, hogy tudományunk semmit sem nyerne vele.)

Tompa József

ÚJ SZÍNHÁZTÖRTÉNETI KIADVÁNYOK

Szilágyi Pál emlékezései. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Bódis Mária. Bp. 1976. Színház-történeti Könyvtár 3.; Gróf Széchenyi István: Magyar játékszínről. Faksimile kiadás. Az utószót és a jegyzeteket Belitska-Scholtz Hedvig írta. Bp. 1976. Színház-történeti Könyvtár 4.; Enyedi Sándor: Déryné erdélyi színpadokon. Kriterion K. Bukarest, 1975. 153 l.

Néhány éves megtorpanás után ismét kiteljesedőben van a Magyar Színházi Intézet és Múzeum publikációs tevékenysége. Miközben folytatódik – hatvanadik darabján túl – az éves

színházműsorokat, szerep- és rendezői katalógusokat közreadó Színház-történeti Füzetek sorozata, megindították a Színházelméleti Füzeteket, amelyek egy megírandó magyar szin-

háztörténet módszertanát közelítik és újra megjelent a Színháztörténeti Könyvtár is, melynek előző folyamában számos fontos forrásközlés és kísértekezés látott nyomdafestéket. A három kiadványtípus közül most az utóbbiról szólunk, a sorozat első-negyedik darabjáról; azzal a megszorítással, hogy a 2. kötetéről, Szuper Károly naplójáról a Petőfi-adatok megkülönböztető fontossága miatt korábban már írtunk (It 1975/4. 1053–5.) – ezúttal csupán a sorozat szempontjából térhetünk vissza erre a kiadványra.

1974–75-ben négy kötet jelent meg, a sorozat tehát igen gyors ütemben indult. Az alapötlet mindenképpen helyeselhető: a magyar színészet hőskorának múlt századi, nehezen hozzáférhető kiadványait (színháztörténeti kísérleteket, emlékezeseket) újra megjelentetni, könyvesbolti forgalomba nem kerülő, kis példányszámú, füzetméretű kötetekben, kézirat gyanánt, amelyek így a szűkebb szakma, valamint a rokon- és társudományok művelői számára jelentenek első-sorban segítséget. A főszöveg minden esetben az első kiadás faksimilije, amelyhez jegyzetapparátus és tanulmány csatlakozik. Az utóbbi jó alkalom egyes színháztörténeti részproblémák tisztázására, tervszerűen foglalkoztatva az Intézet szabad szellemi kapacitását, elsősorban a fiatal munkatársakat. A sorozatszerkesztői koncepció fogyatékoságai azonban már itt jelentkeztek: a szűkebb vagy tágabb, de minden értelemben szakmai, tehát színház- és irodalomértő, várható olvasóközönség megkívánná a jegyzetapparátus tudományos, sőt a kritikai kiadásokban megszokott elmélyültségét, az egyes kötetek közötti utalásrendszer kialakítását stb. A következőknek elsősorban a Könyves Máté 1834-es Játékszíni Koszorú-ját közreadó György Eszter és a Szuper-naplót gondozó Cenner Mihály munkáján kellett szükségszerűen érződniük. Könyves előtt Endrődy János sokszor hivatkozott és valóban első színháztörténeti kísérletét, a Magyar Játékszínt (1792) lehetett volna választani; a szigorúan vett területi korlátozás miatt maradt ki Könyves munkájának főszövegéből az 1834-ben működött társulatok színészlajstroma és Pest vármegye játékszíni könyvtárának katalógusa, ugyanezért nem jutott tér Cennernek a Petőfi-szakirodalommal való tüzetesebb egybevetésre stb. A kezdeti gondok technikai hibákkal folytatódottak: egy jó lektor (ilyen csak a 4. füzetnél bukkan fel) bizonyára javaslatot tett volna a jegyzetkészítés módozatainak egységesítésére, a név- és drámajegyzék mutatóvá való tovább-

fejlesztésére, s nem maradhatott volna el az első kötet impresszuma sem.

Már kiadás közben György Eszter, az Intézet történeti és gyűjteményi osztályának új vezetője vette át elődjétől, Katona Ferenctől a sorozat szerkesztését. Jó néhány problémát menet közben sikerült megoldania, az újabb kötetek útban vannak a tudományos igények maradéktalan kielégítése felé. A témakör is kibővült: a harmadik füzetben még Szilágyi Pál színész emlékezeit rendezte sajtó alá Bódis Mária, a 4. azonban már fontos elméleti művet tartalmaz, Széchenyi István 1832-es röpiratát (Magyar Játékszínről), Belitska Hedvig gondozásában.

A Magyar Színházi Intézet és Múzeum munkatársainak felkészültségét dicséri, hogy a főszöveget követő tanulmányaikban számos rész-kérdést mindazonáltal sikeresen megoldottak, teljesítve a sorozat távlati célját. György Eszter például a sűgő vándorszínészeti szerepének értékelésében hoz merőben újat, jegyzetei egyébként is tömörek, átgondoltak, célratorók; Cenner Mihály jól bizonyítja a kétféle (irodalomtörténeti és színházi) forrásérték lehetőségét Szuper Károly Petőfi-ügyben sokat támadott naplója kapcsán; Bódis Mária – akinek ez az első nagyobb munkája – a fontoskodva emlékező Szilágyi Pál szövegének, híres anekdotáinak forráskritikáját végzi el igen jó eredménnyel. Belitska Hedvig (eddiggi publikációinak szerves továbbfejlesztéseként) a hazai színházépítését Széchenyi köré csoportosított tényei mögé rajzol széles társadalom- és közönségtörténeti hátteret, alcímei egy nagyobb munka körvonalait sejtetik. És ne feledkezzünk meg a sorozatot technikai szempontból gondozó és irányító Szakáts Károly kéziratfelkészítő munkájáról sem, minthogy neve nem jelenik meg a köteteken.

A 4. kötet témaválasztásával – úgy tűnik – a sorozat tárgyköre szerencsésen kezd bővülni: elméleti írások, röpiratok, társulati vagyonekeltárak, színlapok, szóróversek és a színháztörténeti források más típusai várnak még közlésre. Néhány probléma orvoslása is a következő kötetekre marad. Ilyen a jegyzetkészítés végleges egységesítése a kritikai kiadások gyakorlatából, a megjegyzetelendő nevek körének megvonása, a bibliográfiai adatközlés pontosítása.

Végezetül, a teljesség igénye nélkül javítsunk egy pár olyan pontatlanságot, melyekről feltehető, hogy hibásan rögződnek a literátus olvasókban. Kötetenként haladva: Kelemen László 1800–1801-es újratársulási kísérletének

útvonaláról hiányzik Szeged, Gyöngyös, Losonc (1. kötet, XX.); Rehákné 1796 után is fellépett (XXIII.), August Kotzebue iskolát teremtő híres érzékenyjátéka, Az emberglyölés és megbánás nem azonos a Maxvill Róbert c. darabbal, amelynek ugyan szintén ő a szerzője, de a hazai színpadokon többnyire Az önnön áldozat címen szerepelt (XL.). A 2. kötet adataiból javítandó, hogy az Egy táblabíró a márciusi napokban alkalmi mű, hiszen a legszabályosabb háromfelvonásos vigjáték (XXI.), ugyanez a műfaja Kovács Páltól a Nemesek hadnagyának is (XXII.); a Pártosság dühe c. Ziegler-vitézi játékot nem tekintjük jelenlegi adataink birtokában Katona József fordításának. A 3. kötethez: az „erdő kortinával” nem előfűggyönt jelent a vándorszínészet technikai szótárában, hanem éppen háttérfüggyönt, amelynek zárósíkja elé az oldal-kulisszák perspektivikus elhelyezése teremt díszlet-illúziót (24.), Egressy Gábor 1831. december 21-én kötött Kassán házasságot (42.), és Várnai Péter zenetörténész kutatásai óta tudjuk Mátray Gábor naplójából, hogy 1849-ben Schodelné is követte a kormányt Debrecenbe (73.).

A sorozat valóságos erőnyeit és tudományos hasznát tekintve, talán szigorúbban és terjedelmesebben szoltunk a hibákról, de tettük ezt a jobbítás, a sorozat jövője érdekében és abban a meggyőződésben, hogy csupán a többi művészet-tudomány legjobb eredményeit szem előtt tartva, azokat következetes mércének alkalmazva foglalhatja el a magyar színház-történet is méltó helyét közöttük. Erre pedig – a Magyar Színházi Intézet és Múzeum említett szellemi kapacitásának maradéktalan kihasználásával – a személyi és a tárgyi feltételek egyaránt adottak.

Enyedi Sándor új munkája, a Déryné erdélyi színpadokon Bukarestben jelent meg ugyan, a Kriterion Kiadónál, de sokban a magyar színház-történet fentebb vázolt kérdéseire csatlakozik. A szerző, három évvel az erdélyi színészet kezdeti szakaszáról (1792–1821) írott könyve után, egyszerre van szerencsés és nehéz helyzetben. Választott témája hálás és olyan forrásokkal rendelkezik (az egykorú erdélyi sajtóból és az ottani levéltárak anyagából), amelyek a magyarországi kutatás számára jelenleg hozzáférhetetlenek. Az utóbbi tény azonban kötelezettséget is jelent: az ellenőrizhetlenség, a párhuzamos vagy a követő kutatások korlátozott volta megnöveli felelősségét a források kiválasztásában és pontos közlésében – nagy sikerű előző

műve pedig jogos elvárásokat támaszt már a könyv kézbevételekor.

Bocsássuk előre: értékes, ezentúl nélkülözhetetlen összeállítást kapunk Déryné erdélyi fellépéseiről. Az eredményekből emeljük ki a szerepkatalógus elkészítését, amely – igaz van Enyedinek – még akkor is összeállítandó, ha egyelőre hiányos; a későbbi kutatás azonban viszonyítási alapot, adatbázist nyer. Ehhez el kellett végeznie a színész emlékiratainak forráskritikáját, az erdélyi helyi sajtó és a rendelkezésre álló memoár-irodalom átnézését a téma szempontjából. Mindezt sikerrel teszi: örömmel olvastuk például Gyulay Lajos sokat emlegetett 140 kötetes naplójának vonatkozó bejegyzéseit vagy az 1842-es Déryné-interjú itt először közölt szövegét. Adatai elsősorban a kistársulatok útvonalának rekonstrukciójához hiánypótlóak, Pécskától Székelyudvarhelyig, Déstől Brassóig.

Enyedi Sándor ismeri és felhasználja a magyar nyelven művelt színház-történet legújabb eredményeit, szemlélete az egyes kérdések megítélésében korszerű, tényközlése sohasem csúszik vissza az évtizedeken át élt legendák szintjére. Jó példák tucaját idézhetnénk – a legsikerültebb oldalak kétségkívül azok, ahol az öregedő Déryné játékkétségűsége elavulását fejtegeti, túllépve a tudomány tárgyilagosságával az óhatatlanul érzelmi színezésű források szubjektivitásán. Mégis: amíg a jegyzetek, a névjegyzék, a szerepkatalógus és a Déryné-interjú szövegét, illetve tételeit a felfedezés örömeivel olvassuk és böngésszük újra meg újra, addig a kötetnek kb. kétharmadát kitevő értekezéssel már több vitakozni valónk akad. Kétségtelen, hogy éppen a bőség zavara, a forrásközlés minél teljesebb mértékének és a feldolgozás hatékonyságának ellentéte okozza itt a feszültséget, de a tanulmányt sokhelyütt grandiózus idézetmontáznak érezzük. A sajtóutalások, az önéletrajzi hivatkozások egymásutánja nem jut nyugvópontra Déryné egy-egy színház-történeti jelentőségű alakítása körül, ahol a különféle forrástípusok szembesítését, összegezését várnánk. És most tűnik ki, hogy a választott téma nem is annyira hálás, mint azt az első pillantásra gondolnánk. A Déryné-pályakép ilyen, sajátos szempontú megírása akkor „fizetődne ki” a tudományosság számára, ha a kiemelkedő művészegyenység köré komponálódna a XIX. század első felének Erdélye, a maga művelődés- és ízléstörténeti világával – olyan kérdésekkel például, mint az arisztokrácia színpártoló tevékenysége, akik (Wesselényi Miklóstól Gyulay Lajosig) támogatásuk, sőt színházlátogatásuk fejében meg-

kivánták igényeik maradéktalanabb kielégítését műsorpolitikában, színpadi kiállításban és színészi játékokban egyaránt. Jelenlegi adataink birtokában úgy látjuk, hogy ez a folyamat sokkal erősebb Erdélyben, mint Magyarország más területein és időben is tovább tart. A színházi társadalmi érintkezés és izlésformálás újabb, demokratikusabb, már nem az arisztokrácia irányította normáinak kialakulása pedig Eggen Déryné fizikai hanyatlásával esik egy időre.

A tollhibák és a tárgyi tévedések száma – Enyedi előző könyvéhez viszonyítva – csökkent, de még mindig van közöttük könnyűszerrel megelőzhető. Az 1810-ben vármegyei pályát kezdett Fáy András és az 1818-ban született Kazinczy Gábor emlegetése színpártolóként, sőt vezetőként a második pesti társulat idején a kötet névjegyzékéből fájlolható. Ugyanígy kiszűrhető az 1824-ben 10 éves Egressy Béni szerzősége a Tündérvár Magyarországon című énekesjáték ügyében (123.). Túlzottnak érezzük Kazinczy

Ferenc aktív színházi kapcsolatainak kiterjesztését az egész életműre; ez legjobb esetben is csak 1806-ig érvényes, amikor elhárítja Wesselényi felkérését az Erdélyből kirajzó együttes igazgatására (113.). Némileg fonáknak tűnik, ha Mozart és Rossini három, Shakespeare pedig négy sorral és általában szerepel a névjegyzékben, az idevonatkozó konkrét utalások megjelölése helyett.

1975-ben ugyanezekben a hasábokban tekintettük át (négy színháztörténeti kiadvány kapcsán) a szaktudomány néhány kérdését. A mostani szemle kedvezőbb összképet mutat: a kutatások összefogottabbak, a közlés lehetőségei jobbakk, a szerzők hatékonyabban figyelik és használják egymás eredményeit. A mesterségbeli tudás gyarapodása és a szemlélet ilyen változása lehet az aranyfedezete a következő évtized elejére várt magyar színháztörténeti kézikönyvnek.

Kerényi Ferenc

JÓZSEF ATTILA VÁLOGATOTT LEVELEZÉSE

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Fehér Erzsébet. Bp. 1976. Akadémiai K. 530 l. [Új Magyar Múzeum 11.]

„A vonat direkt itt áll meg a ház előtt.” Így hívogatja József Eta öccsét, Attilát, 1936. június 23-án kelt levelében Szárszóra. Ez a különben közömbös sor számunkra már döbbenetes. Mint a drámákban: ha a színen pisztoly van, előbb-utóbb elszól; ha telefon, kellő időben megcsörren. A vonatnak is ilyen furcsa dramaturgiai szerep jutott József Attila tragédiájában.

Erről a tragédiáról vallanak az összegyűjtött levelek. Érdemes pillantást vetni: irodalomtudományunk az utóbbi negyedszázadban mit művelt az írói levelezésekkel. A kritikai kiadásokon kívül még három akadémiai sorozat is föladatainak tartotta levélgűjtemények közzétételét. Így a *Magyar irodalmi tár* (Zrínyi, 1951; Sárossy Gyula, 1954); *A magyar irodalomtörténet-trás forrásai* (Erdélyi János, 1960, 1962; Gyulai Pál, 1961; Tompa Mihály, 1964; Bajza és Toldy, 1969), végül a mostani, az *Új Magyar Múzeum* (alcíme: *Irodalmi dokumentumok gyűjteménye*), amelyben Babits, Juhász, Kosztolányi (1959), Móricz (1963), Ambrus Zoltán (1963) után most József Attila levelezése is megjelent. Ady válogatott levelezését a Szépirodalmi Könyvkiadó adta ki (1956). Vajda János

leveleit 1958-ban, Kazinczy hatalmas levelezésének második pótkötetét, a sorozat 23. kötetét 1960-ban, Mikszáthét – kritikai kiadásának 24–26. köteteként – 1961-ben (második kiadásban 1962-ben), Petőfiét (nem először persze, a kritikai kiadása 7. kötetében) 1964-ben, Tóth Árpádét 1973-ban meg az Akadémiai Kiadó.

Szenteleky Kornél 1933-ban halt meg, és levelezése 1943-ban látott napvilágot. Ady halála után 37 évvel; József Attiláé 39-cel. Sok ez vagy kevés? Nem tudom. De úgy vélem, érdemes volna már a levélgűjteményeknek, a szövegkiadások e sajátos fajtájának kérdéseit textológiai föladataink keretében külön is szemügyre vennünk.

A válogatás

József Attila levelezése nem a kritikai kiadás sorozatában jelent meg: nem összes, csak válogatott. Ebbe kényszerűen bele kell nyugodnunk. „Címzettek birtokában levő anyagot – írja Fehér Erzsébet – nem gyűjtöttem abból a megfontolásból, hogy kinek-kinek illendő meghagyni azt a jogot, hogy emberi kapcsolatainak – vagyis

saját személyes életének – dokumentumait maga választotta időben és módon hozza nyilvánosságra” (5). Ezzel nem egészen értek egyet; a fegyvert nem kellett volna előre letenni. Bármennyire tiszteljük is a címzett jogát magánélete egyelőre nem nyilvánosságra szánt mozzanataihoz, arra azért kísérletet tehetünk, hogy a nála levő levelek publikálására kérjük. Vágó Márta vagy Gyömrői Edit példája mutatja, hogy számíthatunk is a címzettek megértésére: ők tudták, hogy József Attila minden szava közkinccs, s nem zárkóztak el a legbizalmasabb levelek közzététele elől sem. Nem tudom, milyen jellegű és értékű levelek lappanganak még magánosoknál; talán már nem is olyan jelentősek, mint amilyeneket ismerünk; mégis kár, hogy már most nem juthatnak be a kutatás vérkeringésébe, s még inkább, ha utóbb elkallódnának. Hiszen a címzett addig halogatja a nyilvánosságra hozás idejét, hogy meghal, s érzéketlen örökösei kezén hagyatéka ebek harmincadjára kerül. Sok példa volt már erre.

József Attila leveleit, az iménti korlátokkal, teljességre törekvően közli ez a gyűjtemény; a hozzá írottakból válogat. Szándéka szerint úgy, hogy feleljenek a József Attila-levelekre. Ez helyes szempont, mégis sajnálom, hogy a szerkesztő Hertha Böhm leveleit teljesen mellőzte, Vágó Márta leveleit pedig erősen megrostálta. Az előbbieket – Bokor László ismertetőjéből (Népszabadság, 1964. aug. 16.) kitetszően – nagyon fontos adatokat közölnek József Attila párizsi korszakához, munkásmozgalmi tevékenységének kezdeteihez; az utóbbiak pedig – noha egy évvel előbb, 1975-ben jelentek meg végre teljességükben Vágó Márta könyvében – annyira szorosan kapcsolódnak József Attila Mártához szóló leveleihez, hogy egymás nélkül alig érthetők. De még a Fehér Erzsébet megszabta szempontok szerint is hiányolható néhány levél. Pl. a 167. sz. érthetetlen Márta 1928. nov. 13-i levele (az ő könyvében a 415–416. l.) nélkül; sőt ugyanebben a levélben emlegeti Márta az „Istenke csavargóját”, amelyre meg József Attila a 169. levélben reagál, tehát ez sem érthető Márta említett levele nélkül. Kár volt itt takarékoskodni, annál kevésbé, mert Vágó Márta könyvében külön időrendben szerepelnek József Attila és külön Márta levelei; ez roppant nehézkessé teszi levélváltásuk követését; erre a gyűjteményre várt volna, hogy egységes időrendbe osztva végre élvezhetővé tegye József Attila és Vágó Márta levélváltását. Annyit azonban most is meg kellett volna tennie, hogy a jegyzetekben levélről levélre utal legalább a nem közölt levelek leköhelyére, és

azokra a mondataira, kifejezéseire, amelyek a közölt levelek megértéséhez nélkülözhetetlenek. (A föntiekben az „Istenke csavargója”, a Koroknay-ügy stb.)

Levél, tehát itt közlendő lett volna a szegedi egyetemi fölvételi kérelem (hasonmása a képeskönyvben), valamint az 1928. márc. 5-i alapvizsga kérelem is, bár ez már a kötet lezárása után látott napvilágot (Kritika 1975. 8. sz.). Hiányzik a Cecilkének 1936. nov. 14-én írt levél is (közölte Vida Sándor a Népszabadság 1971. márc. 28-i számában). Hiányzik a József Jolán könyvében (460–461. l.) idézetekben közölt bécsi levél 1926 szeptemberéből.

Végül hiányolok egy kimaradt mondatot is, mert nagyon fontos. Anton Straka leveléből (a 324. lapon a 8. sor közepén, a pont után): „Azután szó volt arról, hogy a nyáron esetleg átrándulnál Prágába” (ItK 1955. 226). Hiányát zökkenő alig jelzi, és éppen észrevehetetlensége miatt veszélyes a kihagyás, és homályossá teszi az utána következőket.

Újdonságok

A József Jolán és Németh Andor könyveiben, szakfolyóiratokban és lapokban évtizedeken át főlhalmozódott leveleken kívül is sok eddig kiadatlan, új közlés gazdagítja ezt a gyűjteményt. Néhány József Attila-levélre is érvényes ez (123, 126, 203, 208, 231, 253, 337. sz.). a Márta könyvéből hiányzó groteszk versekre (148. sz.), vagy korábban csónkán ismert levelek teljesebb közlésére (124, 190. sz.). Ezek Jolánhoz, Etushoz, Judithhoz, Flórához stb. szólnak; a 190. sz. pedig a fontos levél Fábry Zoltánhoz. De még inkább sok újat ad a gyűjtemény a költőhöz írott levelekből. Kuvvári Bella, Pintér Ferenc, Galamb Ödön, Tettamanti Béla, Németh László, Pálmiklós János, Gunda Béla, Vámbéry Rusztem, Kardos László, Gaál Gábor, Lesznai Anna, Bányai László, Bánócziné Balogh Vilma, Veres Péter, Füst Milán, Anton Straka, Kosztolányi Dezső, Buday György, Takács Ferenc, Sigmund Freud, Berczeli A. Károly, Takáts Gyula, Ignotus Pál, Radnóti Miklós, Franyó Zoltán, Jancsó Elemér, Győry Dezső, Szántó Judit, Bak Róbert stb. levelei roppant sok érdekes és értékes részlettel gazdagítják mind az életrajzot, mind a költő emberi arcát. Mennyire jellemző pl. a Beke Manóhoz szánt, de el sem küldött, a vásárhelyi Pákozdy Ferencel közös levél egy bonyolult differenciálszámításról. (Persze Pákozdyra is jellemző!) Fontos adalék, hogy az Egy spanyol föld-

műves sírverse Ignótus Pál ösztönzésére, Francoék fölkelésének napjaiban, frissen született. Nem kevésbé érdekes, hogy a *Hazám* 1937 májusában több részletben keletkezett: a folytatást a Szép Szónak sürgetnie kellett. Különös olvasni a József Attilához mint szerkesztőhöz szóló, szinte ugyanolyan megfogalmazású, kérlelő leveleket, mint amelyeket korábban ő írt más szerkesztőkhöz. De nincs tanulság nélkül az a sok levél sem, amely verset kért József Attilától; szeretetéről, ragaszkodásáról, becsüléséről tudósította a betegségébe zárkózott költőt. Csak a kór bénító hatásával magyarázható, hogy sok ilyen kérés (Strakáé, Illyésé, Kőhalmi Béláé is!) teljesíttetlen maradt.

A levelekből – a versek mellett – a jellem rajza is kiegészül. Figyelemre méltó pl. az a gyermekies dicsekvés, amely végigvonul a levelezésen: eleinte nagy iskolai elfoglaltságáról, sikereiről, később költői elismertetéséről számol be nényének, utóbb arról is büszkén ad hírt Ottó Ferencnek, hogy nagyon elfoglalt, mert Hatvány Lajos könyvtárát rendezzi. . . Ez a magabiztos önértékelés, amelyért Vágó Márta annyit korholta, jól fölismert lélektani indítékból táplálkozott. El kell hinnünk, hogy igaza volt József Attilának: „Pedig igazán régen eltemettek volna már, ha nem neveltem volna ki magamban azt a bizonyos és sokat fölhányt öncsodálatot. Ami kívül hiányzik a világból, azt az ember belül, önmagában kell megteremtse, mert máskülönben elpusztul” (197).

Ez a fölfokozott önérték nyilván összefügg csodálatos hiszékenységgel, tervehalmazásával. Az udvarias szót, a legkisebb ígéretet készpénznek veszi, és idő előtt elkiabálja. Meszlényi szobrot készít róla, az Humanité közli a versét, a párizsi József Attila-estre Juhász Gyula verset, Móra prózát ír, s így tovább. . . Még minket is megteveszt e kijelentő módú és jelenidejű állítványokkal: keressük a hozzá szóló Juhász-verset, a róla írt Móra-cikket (142), pedig ilyenek nincsenek. Mórával kétszer is megjárhatta: a Dugonics Társaságban való bemutatását is hasztalan vette biztosra (39). Oktató, olykor kioktató hajlama is kiütözközik leveleiből: Jolán, Galamb Ödön (volt tanára!), Márta francia hibáit kijavítja, sőt nem állja ki, hogy Mártát magyar nyelvhelyességre ne intse (204).

Anarchista korszaka szinte pontosan tükröződik leveleiben: vagdalkozik, Adyt lekicsinyli, Párizst robbantaná (127, 430). Tanulságos a levelezés Babitshoz és Illyéshez fűződő kapcsolat tekintetében is.

Betegségutatóra is fényt vetnek a levelek. Már 1926 őszén neuraszténiásnak (117), sőt ironikusan ugyan, elmebetegnek (125) mondja magát, 1927 tavaszán pedig világosan céloz arra, hogy előbb-utóbb ő is a Szieszta-szanatóriumba kerül (139).

Az éhezés is végigvonul a levelezésen. „Sokszor nem ettem mást, mint amit este kaptam itthon, azaz ételmaradékot” (53). „Tegnap dél óta ma este ettem csak valamit” (61). „Majd egy hete már kenyéren és vízen élek” (62). „Ma tizedik napja, hogy nem eszem” (87). „Napi kiadásom? . . . Tej, sajt, kenyér és költemények” (115). „Hamarosan ki sem számítható idő óta kenyéren és vízen élek” (171). „Feleséggel együtt hosszabb idő óta a szó szoros értelmében éhezünk” (290). Természetesen az éhezés nyomán támadt gyomor bajról sem csupán versből értesülünk. Párizsból tudósítja Jolánt a tünetekről: „gyomor bajjal nem vagyok hajlandó élni” (142). Még mindig Párizsból: „Amióta eszem, azóta tudok enni, s a gyomor baj ellenkező fajtájú tünetei – melyek még rémisztőbbek – mutatkoznak rajtam: állandóan éhes vagyok” (164). Alighanem hozzájárult gyomor bajához a korai dohányzás: már 1921. júl. 30-án dohányt kér Etustól, mert állandó éhségérzetén ezzel próbál segíteni (23). Tizenhat éves ekkor! Párizsban napi 40–50 cigarettát szív (134).

Írógépe többször is zálogban van. 1932-ben Juditot kéri kiváltására (288), de 1933 őszén Hóman Bálinttól segílyt kér, hogy új lakásába költözhesse, és „zálogkölcsonnel megterhelt munkaeszközét” az árverezés elől megmenthesse (294). 1935 őszén Szendy Károly főpolgármestert „mint a Főváros fia” ugyancsak arra kéri: váltsa ki a főváros már nyolc hónapja nélkülözött írógépét (315). Halálakor megint zálogban volt az írógép: Jolán is a kiváltáshoz kért segítséget Babitstól (Gál István: József Jolán két levele József Attila halála után. Magyar Nemzet, 1976. máj. 9.).

Az az életrajzi mozzanat is most hangsúlyozódik kellően, hogy Párizs után még Szegeden szándékozott alapvizsgáznai (438); tehát Horger fenyegetését talán pártfogóiban, kedves tanáraiban (Dézsi, Mészöly, Tettamanti) bízza, nem látta akadálynak.

Levelei kiegészítik költészetének, prózai írásainak bölcséleti és esztétikai tanításait. A Galamb Ödönhöz (78. sz.), Jolánhoz (90, 120. sz.), Gáspár Endréhez (100. sz.) szóló ilyen jellegű levelek eddig is ismertek voltak ugyan, de most számos apró adalékkal színesedtek.

Bizonyos vonatkozásban még a stílus fejlődésére is érdekes világot vetnek a levelek. A Makóra került kisdíák többször is él a kérdőszónak a pesti köznyelvben gyakori, hibás szórendjével: *meg-e kaptad? nem-e lehetne?* (11).

A kiadás

Kár, hogy a kötetben egyetlen levélhasonmás sincs. Sőt, még a levelekben olykor előforduló illusztrációkat (98, 188) sem eredetiben közli. Az életrajzi időrend fontos eligazító; lehetett volna tüzetesebb: részletesebb és pontos keltezéseket adó. A levelekben említett József Attila-művek (versek, kötetek, prózai írások, tanulmányok, műfordítások) mutatója igen hasznos. Nem ezen a kiadványon kérem számon, csak újfent fölvetem: mennyivel könnyebben kezelhető volna ez a levelezés is, ha a jegyzetek egyenként követnék a leveleket, nem a kötet végén.

A keltezés

A közlés rendje természetesen a szoros időrend. Az 52. sz. levél jegyzetében közölt cédula szövegének (408) szintén a levelek közt, a 61. lapon lett volna a helye. Ugyanígy a 74. sz. jegyzetben (415) közöltének a 86. lapon: ez utóbbi legfőbb – az áthúzás jelölésére – kúpos zárójelben. A Halász Gábornak írt levél töredéke, amely a címzett közléséből ismeretes csupán, most a 260. számú, mert Fehér Erzsébet csak tágan, 1935-re keltezte, és az év végére helyezte. Holott ez a levél – nyilván friss – válasz Halásznak a Nyugat 1935. áprilisi számában megjelent bírálatára, tehát nyugodtan elhelyezhető a mostani 245. sz. levél után. A 286. és 287. sz. levelet föl kellett volna cserélni: egy napon íródtak, de épp Fehér Erzsébet magyarázza ügyesen a jegyzetben (476), hogy előbb kért József Attila pénzt Rapaport Samutól, majd úgy döntött, levelét nem küldi el, hanem más úton próbál pénzt szerezni, s ekkor írt Hirsch Albertnek.

Végül az a gyanúm, hogy a 72. sz. levél nem Szegeden és nem 1925 júniusában, hanem Bécsben, 1926 februárjában, márciusában, áprilisában íródott. Első közlője, Patyi Sándor párizsinak vélte, de Fehér Erzsébet „mind írásképe, mind utalásai alapján” korábbra keltezte. Korábbra, de nem ennyire. Az írásképet nem ismerem, de ebben fél év nem sok eltérést mutathat. Utalásai viszont pontosan az 1926 tavaszán írott levelek

felé mutatnak. „*Lapot alapítok*”: a 93. lapon 1926. febr. 8-án, a 96. lapon márc. 26-án van erről még szó. „*Politikai elveim revízió alá vettem*”: ennek jellege a 94. lapon szintén a febr. 8-i levélből („*éljen az egész világ szociális forradalma, éljen a szindikálizmus útján létrehozandó kellektív lelkű emberiség anarchiája!*”), valamint a 100. lapon az ápr. 24-i levélből (*Hazafelé tilos, de az én életem irányát végig mutató lehetőségeket kaptam. . .*), derül ki igazán.

A levelek keltezése egyébként Fehér Erzsébetnek nem sok gondot okozott, mert a korábbi közlők többnyire már tisztázták. Néhányat azonban ő helyesbített: így Bálint Györgyét nem 1932-ből, hanem 1935 májusából, júniusából való (247. sz.). Téved azonban, amikor Zelk Zoltán két levelét szögletes zárójelben Rákoshygyen kelteztetnek tünteti föl, holott a ceruzás írás és a megfogalmazás kétségtelenné teszi, hogy Zelk Pesten írta őket, hiszen nem küldte, hanem ott hagyta, miután József Attilát nem találta a Szép Szó szerkesztőségében (275, 278. sz.). Egyébként kár volt ezt a két levelet egymástól elszakítani, közéjük iktatni Straka két levelét, hisz a tág időhatár (1936. június) lehetővé tette volna, hogy akár Straka levelei előtt, akár utánuk egymás mellett szerepeljenek.

A 31. sz. levelet Patyi az 1922. febr. 18-i és okt. 14-i levelek közt közli. Fehér Erzsébet szerint a papír formája, színe, minősége, a tinta színe, az írás képe az 1921. okt. 23-án kelt 15. sz. levéllel egyezik meg. Meglepően mégsem egy évvel korábbra, hanem egy évvel későbbre helyezte el! Talán csak azért a homályos meghatározásért, amelyet Szabolcsi Miklós ad 1923-ról szóló szövegében: „ez idő tájt íródhatott” (Fiatallételek indulója, 1963. 462).

A 39. sz. levél pontosabb időmeghatározása „1923. dec. eleje” helyett: „1923. dec. 8. előtt”. A 95. sz. levél kelte valószínűleg így közelebb kerülne a valósághoz: „[1926. aug. 23-án?]” A levél hétfőn íródott, szept. 1-re választ várt; előtte pedig csak 30-án volt hétfő, tehát ez sem jöhetett számításba. A 313. sz. levél keltezése pontosabban: „1937. ápr. 28. előtt.”

Ritka, amikor a keltezetlen levelek kikövetkeztetett idejét Fehér Erzsébet megokolja. Többnyire csak el kell hinnünk neki. Pl. nem tudjuk, miért éppen 1920. októberi a 4. sz. levél; miért 1926. augusztusi a 94. és 95. számú? (S ha a 95. sz. csak „aug.”, a 94. sz. pedig „aug. vége”, akkor ezek is fölcserélendők.) Patyi kb. 1927. februárként közli József Attila nagynénjének, Szűcs Vincéné Pócze Máriaának 105. sz. levelét; Fehér

Erzsébet indokolás nélkül 1926. decemberinek minősíti. Lehet, hogy tud róla valamit, amit mi nem, de ahhoz, hogy elhiggyük, ezt közölnie kellett volna. S az is igaz, hogy a 314. sz. levél jegyzetéből kiderül, miért helyesbítette a 313. sz. levélnek a képeskönyv szerinti 1932-i datálását; ám azért jó lett volna erre utalnia, hiszen minden levéljegyzetének önállóan elégséges magyarázatot kell adnia. Kivéve a neveket. Az olyan utalások, amelyek egy-egy név magyarázatában másik jegyzethez utasítanak, fölöslegesek: erre való a névmutató.

Textológia

Nem kritikai kiadás ez, mégis olykor nem ártott volna néhány textológiai megjegyzés. Érdekes például, hogy az Sz. Szigethynek írt 29. sz. levél először magázódva kezdődött (*Ne haragud-jék*), és a két utolsó betűt utóbb húzta ki a fiatal diákköltő (37). A 165. sz. levél törléseit, amelyeket Vágó Márta a Szépirodalmi Könyvkiadó kiadta könyvében közöl, miért mellőzzük egy akadémiai kiadványban? Nem tudom azt sem, mi a magyarázata, hogy József Attilának Gyömrői Edithez írt 245. sz. levelét nem a Petőfi Múzeumban őrzött kéziratból, hanem Vezér Erzsébet publikációjából veszi. Abból, hogy a jegyzetben hangsúlyozza is ezt, nyomós okra következtetek. De mi lehet ez?

Több helyt adós Fehér Erzsébet az eredeti levél lelohelyének vagy eltűnésének megjelölésével (pl. a 24, 35, 39, 40, 45, 46, 47, 93. stb. sz. levelek jegyzetében). Csak a 37. sz. jegyzetben utal az Espersit Jánoshoz és Cacához írt levelek sorsára, és csak a 82. sz. jegyzetben mondja meg, hogy az eredeti lappang. Pedig sokkal több lappang, s a főnti levelek egy része a makói József Attila Múzeumban van. A 19. sz. levélről viszont azt mondja a jegyzet: „Eredetije elkallódhatott [pontosabban: elkallódott]; József Attila által készített másolata: PIM” (394). Ez téves. Juhász Gyulának József Attilához írott 1922. augusztusi levele József Attila saját kezű másolatában a Somogyi-könyvtár Kilényi-gyűjteményében található. Mégpedig ezzel az ismertetett kötetből hiányzó, érdekes záradékkal: „Az aláírást próbáltam utánózni, de bíz közel se jár Juhász bácsi erős-karakterisztikus autogramjához.” Ennek a mondatnak sem szabad hiányoznia József Attila válogatott levelezésének jegyzeteiből.

Nem mindenütt tesz eleget Fehér Erzsébet a kiadástudomány ama íratlan szabályának, hogy a közölt levelek valamennyi eddigi publikációja

említendő. Két okból: tartozunk ennyivel a fölfedezőknek, korábbi – főként első – közlőknek, s ugyanakkor lehetővé kell tennünk a kutatóknak a minden oldalú ellenőrzést, növelnünk a hozzáférhetőség lehetőségeit. Egyik ti. az egyik kiadványhoz, másik a másikhoz fér jobban hozzá; egyikünknek ez esik keze ügyébe, másikunknak amaz. A 35. sz. levelet pl. közölte Nádasz József (*Ország-Világ*, 1960. nov. 23.); a 84. számút Szabolcsi Miklós (*ItK* 1961. 738.); a 100. számát a *Jövendő* 1945. dec. 8-án; a 191. sz. megjelent a *JAÖM* 4. kötetében (188) is.

Elvétve közli Fehér Erzsébet a jegyzetben a levelek borítékjainak és a levelezőlapoknak címzéseit, holott erre sokkal több alkalma lett volna. Sok boríték elveszett ugyan, de a lapokon mindig ott a címzés, és ez néha érdekes, sőt fontos lehet. Pl. ebből tudjuk, mert szerencsére ezt megadja a jegyzet, hogy először 1932. szept. 9-én címzi Juditot *József Attiláné*-nak. De a 34. és 35. sz. levelek megértéséhez tudnunk kéne, hova küldi József Attila Makóról a lapját, Budapestről a levelét Jolánnak? Nyilván Ausztriába. A 37. sz. levél Cacához Makóról Vásárhelyre ment, mert ott élt az apjától elvált anyjánál, s csak időnként látogatott el Makóra az apjához.

A forrásjelölésekre is érvényes, amit imént a levelek lelohelyeire vonatkozóan írtam. Németh Andornak a *Csillagban* megjelent József Attila-életrajza a *Válogatott levelezés* legtöbb forgatója számára egyedül tanulmánykötetében (A szélén behajtva, 1973) érhető el. Az ebben közölt levelek jegyzeteiben tehát mindenütt meg kellett volna adni ennek a könyvnek a lapszámát is. Fehér Erzsébet ismeri ezt a gyűjteményt, két ízben hivatkozik is rá (475, 477). Hasonlóképpen Halász Gábort idézve a *Nyugaton kívül Válogatott írásainak* (1959) megfelelő helyére is utalnia kellett volna (470).

Utalt viszont, helyesen, a korábbi közlések téves vagy szándékosan hamis szövegrészeire. E tekintetben a legérdekesebb József Jolán – nem félek a szótól – hamisításainak elemzése lehet. A tény nem ismeretlen előttem: már 1955-ben szóvá tettem egy részüket a „József Attila élete” utolsó kiadásának (1955) bírálatában (*Tiszatáj*, 1955. 395–402). A József Attila-kutatásnak előbb-utóbb meg kell rajzolnia Jolán igazi arc-képét (vö. Monoki György: *József Jolán emlékére*, *Magyar Hírlap*, 1975. jún. 29.), s akkor szövegkritikai módszerrel össze kell vetnie a könyvében közölt leveleket az eredetiekkel. Sok érdekes következtetésre nyílik majd alkalom. De érdekes az irodalomtörténész Szalatnai Rezső apró kozmetikája is.

A Válogatott levelezés írásmódja eleve nem lehet következetes, hiszen annyi helyről szedte össze anyagát, annyi áttételen keresztül jutottak ebbe a könyvbe a szétszórtan megjelent József Attila-levelek, hogy ezek írásmódja szükségképpen különbözik. Más a helyesírása a kéziratnak, más a csak nyomtatásból közlteknek; ez utóbbiak főként a közlőktől, a közlési helyektől, szerkesztőktől, nyomdászoktól függenek.

Megint más a gépeltekének. Nem sok értelme van, hogy Szegő Endre 178. sz. terjedelmes levelében követni próbáljuk az írógép írásmódját, annál kevésbé, mert ez a szándékunk megtörik a szedőknek teljesen érthető törekvésén, hogy a mai helyesírás szerint írjanak. Ezért az eredmény: felemás, egyszer *művészet* olvasható, két sorral lejjebb *művészet* (266); a 264. lapon *ur*, a 266-on *úr*. Aligha Szegő Endre rakta föl a vesszőket, inkább a nyomdász. Mindennek még a József Attila gépelte levelek (pl. 184, 194, 231. sz.) helyesírásában sem volna reprodukálásra érdemes jelentősége, ha elütne József Attila kézírásos gyakorlatától. De József Attila – akár Juhász Gyula – a korabeli sajtógyakorlat visszahatásaként általában a rövid ortográfiára hajlott, azaz az *i*, *u*, *ü* rövid változatát a hosszabbak rovására előnyben részesítette. Így *betű-t* úrt; de kevésbé valószínű, hogy három sorral lejjebb viszont *betű-t* (275). A képekonyv 142. lapján éppen erről a szövegrészről megjelent hasonlóan összefolyó két pontja vesszőnek látszhat, de nem az.

Így azután nagyon nehéz megkülönböztetni az eredeti levelekben észlelt írássajátságokat, tolt-hibákat, géphibákat; a forrásul használt közlési hibáit; végül a bírált kiadványnak a téves olvasatait és sajtóhibáit. Nem tudom pl. mire vélni a hosszú *ő* helyett olykor található rövid *o*-t: érdeklődéssel (175), levő (176), ijjesztően (183), szerkesztősége (349), szerzői (372); avagy a fordítottját: tökéletesen (135), önállóságra (154), nőinvázió tört rám (161) stb. Kénytelen vagyok azt hinni, hogy ezekben ennek a levelezésgyűjteménynek a szedői a ludasok.

Más a helyzet a Vágó Márta leveleiben található „sajtóhibákkal”. Ezek zöme írójuk sajátos helyesírását tükrözik. Ilyen alakokat találunk leveleiben: muszály (181, 214), atmoszférája (214), külömben (214, 217, 234, 250), ahoz (217, 233, 250), külömbőség (217), közönbösek (238), metaphisikai (251), ijjesztően (183), ijjesztettél (251); lassankint (214), hetenkint (258).

Vágó Márta az élőbeszédet követve szinte mindig elhagyja a *-ban*, *-ben* utolsó betűjét: tisztába vagyok vele (178), közbe elhatároztam (215), bent az iskolába (216), a könyvtárba dolgozni (216), idejébe (217), közbe ezerszer éreztem (233), rendbe van (233), akik Zürichbe a legnagyobb megértéssel voltak (249). A *hogy* kötőszót gyakran rövidíti: h. (178). Mindezt azért kell szóvátenni, mert Vágó Márta saját könyvében ezek és más, azóta megváltozott helyesírású alakok (vajjon, t.i., ú.n.) mai helyesírással szerepelnek. Az eltérés tehát nem ennek a levélgűjteménynek a rovására írandó, hanem a Szépirodalmi Könyvkiadó gyakorlatával magyarázandó. Ugyanígy itt helyes a 179. lapon az *íróktól* alak, szemben a Vágó Márta könyvében értelmetlen *íróktól* alakkal. Ez ugyanis az „izraeliták” sajátos, szokatlan rövidítése.

De még mindig marad egy sereg olyan írásmódú alak, amely vagy nyilvánvalóan hibás, vagy legalább kételyeinket hívja ki. Ezeket kénytelen vagyok sorjában elővenni. Mindjárt az 1. sz. levélben, a *De szeretnék gazdag lenni* c. gyermeki versikében ott a probléma, amely állásfoglalásra készítet: Stoll Béla *Dicsekednék* helyett *Dicsekednél* alakot olvas benne (Magyar Hírlap, 1976. ápr. 11.). A képekonyvbéli hasonmást nagyító alatt tanulmányoztam, de inkább *k*-nak látom. S így is van értelme: a 11 éves József Attila – ahogy a férfi is – szeretett bizony dicsekedni, új ruhával is, verseinek sikereivel is. Miért is dicsekednék helyette a megszólított, Jolán?

A 2. sz. levélben is van probléma: itt a *Etuskával* áll, s ez hihető is volna mint ferencvárosi nyelvsajátság, ha Patyi nem az névelőt közölné. Melyik hibás tehát? A 3. sz. levélben miért nagy kezdőbetűs a *Mert*, ha előtte vessző van? József Jolán ponttal közli, nyilván helyesen. A 27. lapon *állományozzuk* van; József Jolán és Patyi Sándor közlésében helyesen: *át tanulmányozzuk*. A 39. sz. levél zavaros, mert az egyik sor végétől a *mit* szócska a következő sor végére lopódzott (most: *hogy mit majd beszélünk róla*; helyesen: *hogy mit fizessenek érte... hogy majd beszélünk róla*). Az 50. sz. levélben *érettségi* helyett *élettségi* áll. Nem világos, ki írja a 61. lapon a *Brüsszeli* szó után zárójelben a *sic!* szócskát; ha József Attila, miért? Ha Fehér Erzsébet, még inkább: miért? A 66. lapon (csak az én példányomban?) két sorban is néhány szóból hiányoznak a betűk (*hogy sikerüljön... felhasználni*). A 68. lap második sorában hiányzik a *kért* szó: *A Színházi Élet verset s fényképet kért a karácsonyi számba*. József Jolán helyesen közli. Nyilvánvaló

sajtóhiba a 69. lap *megboldugult* alakja. Ugyanitt nemigen érthető a *július* nagy kezdőbetűje; ugyanott *szeptember* kisbetűs. A 79. lapon *hivatosolat* áll *hivatosat* helyett, és *Megbízta* a helyes *Megbízta* helyett. A 80. lapon rossz helyen van a vessző: *Lucienek is*, így a helyes. A 75. lapon *szerez* helyett bizonyára *szerezd* a jó. 86. lap: *beszélhetünk* helyett *beszélhettünk*. 107. lap: *rotorozok* helyett *motorozok*. 120. lap: *meghámozni* helyett – Patyi olvasatával egyetértve – *meghatározni*. A 124. lap közepén a zárójeles rész elejéről hiányzik a *bár* kötőszó; József Jolán így közli. 136. lap: *sorozatni* helyett *sorozatathatni*, ahogy Galamb Ödön könyvében olvassuk. 148. lap: *szakrilegiumja* helyett *szakrilegiumjai*. 149. lap: *lefüstölt* helyett *lefőstött*, ahogy Vágó Márta könyvében látható. 151. lap: *összefirkáltál* helyett *összefirkál*, szintén Vágó Márta közlése és értelem szerint is. 182. lapon 72 pengő helyett 27 pengő; Vágó Márta könyve szerint. 186. lap: *orszelek* helyett *orv szelek* (vö. JAÖM I: 461). A 200. lapon valószínűleg *Édes* helyett *Édős* állt; Vágó Márta így közli, s a következő lapokon itt is így szerepel (201, 203). Az aláírás itt (201) A. Vágó Márta könyvében: *At*. A 213. lapon *társadalmiosztálytársaim* egybeírta szerepel; Vágó Márta könyvében (382) különírta (*társadalmi osztálytársaim*); de fölteszem, hogy Fehér Erzsébet követi az eredetit. A 226. lapon *pintérekedik* helyett *pintéredik* lesz a helyes; így közli Vágó Márta, és így igazán Szabó Dezsős, ahogyan ez idő tájt prózáját is írja épp Pintér Jenő ellen. Gyanús a 227. lapon az *Egyiköükkel* alak, de az, hogy Vágó Márta könyvében *Egyiköjükkel* szerepel, önmagában nem bizonyíték. A 163. és 173. sz. levél megszólítása itt *Attilám*, illetve *Attilám*; Vágó Márta könyvében (411, 435) *Attilkám*, s valószínűleg ez a helyes, mert a szövegben már Fehér Erzsébet is így közli. A 171. és 172. sz. levélben fordított a helyzet: itt *Attilkám* áll, Vágó Mártánál (432, 434) *Attilám*. Jó volna ebben rendet teremteni. A 255. lapon mindkét előforduláskor itt *fordul* áll; Vágó Márta könyvében először *fordult*, s csak a második *fordul*. A 252. lapon *megelegédtél* helyett *megelegédteél* a helyes. A 293. lapon a 215. sz. levél aláírása *Málltok* helyett *Málitok*. Bányai László *i-vel* írta nevét (könyven is így szerepel); ha netán asszonynevében Jolán *y*-nal írta is, az előbbi a helyes. Nem valószínű, hogy József Attila kisbetűvel kezdte volna *Marx* nevét, ahogy itt a 300. lapon látható.

A jegyzetek néhány hibája is helyesbítésre szorul. A 422. lapon a 98. sz. levél jegyzetében

József Jolán könyvének helye jól: 264–270. A 124. sz. levél: 219–221. A 439. lapon a 132. sz. levél jegyzetében nem Révész, hanem Réner Sándor a helyes olvasat. A 444. lapon a 146. sz. jegyzetben Vágó Márta könyvének helyes lap-számjai: 369–370.

Talán aprólékoskodásnak tűnt mindezek föl-sorakoztatása, de úgy gondoltam, ha már a magam példányában kijavítottam, miért ne kíméljem meg a József Attila-kutatókat, a levelezésgyűjtemény birtokosait a zavaró, sőt félrevezető hibáktól: kiki bejegyezheti ezeket a saját könyvébe. Jónéhány vesszőhibát (vessző pont helyett, főlősleges vessző) nem is tesztek szóvá. De a technikai jelölések megérnek még pár szót. Kiegészített kelteésekben több helyütt szögletes zárójel helyett kerek áll (102, 103. sz. stb.). A 266. sz. levélben elmaradt a címzés és a kelet gépelt részének dőlt szedése. A 316. sz. levél címe és jegyzetének címe eltér. A 363. lap utolsó sorában nagyköttőjel (gondolatjel) helyett kis-köttőjel a helyénvaló: *kérdezni- és köszönnivalóm*.

Magyarázatok

A hazai irodalomtudományban a levelezések jegyzeteire Belia György szabott mércét Ady, valamint Babits, Juhász, Kosztolányi levelezésének kiadásaiban. Fehér Erzsébet magyarázatai nem ilyen aprólékosak, nem járnak utána minden utalásnak, kifejezésnek. Nem aknázza eléggé ki a korábbi levélközlők magyarázatait sem. Végeredményben azonban derék munka volt a jegyzetek elkészítése. Az alábbi hibajegyzék az arányokat tekintve nem több a megengedhetőnél. Hiszen non omnia possumus omnes. Két nevet elírt: Erdélyi László (nem Sándor) és Gosztonyi Lajos (nem János) a helyes.

Hibás magyarázat, amit a 421. lapon a 97. sz. levél jegyzetében mond Jarnó János schillingjeiről. Aligha az egy évvel korábbi Kassai Naplóban megjelent versek honoráriumáról volt itt szó (miért fizetné most, miért schillingben a Párizsban levő József Attilának?), hanem inkább egy bécsi találkozón kapott baráti kölcsön visszafizetéséről. Hiszen Párizsba menet, 1926. szeptember elején a költő – Hertha Böhm kedvéért – pár napot Bécsben töltött. Jarnó október közepén jelentkezett fizetési készségével, s kért egyúttal verseket.

A 422. lapon Fellnert a zsidó hitközség alkalmazottjának véli; József Jolán (259) közli keresztnevét (Leó), Patyi szerint pedig (ITK 1955. 215) bankár volt.

Megkérdeztem Ottó Ferencet: a *Favágót* nem a 246. sz. levél jegyzetében említett pályázatra zenésítette meg. Ezt a szerkesztő is megkérdezte volna, s akkor nem kellett volna föl-
tevéseket nyomtatásba rögzítenie. („Valószínűleg erre a pályázatra készült. . .”)

A 491. lapon említett Híd nem a ma is élő vajdasági folyóirat volt, hanem a Márciusi Front rövid életű (1937–38) lapja.

Kételyeim vannak a következő magyarázatokkal szemben.

Abramovics Irén valószínűleg nem *szak-rilégiúmot* (szentségtörést), hanem ellenkezőleg: *szakramentum-ot* (szentséget) akart írni (148, 433). Vajon valóban zavarhatta a vihar az 1935. aug. 14-i rádióadást, ha Vásárhelyen is akadt, aki hallgatta (314, 469)?

Hiányosnak tartok néhány magyarázatot. A 47. lapon írja József Attila, hogy gyámja ismét bankba akarja tenni, pedig már egyszer volt. Mikor? Fodor József emlékezését (418) kritikával kell fogadnunk: 1926-ban a két évvel azelőtti sajtópör aligha számított az Est-lapokban való megjelenés dolgában. Balázs Bélának Kner Imréhez József Attila verseinek kiadása ügyében írott levelére (A könyv mestere, 1969. 112) a 91. sz. jegyzetben utalni kellett volna, sőt idézni is ezt a nagyon érdekes és fontos bekezdést: „Itt küldök neked egy kötetre való verset *legmelegebb* ajánlással. József Attila nevű, egészen fiatal és roppant tehetséges költő versei. Bájos frissesség, színes sokrétűség és mindig meglepő spontaneitás. Nagyon örülnék, ha kiadnád ezeket a verseket. Ha mindjárt felelhetsz, aminek örülnék, akkor írd.” Ezt kelet nélkül, a Bécsből Berlinbe való költözésének napján (egyelőre csak annyit tudok, 1926-ban) írta Balázs Béla.

A 112. sz. levél kapcsán meg kellett volna mondani, hogy a Schwartzter és a Siesta ugyanaz. Jó lett volna kinyomozni, mik lehettek a Justus Pállal vívott „barátságos verekedések” (357)? A 290. lapon érthetetlen a *Danci* aláírás, ha nem mondjuk meg, hogy Agárdi azelőtt Danzinger volt. Az Almási Gyula Béla levelében emlegetett „*János bácsink*”: Espersit János (319). József Attila *A véka alatt* című verse nem ismeretes (uo.). Ha – helyesen – a jegyzetekben említettük

Makai Zsuzsi és Péter születését, miért maradt ez el Ádám születésekor, holott a 252. levélben róla szól József Attila. Tóti Béláról meg kellett volna említeni munkásmozgalmi szereplését, s utalni József Attila kritikájára a könyvről (JAÖM 3: 346). Strakáról megemlíteni, hogy 1925 és 1936 között szolgált Pesten; így érthető a későbbi prágai levelezés. Az *Arany* c. vers keletkezésével kapcsolatos másik emlékezés lényegét is el kellett volna mondani, hiszen két mondat az egész; nem csak utalni a JAÖM 2: 437. lapjára.

Néhány szereplőnek meg kellett volna szereznia a születési és halálozási évét. Nem Zolnai Béla vagy Mészöly Gedeoné az érdekes itt, ezek megtalálhatók a lexikonokban, hanem az olyan aprószenteké, mint pl. Gebe Mihályé (1869–1927), Kesztner Zoltáné (1875–1942), Székely Istváné (1901–1944) stb. Falábú Jenő (1882–1947) sem 1945-ben halt meg. Akiről Fehér Erzsébetnek „nem sikerült közelebbit megtudnia”: Szabó Mihály (sz. 1904.) két osztállyal járt József Attila alatt; 1926-ban érettségizett, természetrajz-földrajz szakos tanárként tanított szülővárosában; 1951-ben ő volt a makói József Attila Múzeum igazgatója; tőle vettem át 1952 elején az impériumot. Ma már nyugdíjas.

A levelezésben említettek közül hárman a könyv megjelenésekor már nem éltek. Abaffy László 1975-ben, Vágó Márta és Almási Gyula Béla 1976-ban hunyt el. Azóta Eperjessy Kálmán (1893–1976) és Ottó Ferenc (1904–1976) is.

Végül még egy névkiegészítés. A Rádió hivatalos leveleit aláíró Hlatky keresztneve *Endre* volt. 1941–44-ben nagyváradi főispán. Többet nem tudok róla.

Összegzésül

Értékes, gazdag levéltanyag, a József Attila-kutatás nélkülözhetetlen forrása. Fehér Erzsébettel együtt reméljük, hogy a levelek kiadása újabb, még ismeretlen levelek nyilvánosságra kerülését segíti elő, s így nem túl sokára mód nyíthat József Attila teljes levelezésének közzétételére. Ezt a célt is, a mai kutatás égető szükségletének kielégítését is jól szolgálja a mostani levélgyűjtemény.

Péter László

Szabó Lőrinc 1929–1944. Bp. 1974. Szépirodalmi K. 415 1.

„... Kabdebő Szabó Lőrinc lázadó évtizedét a magyar és világirodalom összefüggésibe helyezve igényesen és szemléletesen rajzolta meg, élénk érdeklődést keltve monográfiájának folytatása iránt. Az első kötet a magyar irodalomtudomány fontos eredménye”. Így summáztam véleményemet az ItK 1972/1. számában a Szabó Lőrinc lázadó évtizede című könyvről. Azóta „Útkeresés és különbéke, 1929–1944” címen a monográfia második kötete is megjelent és csak most látszik igazán, hogy milyen nehéz munkára vállalkozott Kabdebő Lóránt. És rögtön szeretném hozzátenni: munkáját sikeresen oldotta meg.

Kabdebő könyvének értékelésekor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ez az első eset, amikor egy jelentős egyéniség, egy nagy költő szemszögéből dolgozták fel, ill. értékelték az 1919–1944 közötti időszak költészettani, esztétikai, irodalompolitikai, magyar- és világpolitikai, valamint eszméletörténeti eseményeit. Kabdebő szigorúan ragaszkodik a tárgyhoz, a költőhöz. De mivel hűséges biográfus és lelkiismeretes szövegmagyarázó, a költő mikro- és makrokozmoszát szinte napról napra és versről versre követi és így kerül szembe az irodalmi élet, a politika és a történelem kérdéseivel. Ez utóbbiak – és ez módszertanilag a monográfia egyik legnagyobb érdeme – nem kívülről kerülnek bele a könyvbe, hanem belülről, az életrajz és a szövegmagyarázat következményeként.

Szabó Lőrinc egyik legfontosabb versének és egyik legfontosabb kötetének a Különbéke címet adta. Kabdebő, aki Lengyel Balázs nyomán a Hajnali rigók című verset látja a „Különbéke első mozdulatának” (40.1.), a „különbéke” különféle fokozatait és megjelenési formáit tekinti az adott időszak (1929–1944) legfontosabb és legproblématisabb jellemvonásának. A költő többféle különbékét köt. Különbékét köt a fővárossal, de különbékét köt a fasizmussal is, noha verszély- és pusztulástudata számos kortársánál hamarabb manifesztálódott verseiben.

Kétségtelen tény, hogy Szabó Lőrinc századunk egyik legnagyobb magyar költője. A monográfiában tárgyalt 15 évben két kitűnő kötetet adott ki, a Te meg a világ-ot, amelyet már régen a magyar líra egyik csúcsteljesítményének tartanak és a Különbékét. Ezek árnyékában a

Harc az ünnepért vagy a Régen és most halványabbnak tűnik, de azért természetesen ezek is egy rangos költő rangos teljesítményei. Az olvasó benyomását, a kritikus tapasztalatait Kabdebő elemzései igazolják. De a monográfia nyomán már nem vagyok biztos abban, hogy egyértelműen igazam volt-e, amikor 1967-ben a Kortársban megjelent esszémben azt állítottam, hogy Szabó Lőrinc líráján nem hagyott nyomot az, hogy politikailag a fasizmus felé sodródott. Most, amikor Kabdebő az egyes költeményeket az időtlen „Összes versek”-ből kiemeli és visszahelyezi a korbá, amelyben íródtak, visszahelyezi a folyóiratokba, amelyekben megjelentek és megvilágítja egy-egy utalás eredeti értelmét, kételyeim támadnak egykori állításom helyességét illetően. Ami pedig az életrajzi tényeket illeti, tehát pl. az, hogy Szabó Lőrinc részt vett a németek szervezte 1942-es nemzetközi írókongresszuson, hogy németországi útjairól lelkes beszámolókat írt és hogy még a nyilas korszakban is publikált, nyugtalanító adatok. Annál nyugtalanítóbbak, minél jobban szeretjük Szabó Lőrinc költészetét. De ki tagadhatja, hogy Céline vagy Drieu La Rochelle, a francia kollaboránsok, kitűnő írók voltak és Aragon például, a francia szemleli ellenállás egyik hőse, nemrégiben, ifjúkora legjobb barátjáról szólva megjegyzi, hogy az ő pályája is alakulhatott volna úgy, mint Drieu la Rochelle-é.

Kabdebő önmagának is, olvasóinak is alaposan felteszi a kérdést. Minden kétséget kizáróan igazolja, hogy Szabó Lőrinc veszélytudata hamarabb működött, mint kortársainak javarésznél, világnézeti, politikai vagy felekezeti különbségre való tekintet nélkül. Ugyanakkor az iránt sem hagy kétséget, hogy e nagy költő lelkesedett a hitleri Németországért. Azért-e, mert bízott a német győzelemben vagy azért, mert elkerülhetetlennek tartotta azt és ezért, magát realpolitikusként hívén, különbékét kötött vele, eldönthetetlen kérdés. Kabdebő idézi Szabó Lőrinc egyik, 1938 augusztusában megjelent németországi útbeszámolójának zárósortait: „Láttam a már befejezett vagy most folyó, vagy éppen megkezdett építkezéseket, amelyek körül fogják venni a magyar vendégeket. Minden gigászi méretű”. Nagyjából ugyanebben az időben G.B. Shaw így ír a fasiszta diktatúrák népszerűségét

magyarázva: „Mivel semmi sem jött a parlamenttől, sem Németországban, sem másutt, az egyre inkább csaldó proletariátus megundorodott a parlamenti rendszertől... Primo de Rivera és Hitler modern utakkal fedték be országukat, milyen kontraszt ez az angol képviselőkkel, akik képtelenek hidat verni a Serern-en.” (Everybody's Political What's 1944. 253.) Shaw, csakúgy, mint Paul Valéry (ez utóbbi a szellemi ellenállás résztvevője a megszállott Franciaországban, bár e minőségben ritkán emlegetik) Cromwell szemszögéből nézik Hitlert és ezzel – óhatatlanul is – nemesi levelet adnak neki.

Azt írja Kabdebó: „A korábbi lázadó – mind kevésbé fenntartva a tagadás szolamát is – az adott társadalmi rendbe beilleszkedett, elfogadva annak értékrendjét és befogadta önmagát ez értékrend által meghatározott körökbe. Személyes aktivitása, a politikai hatalom szorongó tisztelete, az erő elvének elismerése mindinkább egyfajta káros konkrét történelmi valóság elfogadása felé irányítja.” (164.) Majd hozzáteszi e kitűnő elemzéshez: „A mát mindig a túlélés szándékával mutatta be...”

Mind a fasiszták, mint az antifasiszták között vannak olyanok, akik Németország és szövetségesei győzelmét elkerülhetetlennek tartják. Az antifasiszták közül is sokan próbálnak – legalábbis ideiglenesen – valamiféle különbékét kötni. Ugyanakkor Magyarországon olyan írók vagy tudósok, mint Lajos Iván, Csécsy Imre vagy Fenyő Miksa (kommunistákat szándékosan nem említek), akik a Szovjetunióra is vagy az Egyesült Államokra is tekintenek (vagy mindkettőre), tehát nemcsak a közép-európai koncepcióban gondolkodnak, Németország vereségét (még legnagyobb sikereik idején is) elkerülhetetlennek tartják és ezért különbékére nem töreksenek.

Értékes és gondos anyagfeltárásával Kabdebó könyve hasznos adalékokat ad egy olyan majdani monográfiához, amely összeurópai vonatkozásban dolgozza fel a faszizmussal különbékét kötő vagy a faszizmussal teljesen átitatott írók politikai nézeteit. Egy ilyen monográfia feltétlenül szükséges ahhoz, hogy egy-egy jelentős író helyzetét pontosan lássuk, de elképzelhetetlen olyan mélyfúrás nélkül, mint Kabdebó könyve, vagy Pierre-Marie Dioudonnat Je suis partous (1930–1944), Les maurrassiens devant la tentation fasciste (Paris, 1973) című alkotása.

A félreértések elkerülése végett: Kabdebó nem eszmetörténetet írt, hanem irodalomtörténeti monográfiát. Csak mint minden igazán jó irodalomtörténet, túllép a diszciplína szűk

határain, és olyan problémákat vet fel, amelyek megoldása interdiszciplináris kutatásokat igényel.

Kabdebó a Te meg a világ című kötet 1929 után írt darabjainak méltatásával kezdi a monográfia második kötetét. „1929 után nemcsak az irodalmi élethez, de az alkotáshoz való viszonya is megváltozott Szabó Lőrincnek. A vers megszűnik számára csak önkifejezési eszköz lenni. Alkotássá válik, amelyet költő készít. Nem élményeket, de megfigyeléseket formál verssé és ennek során tudatában van a versalkotás szerepének.” Kabdebó rendkívüli találattal az „aktor” és a „néző” szolamának nevezi a Te meg a világ dialógusait, amelyet egyébként az önmegszólító vers egy sajátos változatának tekint. E fogalmak segítségével írhatja le az új versek különbözőségét a régítől: „Korábban az elbeszélő és cselekvő azonos volt. A cselekmény elbeszélésének és lezajlásának viszont különbözött az idősíkjá; a mostani versben az aktor és néző kettősségének megteremtésével kiküszöböli az időbeli különbségtevés kényszerét. Itt egyszerre folyik a versben a küzdelem és kísérő ezt figyelmével a néző, aki tudja, úgylis hiába minden.” (7–72.)

A Te meg a világ verstípusának kialakításában Rába György nyomán, aki Szabó Lőrinc egyik nyilatkozatára hivatkozik, Kabdebó Bertrand Russelnek tulajdonít rendkívüli jelentőséget. Nem kétséges, hogy a költő nyilatkozatait rendkívül komolyan kell venni, hogy Russel „viszonylatai” bátoríthatták a költőt, tudatosíthatták problémáit és lehetőségeit és meggondolkodtató, hogy a Te meg a világ című kötetet Kabdebó az angol filozófus szavaival jellemzi: „Míg tehát ismeretünk arról, ami van, kisebb lett, mint amilyennek gondoltuk; arról, hogy mi lehet, hallatlan mértékben megnövekedett ismeretünk... a logika, ahelyett, hogy mint eddig, a lehetőségek határait jelentené, a képzelet nagy felszabadítójává vált, mely végtelen sok, a mindennapi reflexió nélküli ész elől elzárt alternatívát tár elénk, s a tapasztalatra bízta, hogy ahol a döntés lehetséges, döntsön a sok világ között, melyet a logika választásunk elé bocsát.” Mégis, nem túloznám el Russel hatását, inkább egyfajta (ha még oly egyoldalú) találkozásról beszélnek. A Szabó Lőrinc lázadó évtizede című könyv, Kabdebó monográfiájának első kötete meggyőzően bizonyította azt az olvasói tapasztalatot, hogy Szabó Lőrinc költészete kötetről kötetre változik, hogy szakadatlanul újra-kezdődik és az életmű egységét éppen az újra-kezdések állandósulása teremti meg. A Te meg a világ aktor–néző dialógusai korábbi kötetek

ellentmondásaiból nőnek ki, mint ahogy a Különbéké versei is magyarázhatók a Te meg a világ már-már elviselhetetlen feszültségének levezetési vágyából és – a személyiség bizonyos fajta gazdagodásából is. Mert a Különbéke gazdagodás is, a Lóci-versekkel tudatosítja költőileg Szabó Lőrinc azt a tényt, hogy apa. A költőnek a családjához való viszonyáról, a családi élet tapasztalatainak és tanulságainak mind az alkotásban való tudatosításáról, mind az alkotás folyamatában való szerepéről Kabdebó egyébként, kijelentéseit gazdagon dokumentálva, árnyaltan beszéli.

Az előbb idézett és a Te meg a világ jellemzésére szánt Russel-sorok azonban további szembeállításra adnak alkalmat. Megértetik, hogy a francia költészet elhanyagolt, XVII. századát is olyan jól ismerő Szabó Lőrinc miért határolta el magát olyan élesen és következetesen a XX. századi és főként az 1918 utáni francia költészettől, holott nyilvánvaló, hogy hallott róla és legalább felületesen ismerte és ennek az időszaknak angol költészetét szerette. A szürrealisták a képzetet a logika elvetésével akarták felszabadítani, számukra, a logika, hagyományos módon, a képzet lehetőségeinek határait jelentette, Szabó Lőrincnél viszont éppen a logika vált a képzet felszabadítójává, noha, természetesen, a logika fogalmának változásáról nem szabad megfeledkezni. És amikor Szabó Lőrinc a lehetőségek következetes keresésével, ill. tudomásulvételével már-már a persona-i személyiségváltásig eljutva próbálja a személyiség határait kitágítani („Mindig egy testbe zárva lenni – mindig csak én sohasem más – ahol igazi változás – hogy bírjátok ezt elviselni?”), akkor a szürrealisták a személyiség feladásával és a személytelen költészet megvalósításával kísérleteznek.

Kabdebó könyvét a szembeállítások könyvének is nevezhetném, mert a monográfiában – erőltettség és tudálékosság nélkül – Szabó Lőrincet mindig szembeállítja legfontosabb kor- és pályatársaival. Miniatűr kettősportrékat ír, a József

Attilával való érdekes, a Radnóttal való kissé eltúlzott, míg az Illyéssel való sok szempontból reveáláló. Talán még sohasem derült ki ennyire élesen Illyés párizsi tapasztalatainak a jelentősége, a francia, illetve német kultúra eszményéhez való ragaszkodás megkülönböztető jellege (egy adott történelmi pillanatban), amelyre Illyés is utal 1940-es – Kabdebó idézte – írásában és az individualizmus problémakussága. Barátság, tisztelet és vita címszavakkal lehetne összegezni a több évtizedes Szabó Lőrinc–Illyés Gyula kapcsolatot, amely sohasem volt statikus, és mindig az adott történelmi pillanat döntötte el, hogy melyik eleme dominált. Két évtizede jelent meg Illyés Gyula nagy tanulmánya Szabó Lőrincről, a Magvetőnél kiadott válogatott versek bevezetőjeként. Lényegében ez az írás hozta vissza Szabó Lőrincet a magyar irodalomba és ezért inkább az azonosulásra, mint a távolságtartásra figyeltünk olvasása közben. Ez a nagyszerű esszé és Illyés Gyula egyéb, Szabó Lőrinc-re vonatkozó írásai is, ma, Kabdebó monográfiája jóvoltából még dinamikusabbak, még mozgalmasabbak. Az 1956-os esszét, főként Szabó Lőrincnek a következő évben bekövetkezett halála miatt, mint az utókor értékelését olvastuk, Kabdebó helyreállította – olvasói tudatában – a valóságos, a kortársi viszonyt.

Befejezésül, de nem összegezésként: Kabdebó monográfiája kitűnő, igen sok szemponttal dolgozó, mindig a konkrét anyaghoz ragaszkodó, abból kiinduló és ahhoz visszatérő alkotás. Lehet, hogy egyes állításait vagy hangsúlyait a majd elkészülő József Attila- vagy Illyés-monográfiák módosítani fogják, de sem úttörő érdemét, sem önértékét nem csökkentik. E monográfia egyszerre zárt és nyílt azért, mert a verselemzés technikájától a politikai gondolkodás kutatásáig a legkülönbözőbb szakterületek kutatóit problémáik tudatosítására serkenti.

Ferenczi László

SÓTÉR ISTVÁN: A SAS ÉS A SERLEG

Akadémiai arcképek. Bp. 1975. Akadémiai K. 204 1.

Tudományos gondolkodás, tények és adatok feltárása és mesterei csoportosítása egyesül az esszéíró hangvételével Sótér István könyvében, amely a Magyar Tudományos Akadémia 150 éves történetét foglalja össze. A könyv lapjain a tudós

és az író nyújt egymásnak kezét. A tudós meglátja és megrajzolja az általános fejlődés nagy vonalait, ezekben ágyazza bele az Akadémia mint intézmény történetét, és szemléletesen bizonyítja, hogy „a magyar művelődés össz-

képében az Akadémia fontos helyet foglal el"; az író felidéri az Akadémia nagy alakjainak szellemi, emberi portréját, bemutatja, jellemzi és értékelni életművéket.

A Magyar Tudományos Akadémia másfél század évét rendszerező részletes és terjedelmes kollektív kötethez képest (A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825–1975. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.) Sötér István könyve „emberközelben” marad, nem is annyira az intézmény sorsa áll a szerző érdeklődésének előterében, mint inkább az emberek, akik az intézmény tagjai voltak. Így épülnek a könyv fejezetei az Akadémia és egyben a magyar szellemi élet és a magyar irodalom vezető egyéniségei köré. „Széchenyi Akadémiájáról”, „Arany János és Eötvös József Akadémiájáról”, „Eötvös Loránd Akadémiájáról” olvasunk, majd a közelmúlt és a jelen Akadémiája a történelmi korszakok szerint jelenik meg. Gyönyörködünk a hajdan-volt nagyok ábrázolásában, akiknek korát és tevékenységét a szerző oly mélyen ismeri és akikhez annyi szeretettel közeledik, de az utolsó fél századdal foglalkozó fejezetek annyival vonzóbbak még a korábbiaknál is, hogy mestereink és kortársaink elevenednek meg betűik nyomán, emberi alakok, akikhez nem egyszer személyes élményeink is tapadnak. E fejezetekből, de főként az utolsó 25 év történetéből világlik elő, hogy mennyire szervesen fogja egy-egybe a mai Akadémia szervezete és funkciója a hagyományokat és az újat, a tradíciót és a mi korunk szükségletét. Ha az Akadémiának mindig nagy szerepe volt a hazai tudományos élet serkentésében, irányító szerepe ma kétségtelenül a legnagyobb, és szervezete azért alakult jelenlegi formájára, hogy betölthesse ezt a mai legfontosabb feladatát.

Sötér István könyvének címe „arcképeket” ígér, de ezeken felül a könyv, mint mondtuk, még mást, még többet is ad: távlati magasságból felvázolja az Akadémia intézménytörténetének egész folyamatát, legkiemelkedőbb mozzanatait. A folyamat bemutatásának vezető szempontjai közül hármat szeretnék kiemelni:

Az egyik az Akadémia funkciójának korok szerinti változása. Alapításakor, amelynek jeleit és körülményeit a szerző érzéketesen írja le, a Magyar Tudós Társaság célja elsősorban a magyar nyelv művelése volt. Falai közé ezért kerültek be elsőnek írók, költők, nyelvészek, irodalomtudósok és velük együtt néhány természettudós, aki azonban a nyelvművelést szintén

feladatának tekintette. Az Akadémiának ehhez a „klasszikus”, a reneszánsz idejéből származó és nálunk a XVIII. században megfogalmazott koncepciójához Széchenyi István, mint megtudjuk, még 1842-ben is ragaszkodott. A „fiatal” Akadémia az irodalmi életben ezért vett részt oly intenzíven, ezért támogatta a költészetet, drámaírást, színdarabot – azaz a nyelvvel kapcsolatos művészeteket, míg a többiek iránt gyakorlatilag nem mutatott érdeklődést. Lassanként azonban felülkerekedett a „szépirodalmin” az Akadémia tudományos koncepciója, ámbrá észre kell vennünk, hogy Eötvös József és Arany János megválasztása az 1858-ban újjalakult Akadémia vezetőivé azt bizonyítja, a változás igencsak lassú volt. Gyulai Pál irodalmi „diktatúrájának” támogatására használta fel az újjalakult Akadémia tekintélyét, sőt a Berzeviczy-féle Akadémia még a két világháború között is pályadíjakkal jutalmazgatta azóta elfelejtett poéták feledésbe merült műveit. Végleg csak a felszabadulás után „vette le a kezét” az Akadémia az irodalomról. Ekkor lett teljes egészében a tudományok akadémiájává, korábbi „szépirodalmi” funkcióját más intézményeknek adva át és ezzel nyitva hagyva maga mellett egy művészeti jellegű akadémia létesítésének lehetőségét.

Az Akadémia tisztán tudományossá válásához kapcsolódik Sötér István intézménytörténeti vázlatának egy másik vezető szempontja. Párhuzamosan ugyanis azzal a folyamattal, amelynek iránya szerint az Akadémia a tudományos munka művelésében, pártolásában és irányításában találta meg a feladatát, a súlypont magán az intézményen belül is eltolódott a „széptudományokról” a „reáltudományokra”. Az alapítást követő évtizedekben kevés volt a természettudós az akadémiai tagok között, s ezeknek tevékenysége sem irányult elsősorban tudományuk önálló művelésére, inkább csak a nemzetközi eredmények átültetésére, elterjesztésére. Lényegesen megváltozott a helyzet a szabadságharc utáni Akadémiában. Az újjalakulástól a század végéig eltelt négy évtized alatt az Akadémia korszerűsödött, eleget tett a civilizáció és az iparosodás új szükségleteinek, megerősítette a természettudományos vonalát, majd ennek látható jelét adta Eötvös Loránd elnökké választásával. A XIX. század természettudósai azonban jórészt közelebb álltak még a humán tudományokhoz, mint a későbbiek, talán a társadalomtudósokkal közös humánus iskolai alpműveltség vagy a természettudományoknak kisebb fokú formalizáltsága hozta magával ezt.

Maga Eötvös Loránd szerencsésen képviselte a tudományok egységének és egyenlő fontosságának elvét, nála, König Gyula vagy Herman Ottó egyéniségében Sötér István az erkölcsi „klasszicizmus” vonásait fedezi fel, a Széchenyi-hagyományok továbbélését, az önismeretre törekvő nemes és őszinte önbírálatot. Az 1895-ben alapított Eötvös Kollégium élére Eötvös Loránd a humánus szellemű és műveltségű természettudóst, Bartoniek Gézát állította, aki új természettudós-nemzedékek mellett történészek, nyelvészek, orientalisták, klasszikus és modern filológusok nemzedékeit nevelte. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a Kollégiumot Széchenyi és Eötvös József munkás, tevékeny, reális erkölcsi hagyományai ihlették a széles körű tájékozódásra, a szellemi nyitottságra, a tudomány tiszteletére, az esetleg népszerűtlen igazságok melletti kitartásra.

A harmadik, különösen figyelemre méltó felismerés Sötér István intézménytörténeti vázlatában főként a természettudományokra vonatkozik. A Magyar Tudós Társaság nyelvművelő célkitűzése a maga korában nemzeti szükségletnek tett eleget, a nyelvészet, az irodalomtörténet, a nemzeti filológia, a történetírás a maga természete szerint eresztette hazai talajba a gyökereit. Meglepőbb azonban az Akadémia történetének az a tanulsága, hogy a természettudományok is akkor mutattak fel figyelemre méltó eredményeket, természettudósaink is akkor értek el szakmájukban nemzetközi elismertséget, ha a hazai feladatokat törekedtek megoldani, a hazai szükségletekből indultak ki. Vásárhelyi Pál a Dunát és a Tiszát szabályozta, Szabó József a hazai föld sajátosságaiból kiindulva érte el geológiai felfedezéseit, Eötvös Loránd a Balaton, az Alföld megismeréséhez járult hozzá ötleteivel; találmányai – így a leg-híresebb, a torziós inga – nemcsak általában a

föld, hanem a hazai föld természetének megismerését segítették elő. (94.) Az, hogy a nagyipar kiépülésével és méginkább az ipari termelés szocialista átalakulásával együtt járt és jár a szoros kapcsolat a termelés és a természettudomány között, nem szorul magyarázatra vagy bizonyításra. Ugyanakkor az Akadémia – és főként a mai – többnyire nem közvetlenül szólt és szól bele a termelésbe, hanem alap kutatásai útján kapcsolódik a szükségletekhez.

A társadalom- és természettudományok fentebbi „mozgástörténetéből” kihagytuk az egzaktnak nevezhető társadalomtudományokat, a statisztikát, a közgazdaságtudományt, amelynek néhány képviselőjéről, így Keleti Károlyról, Kautz Gyuláról, Erdei Ferencről Sötér István remekbe sikerült portrét készített. Vagy ötven „akadémiai arcképet” tartalmaz könyve, közöttük olyanok arcképet is, akikről korábbi kötetei szólnak. Ezekről úgy lehet kevésbé ír szívesen, mint a többiekéről, főként a természettudósokról, akikkel ezúttal elmélyülten foglalkozott. A lelkiismeretes tanulmányozás, a széleskörűen megalapozott ismeretek felhasználása és az írói intuíció együttes eredményeként jött létre könyvében az „arcképek” galériája, szám és súly szerint arányosan mutatva be a másfél évszázad akadémiajának legnagyobbjait Széchenyi Istvántól Eötvös Józsefen keresztül Arany Jánosig, Eötvös Lorándig, Bartók Béláig és azokig, akik nemrégén még az élők sorában jártak.

Hadd szóljunk végül Sötér István kiegyensúlyozottan hőmpolygó stílusáról, szemléletes írásmódjáról, könyve olvassmányosságának e stiláris biztosítékairól. A szerző írástudásának erényei és erősségei, mivel a könyv témája érzelmileg is közel férkőzik hozzá, szerencsésen érvényesülnek.

Vajda György Mihály

Pákozdy, Ladislaus Martin: Der siebenbürgische Sabbatismus. Stuttgart–Berlin etc. 1973. Kohlhammer, 67p. (Franz Delitzsch Vorlesungen 1969)

Közel száz esztendeje, hogy Kohn Sámuel németül is közreadta az erdélyi szombatosokról készült monográfiáját. (Bp., 1894.) Az azóta eltelt hosszú évtizedekben a külföldi tudományos

közvélemény csupán periférikus közleményekben kaphatott tájékoztatást az antitrinitárius ideológiatörténet e sajátos alakulata körül végzett hazai vizsgálódásokról. Ezt a hiányt pótolja Pákozdy László munkája, amelynek létrejöttében jelentős szerepet játszott K.H. Rengstorf, az Universität Münster professzora, aki a szerző figyelmét erre az európai összefüggéseiben is fontos témára irányította.

A münsteri egyetemen 1969-ben elhangzott előadás 1973-ban kiadott bővített, nyomtatott változatában Pákozdy röviden és lényegre törő tömörséggel foglalja össze az erdélyi szombatosság ideológiai előzményeit, a felekezet történetét és irodalmának ránk maradt emlékeiből kibontott hiteleit. A legfontosabb szakirodalomra támaszkodó szerző joggal állapítja meg, hogy a XVI. század hetvenes éveitől radikálizálódó erdélyi antitrinitárius mozgalom vezetője, Dávid Ferenc és munkatársainak teológiai racionalizmusa mintegy megmunkálta a talajt a szombatosság számára. Johannes Sommer, Jacobus Palaeologus és mások személyes és irodalmi jelenléte új és önálló rendszereket sugároztak az erdélyiek felé. A korábbi kutatások szerint egyes gondolat-elemeikből kiindulva jelentkezett 1588 táján Eőssi András a szombatosság alapelveivel. Pákozdy regisztrálja Kohn lényegében máig érvényes megállapításait az Eőssi András nevében ránk maradt hittételek vonatkozásában. A szombatos elképzelések feltételezték, hogy az Újszövetség nem váltotta fel az Ószövetséget, mert Jézus messiási küldetése meghiúsult. Az általa hirdetett isten és ember közötti új szövetség és a Törvény alóli „szabadság” csak az apostolok korában üdvözíthetett a hit alapján, az ószövetségi rituálék megtartása nélkül. E korszakot követően ismét érvénybe léptek az ott meghirdetett előírások, a szombat, az ünnepek, az ételtilalmak stb. A Törvény szavaival azonos értékűnek tekintették a „törvényt magyarázó zsidók” tanításait. Jézus halála óta passzívan várakozik, hogy az ószövetségi próféciák szavainak megfelelően ismét megjelenjen a földön és átvegye Dávid trónját, amelyről uralkodni fog a jámborokon isten szellemében. Ez hittételek illusztrálására néhány jól megválasztott, németre fordított vers és prózazsuletet olvashatunk a kiadványban.

A felekezet történetének korszakolását is Kohn Sámuel nyomán végzi el a szerző. Elfogadja a XVII. század közepéről származó híradást, amely tudni vélte, hogy „1588 tájat” kell keresni a mozgalom genezisének időpontját. A szombatosság első szakaszát Eőssi utódjának, Bethlen Gábor kancellárjának, Péchi Simonnak 1621-ben bekövetkezett letartóztatásával zárja. A felekezet történetének második korszakát az 1638. évi deési komplenációval határolja. Ebben a szakaszban készültek volna Péchi legfontosabb irodalmi alkotásai, amelyek a rabbinizmusához közelítették a felekezet ideológiáját. Végül a

harmadik korszakot 1868-cal zárja. Az erdélyi szombatosok megmaradt utódjai ekkor tértek át hivatalosan a zsidó vallásra. Pákozdy figyelmét nem kerülte el, hogy a szombatosok története ezzel nem fejeződött be. Sajnos azonban, csak néhány mondattal utal a kései utódok XX. századi sorsára.

A szombatosságnak, művelődés- és irodalomtörténetünk e sajátos produktumának külföldi ismertetése szempontjából igen fontosnak tartjuk a könyv Péchi Simon életét és munkásságát bemutató részeit. Pákozdy tömör összefoglalásaiból is kitetszik, hogy a XVII. század elejei Erdélyben a kor európai élvonalába sorolható filozófus-filológus-teológus működött.

Pákozdy Lászlónak az erdélyi szombatosságot tárgyaló munkája az 1970-es évek legelejéig elért kutatási eredmények szintézise. Ez tudománytörténeti értéke a könyvnek. De hála a rohamosan fejlődő reneszánsz-kutatásnak, új források megismerésével és az azokból levont következtetésekkel, régebről ismert dokumentumok átértékelésével differenciálódott, itt-ott gyökeresen átforgalmódott az erdélyi radikális antitrinitáriusokról és ezen belül a szombatosokról korábban kialakított kép. Ma már egyértelmű, hogy a szombatos ideológia nem Eőssi András leleménye volt, hanem a pfalzi Matthias Veheglirius tanításainak magyarítása nyomán bontakozott ki. (Armarium I. Bp., 1976. 87–94.) A felekezet teológiai alapelveit már az 1580-as évek legelején jól ismerték Erdélyben. A szombatosság genezisének időhatárát tehát legalább hat-hét, esetleg tíz évvel is korábbra helyezhetjük, mint Kohn tette. És nemcsak itt kell módosítani a korszakhatárokon. A szombatosság történetének első szakaszát nyilvánvalóan nem zárhatja le annak a Péchi Simonnak a letartóztatása, aki ifjúkorának néhány évétől eltekintve sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem tartozott 1621 előtt Eőssi követőinek sorába. Az egykori kancellár csupán 1624-ben történt kiszabadulása után, a magánéletbe való kényszerű visszavonulásakor kezdett érdemben foglalkozni a zsidó teológiai irodalommal és valamikor az 1620-as évek második felében alakulhatott ki a rabbinizmust adaptáló vallása. (II. OK. 1973. 90.) Ettől számíthatjuk a szombatosság ideológiai fejlődésének második korszakát. Amit jelenlegi ismereteink szerint nem szakított meg az 1638. évi deési komplenáció, bármilyen nagy hatással is volt a felekezet életére. A tények azt bizonyítják, hogy a hivatalos szervek nyomása ellenére a szombatosság tovább

terjedt. Az sem kizárt – mivel Péchi egyes fontos teológiai munkájának pontos keletkezési dátumát nem ismerjük –, hogy éppen az üldözöttek adtak újabb lendületet teóriaalkotó tevékenységének. Ezért helyesebbnek látszik a szombatoság esemény- és ideológiatörténetének második szakaszát Péchi 1643-ban bekövetkezett haláláig (ItK 1971. 478.) kibővítenünk. Ez egyben a felekezet eszmei fejlődésének végpontja is. A későbbi századokban számszerűen fokozatosan csökkent, ideológiailag megmerevedett a szombatos szekta. Lényeges változást csupán a Kohn által is kiemelt harmadik korszakhatár, az 1868-as esztendő hozott. Végül az erdélyi szombatos-zsidók történetében önálló, feketekeretes fejezetként tarthatjuk számon az 1939–1945 közötti üldözöttek éveit. (MIOK Évkönyv. 1973/74. Bp., 1974. 217–229.)

A fentiekben csupán körvonalakban fellillantott újabb eredmények és a folyamatban levő további publikációk jelezni kívánják, hogy Pákozdy könyve maga is egy tudománytörténeti korszakot zár le. Ez remélhetőleg indokoltá teszi, hogy a szerző a jövőben is vállalkozzék a hazai szombatos-kutatások nemzetközi fórumokon való bemutatására.

Dán Róbert

Bartonic Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Sajtó alá rendezte Ritoók Zsigmondné. Bp. 1975. 586 l. MTA Irodalomtudományi Intézete és MTA Könyvtára.

A szerző húsz éve halt meg, 1957-ben, s impozáns életműve mellett is félben hagyta a legnagyobbat, amit tervezett, a magyar történetírás történetét. A kezdetektől a XVII. század végéig készültek el fejezetei, rendezetlenül, töredékesen, részben még kiforratlanul és monográfia helyett most már jóvátehetetlenül adattárként, de minden továbblépéshez nélkülözhetetlen adattárként. Az pedig, hogy ösztönözhet is erre a továbblépésre, fölkeltheti a kiegészítés, a frissebb szempontú megközelítés igényét, még nagyobb jelentőséget ad a kötetnek, hiszen mindabban, ami benne foglaltatik, a legtöbb ponton azóta sem történt lényeges előrehaladás, hogy a szerző letette a tollat. Klaniczay Tibor az előszóban elmondja, hogy a kiadók a középkori történetírást tárgyaló fejezetek közlését nem tartották indokoltnak, hiszen az utóbbi évek, évtizedek e

téren nemcsak az elvi álláspontokat illetően, hanem tény- és adatszzerűen is számos új, a szerző előtt szükségképpen ismeretlen eredményt hoztak. A XVI–XVII. századot illetően azonban szó sincs erről: Bartonic munkáját nyugodt lélekkel minősíthetjük ma is úttörőnek, mert ha nem is teljesen ismeretlen, de jórészt feltérképezetlen területre vezet, tárgyalat szerzőnek, krónikáinak nagyobb része még csak említésre sem került felszabadulás utáni irodalomtörténetírásunkban. Őszintén szólva, még az is meglepetés számba megy, hogy Brodarcitól II. Apaffy Mihályig ennyi név sorakozik a listán. Egyik-másik száz esztendeje sem szerepelt a szakirodalomban, némelyik sohasem, és hogy modern kiadása egyetlen egynek sincs, talán mondanunk sem kell. Ha semmi más, maga e figyelmeztetés is becsessé teszi a művet.

Nagyobb fejezetei: A magyar történetírás a humanizmus, a mohácsi vész és a török megszállás hatása alatt; Magyar nyelvű, népszerűsítő, polgári magyar és világtörténetírás Erdélyben; Népi történetírás – históriás ének; Jogtörténet és rövid krónika; Hazai német történetírók; A magyar történetírás fellendülése a XVI–XVII. század fordulóján; Erdélyi történetírás a XVII. században; Az erdélyi magyar történetírás a XVII. század második felében; Évkönyvek, naplók; A tiszántúli történetírás a XVII. század végén; Magyar főúri naplói; Thököly és udvarának naplói; Erdélyi fejedelmek naplói a XVII. században. E nagy témákon belül és közöttük hosszabb-rövidebb fejezetek a kiemelkedőbb alkotókról és alkotásokról. A csoportosítás láthatóan inkább praktikus, mint elvi szempontokat tükröz, hiszen a mozaikkockák teljes képpé komponálására már nem jutott idő.

Ilyen körülmények között illetlenség volna akár a részletek, akár az egész bírálatára merészkedni. A részleteket illetőleg jelentős hiánynak látszik az egyháztörténetírásé (mind katolikus, mind protestáns vonatkozásban; Gyöngyösi Gergelynek neve sem fordul elő a névmutatóban). A legfontosabb elméleti jellegű problémát pedig azért kell fölvetnünk, mert ennek tisztázatlanságára nemcsak e kötet figyelmeztet. Nevezetesen a történetírás fogalmának tisztázatlanságáról van szó. A kötet jelentős része olyan dokumentumokat, illetve szerzőket ismertet, melyek véleményünk szerint nem tartoznak a tárgy körébe. Egy mai szempontjainkat visszavetítő minősítés teszi látszólag ugyanazon folyamat egy-egy darabjává Istvánffy művét és Keczer Ambrus naplóját,

holott a két írás nemcsak kvalitásban különbözik egymástól, hanem – és elsősorban – elvileg. A félreértés nyilvánvalóan abból származik, hogy ma már lényegében mindkettő azonos elbírálás alá esik; egyik sem tekinthető tudományos feldolgozásnak, hanem mindkettő forrás, mindkettő olyan adatokat szolgáltat, melyeket a mai kutató saját tudományos rendszerében elhelyez valamiképp. Nincs XX. századi történetíró, aki Istvánffy történelemszemléletét vallaná sajátjának, aki megelégednék az általa előtérbe helyezett szempontok és összefüggések átvételével. Csak hogy Istvánffynak a maga idejében volt történelemszemlélete, volt tudományos módszere, amivel a felhasználható adatokat megállapította, rendezte. Keczer Ambrusnak pedig nem volt, illetve ha volt szemlélete és volt módszere, az nem a történelemé volt. Merőben más tehát az a társadalmi funkció, amit a két író és a két mű betöltött a maga korában. A naplóírók, „történelmi érdekű” feljegyzések szerzői – nagyon kevés kivétellel – a legkevésbé sem törekedtek arra, hogy az általuk elbeszélte eseményt a történelmi folyamat egészébe állítsák bele, hogy a mélyebb összefüggéseket, a történelem okait, mozgató erőit, célját kutassák, ami nélkül pedig történetírás nincsen. Adatokat rögzítettek – zömmel önmaguk és környezetük mindennapi gyakorlata számára szükséges adatokat –, jöllehet talán megbízhatóbban, mint a historiográfia egy-némely terméke. A kutatómunkában mindmáig kitűnően használhatók, de nem a címben jelzett tárgyhöz tartoznak. Történelmi mű és történelmi forrás nem esik szükségképpen egybe: Oláh Miklós Athilája történelmi mű, de nem történelmi forrás (legalábbis arra nem forrás, aminek a történetét feldolgozza), míg viszont Thököly Imre naplója elsőrangú forrás, de nem történelmi mű. Ha ezeket közös szála fűzzük, épp a szál haladásának irányát nem fogjuk tudni megállapítani, épp a történetírás történetének vizsgálatát nehezítjük. A XVII. századig – az anyag szűkössége miatt – ez talán még nem is olyan nyilvánvaló, de mi lenne a historiográfia XX. századi történetéből, ha ezt a metódust követve történelmi műként értékelnénk minden írást, ami eseményt, eseményeket rögzít?

Ezt inkább melleleg, és nem Bartoniek bírálhatatlanul hatalmas munkájának kései bírálatául. Annál kevésbé, mert nem is tudjuk, mit akart formálni belőle. (Itt-ott maga is tesz különbséget „a történetírás történetét” és „a modern történetkutatást” érdeklő dokumentumok között.) De

mégis szóvá kell tennünk, mert az irodalomtörténeti kutatás – úgy látszik – általában is e parttalan mederben folyik. Míg például A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945–1968 e tekintetben nagyon helyes distinkciót tesz a művek között, addig A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig megkülönböztetés nélkül sorol egymás mellé mindenkit és épp a „Műfajok” című fejezetben.

Kulcsár Péter

Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról. Bp. 1976. Akadémiai K. 88 l. (Nyelvtudományi értekezések 90.)

A Csáky-családnak az Országos Levéltárban őrzött kéziratos kötegeiből került elő egy művelődéstörténelmi szemszögből is figyelemre méltó magyar-latin diákjegyzetkönyv. Legfőbb jelentőségét a tanulmány szerzője abban látja, hogy mai ismereteink szerint ez a legkorábbi összefüggő magyar szövegrészeket tartalmazó, világi tananyagú iskolás diákjegyzet. A mezővárosi kisebb protestáns iskolák célszerű tananyagában „egy sajátos, tágan értelmezett komplex retorika” keretei között fejlesztették a tanulókat latin kifejezésbeli készségét szóban és írásban, a beszéd, szónoklat, levélfogalmazás gyakorlati feladataival. A párhuzamos latin és magyar szövegekkel sűrűn teleírt diákjegyzetkönyv az egykori Abaúj megyei Sepsiben, „in schola Sepsina” készült, az iskola akkori rektorának, Vincentius Polac (Polák v. Polyák Vince) irányítása alatt. Mészáros a törzsanyag leírásának időpontját is meghatározta: 1601 és 1607 között írták le a Meray-testvérek, a mezővárosi református iskola grammatikai tagozatának elvégzése után.

A leckeszövegek egyik része a másolt latin-magyar „frázisgyűjtemény”; a másik s terjedelmesebb, fordítási-fogalmazási gyakorlószöveg, sajátos módszerű disztichonos gyakorlatokkal kiegészítve, alapvető verstani-poétikai ismeretek begyakorlására. A Ciceróra (Epistolae ad familiares, pl. Ex literis amicorum... Lib. XIV) épült frázisgyűjtemény bepillantást enged a magyarra történő átültetés iskolai technikájába, a mintaszövegek használatába, a klasszikus szövegek aktualizálásába. S amire a szerző külön felhívja a figyelmet, a szóroló szóra való „tükör-

fordítások” mellett szép számmal találhatók szabadabb, ízesebb magyarázatok is. A „phrasis”-ok irodalmi felhasználásának érzékeltetésére Mészáros keresve sem találhatott volna szemléltetőbb példát, mint az iskola ekkori neveltje, Szepsi Csombor Márton *Europica varietas*-ából vett idézetet. Nem kevésbé fontos a diákkönyvecske un. argumentum része, a főként levélformában írt fordítási-fogalmazási tananyag. A három hagyományos ciceroi-quintilianusi genus, prózai műnem (genus demonstrativum, genus deliberativum, genus iudicale, a „bemutató” v. „tényközlő”, a „tanácskozó” v. „meggyőző”, az „ítélkező” nem) közül az előbbi két műnem szerint csoportosul a legtöbb esetben csak formális levélszerkezetben leírt, fiktív és misszilis példákkal egyaránt élő jegyzetkönyv.

A diákjegyzet részletes bemutatása, szövegeinek közlése (49–89, kivéve a fordítási-fogalmazási rész levélmintáinak latin fordításait) új kutatási eredményként könyvelhető el. A szerző értékes kísérletet tesz a tananyag ismeretköreinek elhelyezésére a korabeli iskola (Lőcse, Sárospatak) tanulmányi anyagában. Ez azért is indokolt, mivel a sepsi iskola szoros kapcsolatot épített ki a sárospataki kollégiummal. Kiemelendő az élőbeszédet követő diákjegyzetkönyv magyar szövege (alapvetően fonetikus jellegű) helyesírási és nyelvi sajátosságairól szóló tömör jellemzés, illetve a kor protestáns (Heltai G., Szenci Molnár A.) műveiben uralkodó helyesírási rendszerrel történő összevetés. Teljes mértékben egyetértünk a szerzővel annak hangsúlyozásában, hogy a magyar helyesírás fejlődésének kutatásában érdemes figyelembe venni az iskolai dokumentumokat is: a spontán írásgyakorlatot és a leendő írók helyesírását az iskolai oktatás éppen úgy alakította, mint a tekintélyes szerzők művei. Ebből a szempontból is az első ismert dokumentumnak számít a sepsi latin-magyar iskolai jegyzetkönyv.

Mészáros István új irányú vizsgálódásai tágabb összefüggésben abba a fejlődéstörténeti láncolatba tartoznak, amely a Nyelvtudományi Értekezések sorozatában eddig megjelent (44. sz., 62. sz.) kutatási eredmények révén irodalomtörténeti szempontból is egyre fontosabbá és ösztönzővé kezd válni.

Hopp Lajos

Berzsenyi Dániel versei. Merényi Oszkár tanulmányaival. Bp. 1976. Szépirodalmi K. 509 l.

Berzsenyi Dániel születésének kétszázadik évfordulója alkalmából több hézagpótló kiadvánnyal ürvendeztette meg könyvkiadásunk a költészet kedvelőit. Az egyik ezek sorában a költő verseinek merőben újszerű gyűjteménye. A magyar könyvkiadás történetében szinte páratlan kötet ez: nemcsak az egyes Berzsenyi-alkotásokat közli, hanem a költeményeket követően megjelenteti *Merényi Oszkár* magyarázó-értelmező tanulmányait – tömör összefoglalókat, amelyekkel messzemenően megkönnyíti a mű megértését. Életrajzi adatoktól a mitológiai vonatkozások magyarázatáig, eszmei értelmezésektől a költészeti motívumok összehasonlító feltárásáig a legkülönbözőbb tudnivalókat foglalják magukban ezek az apró esszék. Az olvasó valóban megkap minden lényeges segédeszközt, amelynek révén megismerheti és még inkább élvezheti a klasszicizmusból a romantikába való átmenet nagyszerű költőjének alkotásait. Ezek az apró tanulmányok különben a kor egész magyar irodalomtörténetét és történetét megmozgatják, rengeteg olyan ismeretanyagba avatva be a közönséget, amelyhez egyébként lexikonok, kézikönyvek, forrásfeltáró munkák sokaságának gondos áttanulmányozása által juthatna csak hozzá. Beszámolnak az egyes motívumok keletkezéséről, fejlődéséről, a versváltozatok módosulásairól – mintegy enciklopédikus módon szolgáltatják a lényeges tudnivalókat. Az értékelés, a művek ideológiai és esztétikai minősítése sem marad el: egy-egy vers jellemzése szinte irodalomtörténeti elemzéssé kerekedik. Különösen a *Mulandóság, A reggel, a Horatius*hoz. *A közelítő tél, a Fohász*kodás, az *Életfilozófia és Az igazi poézis dicsérete* című versek értelmezését tartom sikerültnek.

Néhány ponton azonban vitáznom kell Merényi Oszkárral. Téved szerintem akkor, amikor azt írja, hogy a szentimentalizmus a felvilágosodás „rideg” racionalizmusának ellenében keletkezett. Nos, nem ellenében, hanem azzal együtt: egyazon hatalmas szellemi irányzatnak részeként. Festetics Györgyről, a keszthelyi Helikon alapítójáról pozitívabb a véleményem, mint Merényinek, s a hozzá írt *Festetics! boldog*... kezdetű versről feltétlenül meg kell jegyezni, hogy az az új típusú, romantikába hajló

költői öntudat magasrendű kifejezése. Merényi félreérti az *Amathus* rezignált-pesszimista, a költészet ideálvilágába menekülő történet-filozófiájának jelentését, miként Herder jelentőségét is tévesen ítéli meg. Semmiképp sem hiszek Berzsenyi „németellenességében” – mint azt a szerző állítja –, annál is inkább nem, mert irodalomelméleti-esztétikai képzettségének alapforrásai legnagyobb részét a német klasszika és romantika teoretikusai voltak. A költő ifjúkori költői ideálvilágba sóvárgásáról – amelyben különben Csokonaival, Kazinczyval és a fiatal Kölcseyvel jórészt egyezett – Merényi érdemben nemigen szól, s bizony szegényesnek tartom a *Búcsúzás* és *Az ifjúság* című kiemelkedő versek elemzését is.

E hibák, hiányosságok azonban elenyészőek a gazdag anyaghoz képest, amelyből – az eddig említett erények mellett – külön is szeretném felhívni a figyelmet az összehasonlító szempontok széleskörűségére és árnyaltságára. A sajtó alá rendező figyelme nemcsak a világirodalmi párhuzamok sokaságára terjedt ki, hanem az egyes verseket folyvást összeveti az életmű egészével, az egyes motívumok felbukkanását újra meg újra jelzi, a verhangulatok mélyülését vagy elmosódását gondosan bemutatja – ezáltal pedig mozgásában, alakulásában és szerves fejlődésében kelti életre előttünk Berzsenyi költészetét. Egyszerre adja a műélményt és annak racionális, szakszerű és egyáltalán nem hivalkodó felfejtését. Amiről megemlékeznek, az építőeleme, mozaikkockája lehet e nagyszerű költői életmű jobb, behatóbb megértésének.

Fenyő István

Berzsenyi Emlékkönyv. Szerkesztette: Dr. Merényi Oszkár. A Somogy megyei és Vas megyei Tanács. 1976. 749 l.

Tartalom, forma és a kivitelezés tekintetében is különös vonások jellemzik az emlékkönyv-irodalomban Merényi Oszkár összeállítását. Az eddigi gyakorlat szerint a szerkesztő összefogta, a meghatározott elképzelések érdekében egybehangolta egy alkotó közösség munkáját. Merényi viszont minden feladatot maga vállalt és végzett el. S célja sem az volt, mint az emlékkönyvek általában, hogy pályaképet bizonyos szempontból elemző tanulmányokat, írásokat, tisztelgő verseket adjon közre. Merényinek szándéka volt Berzsenyi életének és munkásságának a lehető legteljesebb dokumentálása, valamint egy-

fajta kritikai értékelése, továbbá a költő utóéletének, napjainkig ívelő hatásának bemutatása.

A feladat összetettsége első pillantásra szembevetendő. Több olyan nézőpont volt, amire a szerkesztőnek együtt és külön-külön oda kellett figyelni. 1. Az idő problémája. A költő születése óta eltelt kétszáz év nagyon gazdag változásokban, amiknek nyomon követése *önmagában* is több könyv anyagát tenné ki. A súlypontosítás, bizonyos periódusok kiemelése a legkézenfekvőbb megoldás lett volna. Amiben természetesen a legfontosabb Berzsenyi életének hat évtizede, azért is, mert mint egyik késői költő utódja írja, „az utókor ünneplése még egy poétát sem tett nagygyá”. S persze a halála utáni, a XIX. századi méltatása sem elhanyagolható. 2. Miként húzható meg annak a szerzői körnek a határvonala, amelyen belüli vélemények felhasználása okvetlenül szükséges? A Berzsenyiről szóló *könyvek* gazdagsága mérvadó lehetett volna, de a szerkesztő tanulmányokat, sőt verseket is idéz. Ez viszont a kiválasztásnak néhol esetlegességet adott, sok olyan summázat, értékelés nem került a gyűjteménybe, ami pedig gazdagította volna (pl. Berzsenyi és Pálóczi Horváth Ádám kapcsolatára vonatkozóan Péterffy Ida kutatásai, az életrajz és a kor viszonyainak dokumentálására Noszlópy Tivadar biográfiája, Kölcsey és Berzsenyi kritikai nézetkülönbségéhez egész sor tanulmány megállapításai). 3. Berzsenyi lírájának helytörténeti összefüggései. Hetye, Sömjén, Nikla nemcsak távoli háttér a versek megértéséhez. Olyan eleven inspiráló erő volt a földrajzi környezet, amit erőteljesebben szem előtt kellett volna tartania a szerkesztőnek, amikor a költemények magyarázatához támpontokat keresett. 4. Az életmű egy-ége. A költő író és kritikus is volt, ám az utóbbiak értékelése meglehetősen elnagyolva szerepelt eddig. Ismert, hogy 1817 után tanulmányoknak szentelte elsősorban napjait, s ennek terméke volt a *Kritikai észrevételek* (1825), valamint a *Poétai Harmonistica* (1832). Az utóbbit sokáig „zavaros, nehezen olvasható” munkának minősítve, nem foglalkoztak vele. Napjainkban válik egyre nyilvánvalóbbá, hogy tulajdonképpen poétikai tudományunk egyik első nagyobb távlatú műve.

Ezekre figyelve gazdag és szerteágazó anyagot foghatott egybe Merényi. Mindjárt meg kell azonban jegyezni, hogy ennek tagolásakor nem sikerült egységesen, jól követhető, kifejező és a pályaképhez alkalmazkodó részegységeket összeállítania. Az emlékkönyv terjedelmesebb, 1776-tól 1836-ig ívelő részében a tagolásnak élet-

rajzi, földrajzi, eszme- és stílustörténeti meghatározottsága egyaránt van. A művekkel való jelentkezésig a biográfiai adatok iránytmutatók, de azután a verseknek és prózai alkotásoknak kell nagyobb teret kapniuk. Röviden vegyük sorra az egyes fejezeteket az elvek érvényre jutása aspektusából. Az időperiódusok első két egységével egyetérthetünk; az 1776–1795 között szerzett életélmények után következett be a váltás, amit a *Kibontakozó költészet és fejlődő hősi világkép* (1795–1799) pontosan kifejez. A harmadik és negyedik fejezetcímében ez az ív megtörik, azokban földrajzi szempont került előtérbe – vitatható módon. Ugyanis, nemcsak a sömjéni korszakra jellemző a „termékeny magány”, hanem az egész pályára. Hangsúlyosan figyelemztetett erre Kölcsey Ferenc: Berzsenyi olyan időben írt, „mikor literatúránk magányos falai között elszigetelve, titkosan tenyészett, senkitől nem ismerve, díjt és pályalombot nem várhatva, egyedül keble mozdulataiból vezérelve kezdte ő fakadó érzeményeit dalba önteni. Mezei magányában úgy áll vala, mint az Oceán szigetén nyíló szép virág...” Nikla 1804-től *végleges* lakhelye a költőnek, s ebből a szerkesztő az 1808-ig tartó szakaszt kiemelte *Lángoló niklai évek és elégiái visszhangjuk* címmel. Téves orientálása ez az olvasóknak. Berzsenyi Niklán – ezt Merényi is többször aláhúzta – hosszú ideig nem érezte jól magát s készülődött vissza Sömjénbe. Ebben a faluban és az egész XIX. század eleji Somogyban bezárkózásra, elszigetelődésre vagy bármi egyébre inkább volt objektív adottság, mint „lángolásra”. Amit egyébként a fejezetbe összeválogatott dokumentumok, versek sem igazolnak. A költő 1809-ben írta apjának: „úgy vélném, hogy mindenkor nyugodalmasabb helye lenne kedves Atyám Uramnak itt; mert ámbár Somogyot is megtalálják a politikai zivatarak, de korántsem úgy, mint Vas vármegyét...” Továbbá, a „lángoló” jelzővel Merényi felújította a romantikus képzelet által kialakított zsenifogalmat, miszerint a lángészt az alkotás felfokozott állapota különíti el és emeli a többi ember fölé. Berzsenyi azonban soha nem „lángolt” ilyen értelemben. Éppen az emlékkönyv és a szerkesztő többi munkája bizonyítja, hogy amit a költő leírt, azt olyannak élte, vagy szerette volna, ha olyanáná lesz, *természetes* volt számára, hogy a Dunántúl földjét görög, római istennel népesítse be; „használni és nem csilogni” volt élete felétől írásainak legfőbb célja. Ezt tekintetbe véve érthetünk egyet az antológia ötödik fejezetének címével, hogy Berzsenyi *A fel-*

világosodás nagy költője. A tagolással viszont, hogy ez 1808–1817 között jellemző, már nem. Több okból. Az egyik, az Ész dicsérete, a kultúra, művelődés istápolásának igénye, a törvény és igazság gondolata – hogy csak néhányat említsünk – *folyamatként* mutatható ki Berzsenyi verseiben, az első alkotói korszaktól kezdődően. Igaz, hogy az epistolákban érlelődik ez igazán nagy költészetté, de az illető tagolás mégiscsak zavaró a fejlődési ív követését illetően. A második ok, hogy a szerkesztő eléggé önkényesen – itt-ott az időrend figyelmen kívül hagyásával – csoportosított, helyezett egymás mellé verseket. Tény, hogy Berzsenyi többször áírta, javította lírai darabjait, s ezért rendkívül nehéz az időrend megállapítása (amiben Merényi Oszkárnak nagy érdemei vannak), de ott, ahol bizonyosan tudni a megírás dátumát vagy a végleges változat születését, ragaszkodni kellett volna ahhoz (gondolok például a *Fohászzkodás* és az *Életfilozófia* helytelen besorolására). Az is meggondolkasztató, hogy Berzsenyi pályájának utolsó – mintegy húsz évnyi szakaszát – miért ilyen cím alatt dokumentálja: *A költő kényszerű „száműzete” és magányos harca az „igazi poézisért” és az „igazi kritikáért”? Ugyanis, a bezárkózás – horribile dictu, „száműzetés” – legalább annyira önkéntes, belső, lelki okokra visszavezethető, mint „közvetett” és objektív tényezőkre. Az sem felel meg teljesen az igazságnak, hogy Berzsenyi magányosan küzdött volna az „igazi poézisért” és kritikáért. Szemere Pállal, Kölcseyvel, Kazinczyval és másokkal *együtt*, egyedülletében is szellemi társként. Vitázva és viszontválaszokkal lépett előbbre.*

E rövid áttekintés is mutatja, hogy az emlékkönyv nem mentes romantikusan túlzó, a költő szerepét, jelentőségét magnagyobbítani kívánó szemlélettől. Ez addig, amíg helyes értékeléshez ad ösztönzést és támpontokat – nem hiba. Akkor válik azzá, amikor párosul a *historizmus* elvének téves értelmezésével. Merényi az *Újabb Berzsenyi-tanulmányok* című (1971) könyvének utolsó írásában csokorba gyűjtötte azokat az érveket, amik a költő korszerűsége mellett szólnak. Már azokban látható volt, hogy a történetiségen egyfajta aktualizálást ért, Berzsenyi gondolatainak, magatartásának, poétai hitvallásainak és eszközeinek a napi életbe történő travesztálását. Ez az elképzelés az emlékkönyvben is érvényesült. Legszembetűnőbben *A mezei szorgalom némely akadályairól* magyarázata során: „Amiről Berzsenyi álmodott, szocializmusunk megvalósította. 1965-ben szülőfalujában, Hetyén

emlékkiállítást rendeztek. Ezen bemutatták: milyenné akarta tenni Berzsényi a magyar falut és milyen ma. A helyi Berzsényi Dániel Termelőszövetkezet vezetősége örvendetes megdöbbenéssel látta – mint a krónikás megjegyezte –, hogy a költő már több, mint száz évvel ezelőtt azért harcolt, ami ma vált olajra: a szebb jövődő magyar falujáért. – Persze olyasmis is megvalósult, amiről ő még nem álmodhatott: villany, vízvezeték. De a rendezett, tiszta utca, a szép iskola, a sok jókedvű, csinosan öltözött gyerek, az életre felkészítő tanítás, nevelés, s főleg a jólét már megörvendeztette volna a népet szerető szívét” (566–567. o.).

Ezek a sorok szerkesztői jegyzetből valók. Az emlékkönyvben gyakori magyarázó szövegek sajátos, de vitatható elképzelést mutatnak. Nevezetesen, hogy Merényi egyfajta önkénnyel bánt az egybegyűjtött forrás- és dokumentumanyaggal; részekre tördelt, egyéni értelmezéseket fűzött hozzájuk, meg utólagos kiegészítéseket, amelyek nemcsak a historizmussal ellenkeznek, hanem érvként sem mindig helytállóak (pl. Kazinczy elmarasztaló véleményével szemben XX. századi írótak idézni).

Félreértés ne essék! Kifogásaim nagy jelentőségű munkának szólnak, olyan szintézisnek, ami a Berzsényi-kutatás – és Merényi Oszkár munkásságának – csúcsa. S éppen ez tette szükségessé, hogy a mű nagyságrendjéhez mért igényekkel – kritikussabban vizsgáljuk. Formai és szemléleti kérdésekre figyelve elsősorban, mert az emlékkönyv tartalmi méltatása messze meghaladná e recenzió kereteit.

Laczkó András

Spira György: Petőfi napja. Bp. 1976. Akadémiai K. 82 l. (Sorsdöntő történelmi napok)

A negyvennyolcas nemzedék nyomába szegődve egyenesen vezet Spira György útja Petőfi napjához, 1848. március tizenötödikéhez. Az Akadémiai Kiadó új vállalkozását, a „Sorsdöntő történelmi napok” sorozat megindítását csak dicsérni lehet. S különösen azt a módszert, ahogyan az indító kötet, Spira György tanulmánya a tudomány tényeivel építi körül a metaforisztikus sorozatcímet, kitapintva a véletlen, az alkalmyszerű mögött, a törvényt, feltárva az órákban sűrűsödő forradalmi robbanás hátterében a százados történelmi folyamatot.

A tanulmányban Petőfi napja délelőtt tíz órakor kezdődik és a sötéttedéssel fejeződik be, azt a néhány órát öleli fel, amikor a Petőfi indította forradalom már nemcsak néhányak vágyálma, hanem valóság, amikor a Pilwax és Jókai lakásának falain túl a forradalmi tömeg Pest utcáin viszi diadalra az ifjak eszméit, s mégis, ez a forradalom még az övök, Petőfié, az utcai áradat éjjel kényszerül majd először tárgyalóasztal mellé, rideg politikusi érvek közé. S ebből az is következik, hogy a tanulmány lapjain nem a márciusi fiatalok a főszereplők, nem is Petőfi, akinek az arcképe a címlapról ránk tekint, bár jelen vannak a nagy nap minden pillanatában: az ő láthatatlan akaratauk lendíti mozgásba az egyetemet, a nyomda, a múzeum előtt összeverődött tömeget, s materializálja így a forradalmi eszmét. Március tizenötödike ezáltal lesz történelmivé: az ifjak akarata és az utca ereje töri át az évtizedek óta hiába ostromolt falakat.

Spira György a nagy nap bemutatásában új utat választ. A negyvennyolcas forradalom napjának eseményei – ha néhány pontatlansággal, meggyökeresedett tévedéssel terhelten is – közismertek. Ez a könyv úgy lépi át a történelem közhelyeit, hogy színhelyül a falak mögötti világot, az ostromlott múltat választja. A József-laktanya, a budai városháza, a helytartótanács, a vármegyeháza Pesten, a pesti városháza és végül Landerer nyomdája – ezek a színhelyek villannak fel előttünk reggel tízkor, hogy majd a nap folyamán fordított sorrendben ismét bejárjuk őket, betetőzve a forradalom diadalát Tánácsis kiszabadításával.

A kutató fölényes tényismerete – mint Spira György annyi írásában tapasztalhattuk – szépirói erényekkel párosul. Jegyzőkönyvek levéltárban porosodó lapjairól, elfogult és pontatlan visszaemlékezésekből hitelesen kelti életre és bírja szóra a nagy nap arcukat-nevüket vesztett szereplőit: az ügybuzgó és ijedt Kerekes Jánost, a polgárórság szakaszvezetőjét, a pártállásának és anyagi helyzetének érdek-pólusai között ingadozó Holovich Boldizsár városi tanácsnokot, Rosenbaum őrnagyot, a nehéz helyzetben levő budai térparancsnokot és a többieket. Ott vannak az ismert nevek is, a tankönyvek lapjain szereplők, Landerer Lajos például, akinek éppen elmosódott tankönyv-vonásai válnak egyénivé azzal, hogy a forradalom előestéjén a szokottnál nagyobb mennyiségű papírt áztattat be a munkásaival, egész nap úszik az árral, s hiába vészeli át baj nélkül az utca forradalmát, estére a

történelmen akar bosszút állni, és elbocsátja egyik nyomdászát.

Spira György szituáció-teremtő képessége azért oly fontos, mert az Akadémiai Kiadó új sorozata tudományos apparátus, jegyzetek nélkül, az írói felidéző erőre hagyatkozva kelti életre a sorsdöntő történelmi napokat. Ebben az esetben a jegyzet-apparátus nem is hiányzik: Spira György szövege dokumentáció nélkül is meggyőző, a kutató pedig megtalálhatja a forrásokat a Petőfi és kora c. kötetben. Ott a jegyzetek bizonyították, hogy egy-egy félmondat mögött – mint pl. a városi tanács konzervatív volta – eddig feltáratlan adatok sora áll, ebben a népszerű kiadványban a forrásokra csak az iratreprodukciók jegyzéke utal. Gondosan válogatott, szép illusztrációk hozzák még közelebb a nap hangulatát és a szereplőket, igaz, ezek között néhány közismert arckép helyén szívesebben láttunk volna olyan böngészni való képeket, mint a francia forradalom következményeit bemutató „képtalány”, vagy a forradalom allegóriája. Hasznos ötlet a szép kiállítású térkép-melléklet, hasonló a sorozat további kötetében is bizonyára jó szolgálatot tesz majd.

Kovács Magda

Nagyvárad színikritikák A Holnap évtizedében. Ady Endre, Biró Lajos, Dutka Ákos és Juhász Gyula írásai a színházról. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Indig Ottó. Bukarest, 1975. Kriterion K. 170 l.

A Kriterion Cseh Gyula és Mikó Imre szerkesztette mindig izgalmasan érdekes – mert hiánytpótló – TÉKA-sorozatába most Indig Ottó válogatott egy kézbevaló kis kötetnyit a század-eleje oly sokat ígérő első évtizedének várad kulturális forrongásából. Ez a merész levegőjű, hódító erejű város, Nagyvárad – ahogy Ady aposztrofálta nemegyszer a neki magának is szárnyat adó várost – történelmi múltja, de még inkább rohamtempójú fejlődése okán lett a magyar progresszió legjelentősebb vidéki tűzhelye. Itt gyülekeztek a megújuló magyar szellem legígéretesebbjei: elég ha Juhász Gyula, Szabó Dezső és mindenekelőtt Ady nevét leírjuk – kisebb csillagok társaságában: Emőd Tamás, Dutka Ákos, Biró Lajos. De innen indult Nagy Endre és a messzeségekbe vesző és vezető életútján megfordult itt Krúdy Gyula is.

Indig Ottó jó érzékkel vette észre, hogy ez a nagy megújulási szándék a színházat sem kerülte el. A színházat, amely nemrég épült fel. A nagyvárad Szigligeti Színház a század legelején adott immár állandó hajlékot Tháliának. Ady Endrének a kötetben szereplő első cikke éppen ezt az új múzsa-hajlékot köszönti: Szigligeti háza (1900).

Szerencsésen választotta ki a sajtó alá rendező ezt a négy nevet is, akik a legfontosabbat mondták A Holnap-korabeli várad színházról: Ady Endre, Juhász Gyula, Biró Lajos, Dutka Ákos.

Az elmúlt évek kutatásai kozták teljes egészében felszínre Ady várad színházi termését (bár nagyobb részük már a Földessy Gyula által gondozott Vallomások és tanulmányokban olvasható volt). Ebből a gazdag termésből a következők kerültek be: *Szigligeti háza, Katonák, Egy érdekes este, A halász szeretője, Gringoire és Parasztbecsület, Ocskay brigadéros, Strófák Márkusról és egyebekről, Jegyzetek a színháznak, Fehér esték, Cyrano de Bergerac, San-Toy* (nóvum: Indig sokoldalúan érvel Ady szerzősége mellett), *A dada, Ujházi Ede. Juhász Gyula neve alatt olvashatjuk: Katonák egy színdarab ellen, Színpadi forradalmak, A császár katonái, A tolvaj, Márkus Emma, A dráma lelke, Sardou, Ibsen, Vadkacsa*... S itt szakítsuk meg a felsorolást, hogy leírassuk azonnal: ennek az egész nagyra hivatott nemzedéknek Ibsen volt a legnagyobb intellektuális-irodalmi-színházi élménye! Tőle tanulták meg az éltető-huzugság leleplezését! Erről a magaslatról nézik olyan kritikusan a kor átlagpolgári dráma-termését – s ezzel szemben bontakozik ki írásaikban a kor nagy művészi újdonsága, a naturalista-színház igazának hirdetése! A kis kötetet nagyon használhatóvá teszi Indig Ottó tájékozott bevezetője és a sokoldalú jegyzetapparátus.

Varga József

Krúdy Zsuzsa: Apám, Szindbád. Bp. 1975. Magvető K. 361 l.

Krúdy életének, irodalmi működésének számtalan legendája él a köztudatban. E legendáknak kétségtelenül van valóságalapjuk (mint ahogy annak a nagyszerű portrénak is nyilván megvolt a személyes élettrajzi háttér, melyet Kellér Andor rajzolt róla, szándékosan, esszéisztikus leleménnyel eltűlozva az író némelyik különtségét), de természetesen a legendák törvényszerűsége

szerint meg is hamisítják a valóságot. Épp a teljes valóság ismerete szempontjából van óriási jelentősége annak a levélgyűjteménynek, melyet az író lánya gondozott és tett közzé filológiai szempontból jónéhány kivánnivalót hagyva). Pontosabban: lett volna óriási jelentősége. Mert a kötet sajtó alá rendezője és válogatója, sajnos, meglehetősen sokat kozmetikázott Krúdy arcképén. Szándékát és módszerét természetesen motiválja az apa–leány kapcsolat. Könyve címe is erre utal, s a levelek nagy részéből valóban az világlik ki a legélesebben, legérzékletesebben, milyennek látja apját Krúdy Zsuzsa. Hogy milyen is lehetett Krúdy Gyula teljes személyisége, egyénisége, annak megfejtésére egyelőre még várunk kell.

Csak utalásul hadd emeljünk ki néhány változatlanul homályban maradt problémát. A szindbádi jelenséghez szinte természetszerűen hozzátartozik egyfajta lebegés, melynek kétség-telenül vannak már-már gátlástalan momentumai is. Legendák szólnak Krúdy nőügyeiről, s hogy ezeknek is van alapjuk, az e levelezés néhány dokumentuma alapján nem lehet kétséges. Mindez azonban – legalábbis e gyűjtemény szerint – csak ifjúkori „botlás” volt, mert házassága után egyetlen ilyen jellegű levél sem akad, viszont annál több olyan, amelyek azt bizonyítják, hogy kétségbeesetten igyekezett „megjavulni”, küzdött káros szenvedélyei ellen, s látványos igyekezettel próbálta legyőzni rosszabbik énjét. Így volt-e valóban? Az életmű maga mintha cáfolná ezt a beállítást.

Bőségesen szerepelnek a kötetben olyan dokumentumok, melyek Krúdy kétségbeejtő anyagi helyzetére utalnak. Ezeket a leveleket nem lehet megrendülés nélkül olvasni, különösképp, ha az életút utolsó esztendeit ismerve tudjuk, hogy Krúdy valóban szegény és félig-meddig elfeledett író módjára tengette életét. A könyv XIV. ciklusa valóban hiteles, megrázó dokumentuma egy nagyon nagy pálya méltatlan végének.

(Hadd jegyezzük meg zárójelben: a XX. századi írói levelezésnek alighanem sztereotip műfaja ez a folytonos kölcsönkérés, nyomasztó anyagi gondokra való hivatkozás, a csőd és kilakoltatás emlegetése. Nem kétséges, némelyik író, mint utolsó éveiben Krúdy vagy Choinoky, embertelen körülmények közé kényszerült egy olyan kor présében, mely a szellemet csak reklámóciókra fizette. Egyébként azonban volt ebben valami „szerepjátás” is, a művészember sajátos gátlástalanságának és cinizmusának megnyilatkozása. Ilyen szempontból rendkívül

érdekes olvasmány a Hatvány-levelezés, melyben jóformán csak a Krúdyéhoz hasonló levelek olvashatók.)

Mintha kevés volna az olyan levél, dokumentum, mely az írói műhelyproblémák közé engedne bepillantást. Pedig ebben a hatalmas életműben ez a legizgalmasabb kérdéskör. Persze, nem lehetetlen, hogy Krúdy olyan egyéniség volt, aki inkább műveire bízta irodalmi elveit, mint leveleire. (Akadnak természetesen ilyen írók is. Nem mindenki volt olyan, mint Füst Milán, akinek írotársaihoz intézett leveleiből össze lehetne állítani második esztétikáját.) Mégis talán lehetett volna ilyen írást még előbányászni a hagyatékból, mely a jelek szerint új és új kincseket rejtget. Még akkor is érdemes lett volna a levelek számát növelni, ha néhány „lejegyzést” hagyott volna ki helyettük a szerző. E dokumentumoknak ugyanis jelenlegi formájukban nincs teljes bizonyító erejük, hiszen legtöbbjük alól a dátum is hiányzik, az ilyen emlékező szövegek esetében pedig keletkezésük időpontja a hitelesség szempontjából is döntő. Életrajzi vonatkozásban is rendkívül fájó e jelenlegi hiány, hisz roppantul érdekes például az a feljegyzés, mely Krúdy Zsuzsa édesanyjának egyik emlékét rögzíti, s arról ad hírt, hogy Krúdy a túlzott alkoholfogyasztás következtében téves eszmékkel is vívódott. Ez orvosilag teljesen hihető, de, ismételjük, a dokumentum jelenlegi formájában csak „hírértékkel” bír.

Nagyszerű alkalmat kínált e kiadási lehetőség Krúdy teljesebb megismerésére. A kötet várokozásainkat csak félig-meddig igazolta. Megismertük belőle „apám”-at, de Szindbád még őrizi titkát.

Rónay László

Kiss Tamás: *Árkádiában éltünk*. Bp. 1975. Szépirodalmi K. 336 l.

Irodalmunk, de különösen a *Nyugat* szép hagyománya, hogy lapjain művészet és tudomány, költő és tudós együtt s gyakran egy személyben jelentkezett. A *Nyugat* poeta doctusaihoz kötődőnek érezzük Kiss Tamást, aki most, több mint negyven éves költői pálya, hat kötet vers után válogatott prózai munkáival jelentkezett. A kötetben összegyűjtött tanulmányokat, esszéket, könyvismertetéseket, riportot és memoárokat a szerző nagyrészt az utóbbi évtizedben írta, bár találunk köztük

1937-ből, 1939-ből, 1944-ből és 1954-ből származó publikációkat is. Mi fogja össze e tartalomban, műfajban és terjedelemben oly szerteágazó műveket? A szerző úgy vallja, elsősorban a szűkebb pátria, a magyar irodalom „végállomásainak” kötése; mi úgy véljük, ennél is erősebben az irodalom szeretete, áhítatos tisztelete. E sokfelé tájékozódó gyűjtemény minden sorát költő írta, aki nem akar pusztán hideg ésszel, tudósi tárgyilagossággal közeledni az irodalomhoz. Neki egyformán személyes köze van Csokonaihoz és Szabó Pálhoz, Móriczhoz és Weöreshez. Írásaiban a lírikus azonosul a művekké, az embert kereső ember és csak másodsorban a törvényt kereső tudós. E lírai alapállás egyik következménye a gyakori pszichológizálás, az életrajzi háttér túlértékelése. Kiss Tamás szempontjai gyakran másodlagosak. Igaz, sokat megtudunk tőle Móricz vagy Tóth Árpád debreceni kapcsolatairól, Arany préceptorságáról, azonban a filológusi pontossággal összegyűjtött és legtöbbször egy-egy városhoz kötött adalékokat gyakran fontosabbnak tekinti a múltól, sőt azokat esetenként éppen a műből emeli ki, túlhangsúlyozva így egy-egy partikuláris szempontot. A személyes élet megszűnik számára az alkotás egyik eredője lenni, és helyette annak értelmévé, magyarázatává válik.

„Árkádiában éltünk” – idézi Kiss Tamás Kazinczyt és olyan írókról, költőkről szól, akik Kemenesalján, a Sajó völgyében, Debrecen homokján, a Berettyó partján, egyszerűen a magyar irodalom „végállomásain” éltek. Néhányuk esetében a tájhoz, a városhoz kötődés lényeges, Oláh Gábor, Gulyás Pál költészetét vagy Szabó Pál prózáját valóban nem élhetnénk át az ihlető közeg ismerete nélkül. Csokonai, Móricz vagy Tóth Árpád azonban túlnőttek egy város, egy vidék határán, egy egész ország volt az ő Árkádiájuk. Életművükben a helyi kötődéseknél maradva bármilyen alapos vizsgálat is csak részérvényű eredményeket hozhat. Ezért, hiába tárja fel a szerző a kötet legterjedelmesebb – s egyébként adatgazdag – írásában például Móricz kisújszállási tartózkodásának minden részletét, azokból általánosítható következtetéseket levonni nem tud. S ugyanígy, csak filológiailag értekelhetőnek érezzük nemcsak Móricz, de Tóth Árpád esetében is a debreceni vonatkozások kiemelt vizsgálatát.

A lírai alapállás következménye másrészt az életrajz és a pályakép pusztán pszichológiai szempontú és csak az emberi magatartást vizsgáló megközelítése is. Így lehet egy-egy tanulmány kizárólagos középpontja Tompa szenvedése, Krúdy

magánya, s Oláh Gábor ezoterizmusa. Alkotás-lélektani szempontból természetesen izgalmas lehet a folyamat, miként manifesztálódik a személyiség a műben. Kiss Tamás vizsgálódásának iránya azonban a pályaképekben is fordított, a személyes élet adalékai most sem a mű jobb megértését segítik, ellenkezőleg, a mű szolgál partikuláris jelentőségű élettények feltárására.

A lírai alapállású és elsősorban az alkotó személyiségét vizsgáló megközelítések azonban nem csökkentik a tanulmányok jelentőségét, pusztán egy, a legjobb hagyományainkban is gyökerező attitűd zsákutcáira utalnak. Kiss Tamás könyvének értékét bizonyítják nemcsak írásainak adatgazdagsága, de a kötetben található műelemzések is, melyek a gyűjtemény legjobb darabjai. *A közelítő tél vagy A vén cigány* értelmezésénél már teljes harmóniában egyesül biográfiai, pszichológiai történeti és poetikai megközelítés. Ugyanígy, a kötet kiemelkedő írásai közé tartozik a memoár és a pályakép elemeit szerencsésen, értelemmel és érzellemmel egyesítő Weöres-tanulmány is.

Az utóbbi időben a fedezet nélküli, dogmatikus élmény-esztétika természetes ellenhatásként hajlamosak vagyunk megfelekedezni arról, hogy a mű nemcsak „szöveg”, de a műélvezet tárgya is. Szükséges objektivitásunk néha eltakarja a mű mögött az embert. Kiss Tamás szép könyve módszerével e hibánkra is figyelmeztet és az irodalom szeretetére tanít. Ezért az *Árkádiában éltünk* írásait nemcsak a szűkebb szakma, de bizonyára a szélesebb olvasóközönség is sok örömmel és haszonnal forgatja majd.

Nagy Sz. Péter

Irók könyvek közt. Kortárs írók vallomásai olvasmányaikról. Összeállította és a bevezetőt írta: Batári Gyula. Bp. 1974. Népművelési Propaganda Iroda. 251 l.

Ötödik alkalommal fordul egy-egy vállalkozó szellemű szerkesztő élő irodalmunk képviselőihez, hogy körkérdéssel vallassa őket olvasmányaikról, s az olvasás szerepéről életükben, alkotásaikban. A kezdeményező Kiss József még folyóirata, a *Hét* hasábjait használta fel 1893-ban a befutott 42 nyilatkozat közzétételére. A műfaj folytatója, Gyalui Farkas azonban már *Legkedvesebb könyveim* címmel, önálló kiadványként tette közzé 1902-ben 34 író-kortárs választát.

A legismertebb vallomás-gyűjtemény azonban Kőhalmi Béla nevéhez fűződik. Az általa szerkesztett s 1918-ban megjelent *Könyvek könyve* fogalommá vált, hiszen XX. századi irodalmunk nagy nemzedékét szóaltatta meg Ady Endrétől és Babits Mihálytól kezdve Móricz Zsigmondig és Tóth Árpádig. A kiadvány sikere arra indította a szerkesztőt, hogy a megkérdezettek számát többszörözve körkérdezést a harmincas években is megismételje, s a válaszokat – 173 író, művész és tudós nyilatkozatát – *Új könyvek könyve* címmel jelentesse meg 1937-ben.

Ha egy kezdeményezésnek ilyen gazdag, napjainkig is ható folytatása támad, törvényszerűen vetődik fel a kérdés: mik azok az okok és motívumok, amelyek sikerét biztosították? S vajon ma is ugyanúgy hatnak-e, mint nyolcvanhatvan évvel ezelőtt?

Az első motíváció mindenképpen személyes indítású, s azt az eredendően emberi kíváncsiságot elégíti ki, amely az olvasóközönség legszélesebb rétegeiben él, s amelynek homlokterében az író magánélete áll. A „mit olvas?” „mi a kedvenc könyve?” ezen a szinten még egyenrangú azokkal a kérdésekkel: „hogyan éli?” „mi a jövedelme?” „ki a barátja vagy barátjánője?” – amelyek természetes naivitással törnek felszínre minden kor átlagolvasójában.

A motívációk következő szintje már elmélyültebb igényeket elégít ki. Nemcsak egyszerűen az fogalmazódik meg benne: mit csinált, mit olvasott x vagy y, hanem az is, hogy *mit* és *miért* olvasott, hogyan jellemzi őt olvasmányainak köre; vagy még mélyebbre hatolva: *hogyan hatottak* rá olvasmányai, hogyan alakították jellemét s esetleg saját írásművészetét?

Míthogy azonban a fentebb motivált kérdésekre adott válaszok nem egymástól elszigetelten, hanem tudatos koncepció alapján megszerkesztett kötetben kerülnek közlésre, összességükben átfogóbb általánosításokra is alkalmasak. Olyasféle kérdéseket is érintenek, amelyekkel az irodalomszociológia foglalkozik. A válaszok statisztikai vizsgálata, a bennük szereplő nevek vagy művek névmutatója feltárja előttünk a megkérdezett írói kör ízlését, s bizonyos mértékig irodalmunk adott szakaszának műveltségi szintjét is. S Gyalui Farkas, de Kőhalmi Béla is élt ezzel a lehetőséggel, érdekes és elgondolkodtató táblázatokban foglalva össze kötetek általános, szociológiai vonatkozású tanulságait.

Batári Gyula az elődök útján haladt. Ő is alapvetően a már kialakult kérdéseket tette fel címzettjeinek: „kérem szíves nyilatkozatát legkedvesebb *olvasmányairól* // (a cezúra tőlem – B.F.) és arról, mely művek: irodalmiak, esetleg képzőművészetiek *hatottak* (kiemelés ugyancsak tőlem – B.F.) Az Ön életrajzát.” S a beérkezett válaszok alapján Batári is készített olvasmánystatisztikát.

A recenzens alapvető problémája: vajon ma is célravezetőek-e ezek a hagyományos kérdésfeltevések? „Kicsajlak”-e azokat a válaszokat, amelyekre az olvasó és a kutató kíváncsi; alkalmasak-e azokra az általános következtetésekre, amelyek érzékeltetni vannak hivatva korunk írói, irodalmi műveltségét?

A kérdések azért vetődnek fel ilyen élesen, mert időközben más típusú vallomáskötetek is napvilágot láttak, olyanok, amelyek az eddigiéknél célratörőbben közelítették meg az írók „magánvilágát”, alkotómunkásságuk belső köreit. Mindenekelőtt az *Élet és Irodalom* által kezdeményezett interjú-sorozatra gondolunk, amely a *Látogatóban* c. kötetekben (1968, 1971) is megjelent. Ezekben az írásokban a riporter a meglátogatott író életművének csomópontjaira kérdezett, s kérdésfeltevései direkt módon segítették elő az egyes művek, a mögöttük meghúzódó elgondolások és művészi megvalósításuk szubjektív, izgalmas megvilágítását. Hasonló módon kérdezett Tóbiás Áron is az *Írói vallomások* (1971) c. kötetének kérdőívein, amelyek önvalomásszerű életrajzot kértek a címzettekől.

Valamennyi vallomás-kötet ismeretében felelősséggel állíthatjuk, hogy azok rendkívül hasznosak, sok olyan adatot tartalmaznak, amelyek semmilyen más forrásból sem hozzáférhetők. Nem hallgathatjuk azonban el, hogy a „hatásfokot” illetően az irodalomtörténet számára a *Látogatóban* típusú gyűjtemény a gazdagabb. A riportjára tudatosan készülő kérdező és az író közti élő kontaktus jóval többet produkál, mint az írásos megkeresés, amelynek számtalan hátránya van. Többek között például az, hogy nem minden megkérdezett válaszol, vagy másképpen közelítve: nem egyszer azok válaszolnak, akiknek közreműködése nem túlzottan érdekes. Vagy, ha válaszolnak is: válaszaik nem egyforma súlyúak és terjedelműek. Sokszor, akikre a leginkább kíváncsiak vagyunk, csak néhány sorban reagálnak a kérdésre, ugyanakkor másoktól bőbeszédű fel-sorolásokat kapunk. – Az írásban kérdező tehát

nagymértékben van kiszolgáltatva a véletlennek; a már befutott válaszokon nem változtathat, s ezért kötete szükségszerűen egyetlenné válik. Ez tapasztanató az *Írói vallomások*, de az *Írók könyvek közt* nyilatkozataiban is.

Az ismertetett kötet legértékesebb írásai, véleményünk szerint azok, amelyekben nem pusztá könyvfelsorolásokat találunk, hanem amelyek szubjektíven vallanak az olvasás élményéről. Közülük is kiemelkedik Illyés Gyula válasza, amelyben ifjúkora olvasmányaira emlékezik. Ha valaki illusztrálni kívánná, hogyan hat az irodalom az ifjú olvasóra, milyen jellem- és emberformáló szerepet játszhat annak életében – akkor habozás nélkül a kötetnek ahhoz a részéhez utasítanánk, amelyben Illyés Arany *Toldi*-jával való viharos, szinte kataraktikus találkozásáról ír.

Hasonló érzelmi intenzitással találkozunk Sánta Ferenc írásában is. Tolsztoj művészetéről, életismeretéről, ember- és jellemteremtő erejéről, egyetemes tudásáról és történelemlátásáról – kevés ilyen megnyilatkozást olvashattunk. Olyan fokon természetesen, amelyen az olvasás már nem egyszerű befogadás, hanem egyben teremtő aktus is: egy önmagát és írásművészetét kereső, alakító író műhelyvallomása.

S itt elfog a bőség zavara, mert hasonló élményt jelentett Bede Anna, Kónya Lajos, Rákos Sándor, Simon István, Somlyó Zoltán és sok más kortársunk válaszána megismerése.

Bizonyos mértékig külön úton járt Jékely Zoltán, aki a kérdéshez nem a művek művészi szférája felől közelített: azokat válogatta ki kedvenc könyvei közül, amelyeket tematikájuknál fogva a legszimpatikusabbaknak tart. Játékos pszichológiai tesztet készített, s kiderítette, hogy a kedvenc művek mögött kivétel nélkül azonos érzelmi szituációk állnak, amelyek ebben a relációban már nem is annyira magukat a műveket, hanem befogadjuk személyiségét jellemzik.

Végső soron tehát a kötet minden írása jellemez, még azok is, amelyek pusztá felsorolásból állnak, s amelyek így – a maguk száraz tény-szerűségében is eligazítást, útmutatást adnak a biológiai és szellemi életrajzok kutatóinak.

S bár a maga 71 válaszával az *Írók könyvek közt* anyaga távolról sem mondható névsorában korabeli irodalmunk keresztmetszetének, olvasmánystatisztikája mégis kialakít bizonyos összehasonlítási alapot, amely – minden esetlegessége ellenére – jelzi íróink változó-bővülő olvasottsági-műveltségi szintjét.

A 87 választ felsorakoztató *Könyvek könyvének* leggyakrabban olvasott szerzője Goethe volt (54 megemlítésben), s utána Arany, Jókai (49), Shakespeare (47), Dickens (38), Tolsztoj (36), Petőfi (35), Dosztojevszkij (32), majd a Biblia (30) következett. Az *Írók könyvek közt* olvasóstatisztikájának legtöbbször említett szerzője viszont Ady Endre (108), s a további „rangsor” a következőképpen alakult: Petőfi, Sándor (77), Dosztojevszkij (58), József Attila (57), Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond (52), Arany János (50), Babits Mihály (49), Biblia (47), Jókai, Shakespeare (41), Goethe, Illyés Gyula (35), Verne (34), illetve Thomas Mann (33).

E névsorok természetesen nem mondanak el mindent. A listavezetők összehasonlítása első pillantásra csupán arányeltolódásokat jelez. Korunk megnövekedett olvasottságáról a 30 alatti megemlítések tartománya tájékoztat, amely már nem a „kedvencek” jelenlétét, hanem íróink világirodalmi műveltségének gyors kitágulását, de egyben igen erős „szórtságát” is dokumentálja.

Hasznos és értékes munkát végzett a szerkesztő. Könyvének említett egyenlőtlenségei – a műfaj következményei, nem ő a felelős érték. Érdekes olvasmányt, gazdag, tartalmas forrásmunkát tett az olvasók s a kutatók asztalára, amelynek ott a helye minden segéd- és alapkönyvtárban.

Botka Ferenc

Horváth János

(1911–1977)

Személyében a legkiválóbb medievisták egyikét vesztette el a magyar tudományos élet. Egyetemi katedráján klasszika-filológiát adott elő, a Középkori Munkabizottság vitaülésein és reprezentatív ülészakjain pedig legtöbbit és legeredményesebben kutatott szakterületéről, középkori latin irodalmunkról tartott mindig tanulságos, mindig vitára ingerlő előadásokat. Ő vette kézbe Huszti József utódként a Magyarországi Latinság Szótárának ügyét is: folytatva az anyaggyűjtés irányítását és rendszeressé téve a hazai latin szóanyag beépítését a *Novum Glossarium Latinitatis Medii Aevi c. nemzetközi vállalkozás* füzeteibe. Társelnöke volt a Középkori Munkabizottságnak, tagja az MTA Reneszánsz-kutató Osztály tanácsadó testületének, szerkesztő bizottsági tagja a *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum c. közélatin sorozatnak*.

Referátumait, értekezéseit mintaszerű filológiai módszeresség, szigorú történeti kritika, sokoldalú megközelítés és szenvedélyes vitakedv jellemezte. Nem ismert kis és nagy témákat: a részletkérdéseket is átfogó igényvel, fejlődéstörténeti szempontból igyekezett vizsgálni, így tudta súlytalannak látszó jelenségek kulcsfontosságú szerepét is felismerni. Már egyetemi doktori értekezése (*Calanus püspök és a „Vita Attilae.”* Bp. 1941.) megcsillogtatta kivételes filológusi képességeit, későbbi, prózaritlussal foglalkozó kutatásai pedig egyenesen vezették el a szintézisig: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái* (Bp. 1954.) c. könyve megírásáig, élete fő művéig. Ez a minden tekintetben hézagpótló monográfia nemcsak a megérdemelt, osztatlan tudományos tekintélyt, de a tudományok doktora fokozatot és a Kossuth-díjat is meghozta számára.

Horváth János stúdiumainak másik területe a középkori latin történetírás volt. Mint minden vérbeli medievistát, őt is sokat foglalkoztatta P. mester rejtélyes személyisége. Élete utolsó évtizedének középpontjában az Anonymus-probléma megfejtési kísérlete állt. Nem részletkérdéseket akart tisztázni, hanem a kérdéskomplexum gyökerét megragadni: P. magister anonymitását megszüntetni. Új utakon járt, hatalmas bizonyító anyagot mozgatott meg, míg reveláció erejével ható eredményeit megfogalmazta. Szerinte a gestában eddig figyelemre sem méltatott Turda püspök nevének török etimológiájával, a bizánci kapcsolatairól ismert Péter győri püspök személyében lehet megtalálni a keresett névtelen szerzőt (*P. mester és műve.* ItK 1966.). Bár eredményeit vele egyidőben, de tőle függetlenül folyó Anonymus-kutatások más oldalról is megerősítették, tovább dolgozott nézeteinek árnyaltabb kidolgozásán. Előbb P. mester középgörög nyelvismeretéről értekezett (*Die griechischen (byzantinischen) Sprachkenntnisse des Meisters P.* Acta Antiqua 1969.), majd a kulcsfontosságú problémának bizonyult névrejtésről adott ki külön tanulmányt (*Meister P. und sein Werk. Die türksprachlichen Kenntnisse des Meisters P.* Acta Antiqua 1970.). Végül e tézisek szintézisét írta meg lefegyverző logikával és szenvedélyes ihletettséggel (*Die Persönlichkeit des Meisters P. und die politische Tendenz seines Werkes.* Acta Antiqua 1971.).

Az Anonymus-kérdés ezzel természetesen nem került le a napirendről. Egyrészt, mert Horváth tanulmányai nyomán ismét a tudományos kritika homlokterébe került az egész problematika, másrészt, mert bőségesen maradt még kutatni való – miként jól tudta –, utána is. Ő sem adott például kielégítő magyarázatot a sokak által szövegromlásnak, illetve ellatinosított görög-, vagy homályos latin szónak tartott „arpalice” kifejezés pontos értelmére, bár megoldásként a ἄρπαξω, ἄρπαλιξω ige bevonását ajánlotta az interpretációs kísérletbe. Talán jelképesnek is felfogható, hogy a gesta vitatott locusának rejtélyét végül is Horváth egyik tanítványa oldotta meg véglegesen a középkori latin Trója-regény és egy Vergilius-kommentár bonyolult összefüggései alapján (Kapitányffy István: *Ano-*

nymus és az Excidium Troiae. ItK 1971.). A középkori történetírók sorában P. mester mellett másol is foglalkoztatták Horváth Jánost. Új megfigyelések, öröklődő tévedések korrekciói és a korábbinál hitelesebb portrék jellemezték Kézairól (*A hun-történet és szerzője*. ItK 1963). és az Anjou-kor törté néseiről írott tanulmányait is (*Die Geschichtschreiberer der Anjouverzeit*. Acta Linguistica 1971.)

Harmadik kutatási területe Janus Pannonius életműve volt. Fáradságos évek munkája fekszik a Janus-kritikai kiadás eddig elvégzett előkészítő munkálataiban: az átnézett európai kódexek kollacionált szövegapparátusában, a kronológiai kérdések megoldást ígérő újrafelvetésében és a biográfiai adatok új összefüggésekre figyelmeztető, koncepciózus csoportosításában. A tudományos közvélemény mindezekből alig ismerhetett meg valamit, mivel két publikációban adta csak közre részeredményeit. Az egyik Janus Pannonius műfajairól és irodalmi mintáiról szólt (*Janus Pannonius c. tanulmánykötetben*, Bp. 1975.), a másik ún. „első” Sevillai-kódex ismeretlen Janus-műveit hozta nyilvánosságra (ItK 1974.).

Mindezekon kívül számos kisebb cikket adott közre különféle szaklapokban, egyetemi annalesekben, akadémiai actákban magyar és idegen nyelven. Maradandó értékűek középkori latin irodalmunk kezdeteivel foglalkozó dolgozatai (*Miklós püspök és a Tihanyi Alapítólevél*. MNY 1956., *Legrégibb Magyarországi latin verses emlékeink*. ItK 1956., *A Halotti Beszéd történetéhez*. MNY 1970., *István király Intelmei és törvényeinek összefüggése*. Művelődésügyünk 1974.), és számos probléma tisztázását mozdították elő a Gellért-legendákkal kapcsolatos kutatásai (*A Gellért- legenda forrásértéke*. MTA I. OK 1975., *Die Entstehungszeit der Grossen Legende des Bischofs Gerhard*. Acta Antiqua 1960; *Quellenzusammenhänge der beiden Gerhard-Legenden*. Acta Antiqua 1960., *La Légende Majeure de l'évêque Gérard et les débuts de notre historiographie médiévale*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Set. Phil. Bp. 1961., *A Gellért-legendák keletkezése és kora*, „Középkori kútfőink kritikus kérdései” c. kötetben, Bp. 1974.).

Forrásszövegek fordítására is szívesen vállalkozott, különösen, ha az a magyarországi latinságot hozta közelebb a mai kor latinul egyre kevésbé értő emberéhez. Tőle való a *Budai Krónika* első magyar fordítása (*Chronica Hungarorum*. Bp. 1973.) s megjelenés előtt áll az anonymusi forrásként is számontartott Justinus-féle *Epitomé*, valamint Thuróczy János *Magyar Krónikája*, hogy egyéb kisebb fordításait ezúttal ne vegyük számba (Honfoglalás kori latin kútfők, középkori európai forrásszövegek, Révay Miklós és Martinovics Ignác egy-egy beszéde stb.).

Szerény, tudós egyéniségét, jellegzetes hanglejtésű előadói modorát sokáig nem fogjuk elfelejteni, de mindennél maradandóbban fogják megőrizni emlékét – „pauca sed matura!” – művei.

V.K.S.

Szalatnai Rezső

(1904–1977)

Ha a váratlan halálhír nyomán született rövid nekrológok után arra is sor kerül egyszer, hogy valaki alapos tanulmányban kidolgozza Szalatnai Rezső alkotói portréját, abban az írásban nem lehet majd megkerülni sajátos lokálpatriotizmusának a kérdését sem. Sőt egész szellemi karakterének a megközelítését itt kell kezdeni, annak a tisztázásával, mi volt igazi tartalma, mélyebb értelme Pozsonyhoz, a szlovákiai magyar irodalomhoz, önmaga felvidéki múltjához való erős és következetes hűségének. Élete utolsó három évtizedét Budapesten élte le, miután a szlovákiai áttelepítések következtében 1948-ban el kellett hagynia szülőföldjét, de számára mindvégig Pozsony maradt az igazi centrum. A város jelene és múltja éppúgy foglalkoztatta, mintha továbbra is ott élt volna a falai között. Az ő esetében azonban többről és másról is volt szó, mint arról a fogalomról, amelyet lokálpatriotizmusnak szoktunk nevezni, de éppen ez a többlet adhat kulcsot szerepének, törekvéseinek mélyebb megértéséhez. Számára Pozsony nemcsak a Mihály-kaput, a várat, a régi tornyokat, falakat, barokk templomokat, finom vonalú palotákat jelentette, és nem is csupán nemzedéke fiatalkori lázainak a felidézését, az Ady-rajongásokat, Móricz Zsigmond előadásainak szervezését, a Sarlós mozgalom létrehozásában való részvételt, alapalítások és szenvedélyes viták emlékét. Mindezeknél fontosabb, hogy az együtt élő népek kultúráját magába foglaló és megbecsülő pozsonyi létformából vonatkoztatta el a különbözőségeik szép harmóniájának eszméjét, mint az emberséges és haladó urbanitás alapelvét, azt a gondolatot, amely egész életművét átfogta és meghatározta. „A történelem megrázta ezt a várost, de nem forgatta ki múltját

ól” – írta 1939 karácsonyán. mert minden látszat ellenére azt akarta tudatosítani, hogy a humánus kultúra hagyományait őrző város nem süllyedhet el a barbárság áradatában. Ha a városról szólt, a pozsonyi példa egyre inkább az értékek megőrzésének szimbólumát jelentette írásaiban.

Mindebből következik, hogy a magába zárkozó provincializmussal szemben Szalattnai Rezső hűségét is kötődését szülőföldjéhez, ifjúsága radikális emlékeihez, a pozsonyi mentalitás példájához mindig az egyetemesség igénye jellemezte. Nemcsak megőrző volt, de fáradhatatlan közvetítő is. Nemcsak ragoztatta a népek közeledésének az eszméjét, hanem ő írta meg a cseh és a szlovák irodalom első magyar nyelvű történetét is. Wolker, Vancura, Nezval, Jirásek műveit fordította magyarra, tanulmányaiban, esszéiben, kritikáiban, verselemzéseiben, lexikoncikkeiben a cseh és szlovák irodalom egjavát hozta közelebb a magyar olvasókhoz. A kisebbségi sorsot, amely pályája első másfél évtizedét meghatározta, úgy fogta fel és úgy élte át, mint lehetőséget az európaibb, szabadabb, kötetlenebb és realisabb magyarság létformájának a kialakítására.

Vargha Kálmán

Szenci Miklós

(1904–1977)

Csendesen élt, még csendesebben távozott körünkől. Halálával a magyarországi anglistika legnevesebb művelőjét, a nemzetközi tekintélyű tudóst, nemzedékek tanítómesterét, a melegsívű munkatársat gyászoljuk, akinek halk szavára, bölcs tanácsaira lehetetlen volt nem odafigyelni.

Az Eötvös kollégiumban készült hivatására, abban a közösségben, amely a modern magyar tudományosság, a humanista gondolat számos kiemelkedő képviselőjének volt nevelője. Ugyanebbe az épületbe tért vissza 1949 és 1957 között, életének legnehezebb éveiben az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ, majd az Irodalomtörténeti Intézet tudományos osztályvezetőjeként. Az egyetemi katedráról bekövetkezett nyugdíjazása után is itt, az Irodalomtudományi Intézetben talált termékeny alkotásra ösztönző közösségre.

Első publikációja témáját az angol reneszánsz korából választotta (*Webster tragikus művészete*, 1932), és tanulmányíróként, szerkesztőként egyaránt sokat tett azért, hogy a reneszánsz és a polgári forradalom korát megismertesse a magyar olvasókkal, de irodalomtörténeti és filozófiai érdeklődése a romantika korára is kiterjedt. Tanulmányai közül kétségkívül (a Szobotka Tiborral és Katona Annával közösen írt) *Az angol irodalom története* (1972) című kötetet forgatják legtöbben, amelyben közérthető előadásban és nagy elmélyültséggel tekinti át az angol irodalom vonulatát a kezdetektől a XVIII. század végéig. A szerkesztésében megjelent munkák, mint az *Angol reneszánsz drámák* (1961), *Shakespeare az évszázadok tükrében* (1965), *Milton Elveszett Paradicsoma* (1969) és *Milton, az angol forradalom tükre* (1975), emélyült filológusként, világirodalmi összefüggésben gondolkodó tudósként és a szövegek hű értelmezőjeként állítják elének. Filozófiai érdeklődését tanúsítják olyan alapvető művek mint Shaftesbury *Értekezés az erényről és az érdemről* (1969) és Hume *Tanulmány az emberi értelemről* (1973), amelyek szintén az ő szerkesztésében váltak szélesebb körben ismertté.

Az utóbbi években érdeklődése mindikább a felvilágosodás és romantika történeti és elméleti kérdései felé fordult. Tevékeny munkatársa volt az Irodalomtudományi Intézet és a moszkvai Gorkij Intézet közös romantika-kutatásainak és az AILC keretében folyó, a felvilágosodástól a romantikához vezető kor irodalom- és eszmetörténeti kutatásoknak. Ilyen irányú munkásságát mintegy összegezi a *Valóságosság és képzelet* (1975) című, a romantikus esztétika kialakulásával foglalkozó nagy tanulmányában.

Végtelenül nehéz elhinni, hogy többé nincs közöttünk. Munkatársai, tanítványai – és mindenek előtt munkái – őrzik emlékét.

Kovács József

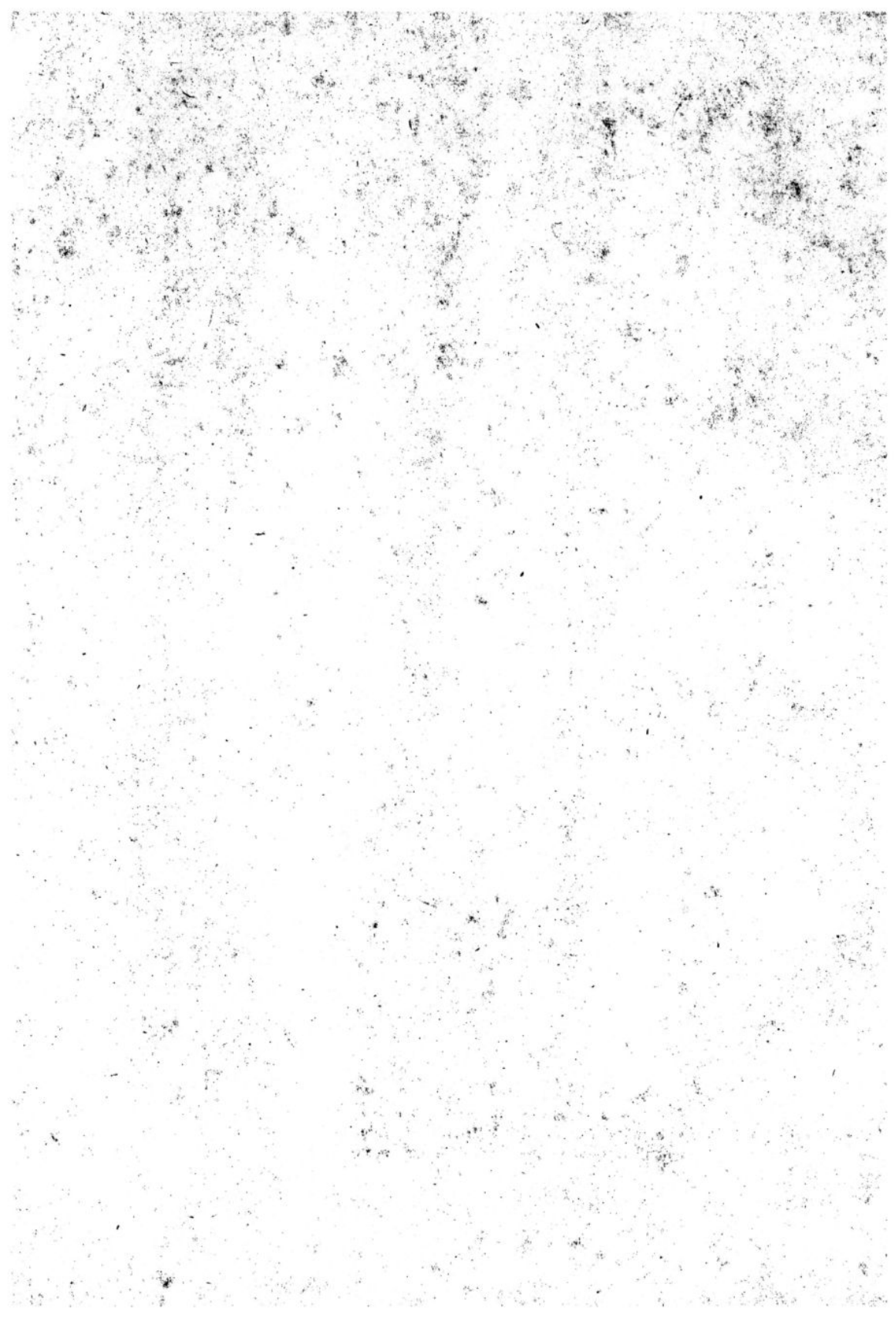

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1977. III. 10. Terjedelem: 13 (A/5 ív)

77.4293 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Дердь М. Вайда</i> : Бидермейер	301
<i>Г. Б. Немет</i> : Первая школа венгерского литературоведения	313
<i>Й. Сили</i> : Эстетическое отражение как самосознание (Дердь Лукач о сущности эстетичности)	327

Юбилей

<i>Й. Барта</i> : О любовной лирике Яноша Вайды. Часть II.	343
--	-----

Статьи

<i>Р. Дан</i> : Источники и данные к восприятию Фазекашем Богати Мессии	355
<i>Ф. Керени</i> : Абониментная публика будайского Крепостного театра (1834—1835)	362
<i>И. Фрид</i> : «Черная дама» Михая Верешмарти	370
<i>Й. Сендрей В.</i> : Исторические взгляды романтизма и роман Ференца Ракоци II «Миклош Йошика»	378
<i>Е. Таксер</i> : Бабич о творчестве Верешмарти	383

Сообщения

<i>И. Тот</i> : Освобождение монахини Балингом Балашши и проблема Фульвии	389
<i>Й. Вашархеи</i> : Союз Алберта Молнара и Сатаны	395
<i>З. Йекей</i> : Семь писем Аладара Кунца	403
<i>Л. Сиклаи</i> : Два письма Штефана Крчмери на венгерском языке	408

Обзор

Имре Бан: Идеи и стили (<i>П. Шаркези</i>)	413
Собрание сочинений Витезя Михая Чокони (<i>Й. Томпа</i>)	417
Новые издания по истории театра (<i>Ф. Керени</i>)	419
Избранная переписка Аттилы Йожефа (<i>Л. Петер</i>)	422
Лорант Кабдебо: Поиск путей и сепаратный мир (<i>Л. Ференци</i>)	430
Иштван Шетер: Орел и кубок (<i>Дердь М. Вайда</i>)	432

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 66,— Ft

1 szám ára: 13,— Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>Vajda, György M.</i> : Le style „Biedermeier” (modern style)	301
<i>Németh, G. B.</i> : La première école de l'historiographie littéraire hongroise	313
<i>Szili, J.</i> : Le réfléchissement esthétique et la conscience (György Lukács sur l'essence de l'esthétique)	327

Anniversaire

<i>Barta, J.</i> : Sur la poésie lyrique amoureuse de János Vajda, II.	343
--	-----

Bulletin

<i>Dán, R.</i> : Des sources et des données à l'image du Messie de Bogáti Fazekas	355
<i>Kerényi, F.</i> : Le public abonné du Théâtre du Château de Buda (1834—1835)	362
<i>Fried, I.</i> : La „dame noire” de Mihály Vörösmarty	370
<i>V. Szendrei, J.</i> : La conception romantique de l'histoire et le roman de Milós Jósika, intitulé François II Rákóczi	378
<i>Taxner, E.</i> : Les études de Babits sur Vörösmarty	383

Documents

<i>Tóth, I.</i> : L'enlèvement d'une religieuse par Bálint Balassi et le problème de Fulvia	389
<i>Vásárhelyi, J.</i> : Albert Molnár et l'Alliance du Satan	395
<i>Jékely, Z.</i> : Sept lettres d'Aladár Kuncz	403
<i>Sziklay, L.</i> : Deux lettres en langue hongroise de Štefan Krčmery	408

Revue

Imre Bán: Esmék és stílusok (Idées et styles) (<i>Sárközy, P.</i>)	413
Les Oeuvres Complètes de Mihály Csokonai Vitéz (<i>Tompa, J.</i>)	417
Quelques publications nouvelles sur l'histoire du théâtre (<i>Kerényi, F.</i>)	419
La Correspondance Choisie d'Attila József (<i>Péter, L.</i>)	422
Lóránt Kabdebó: Útkeresés és különbke (Recherche de la route et paix séparée) (<i>Ferenczi, L.</i>)	430
István Sötér: A sas és a serleg (L'aigle et le gobelet) (Vajda, Gy. M.)	432

Chronique

